

У номері

Соціологія та профспілковий рух

Баранова Н. П.

Національна модель соціального бюджету: сутність та впровадження в практику 5

Гаєриленко І. М., Поліщук А. М.

Соціоструктурна зумовленість діяльності профспілок..... 13

Гринчук А. В.

Домінанти предмета соціології політики: сучасний дискурс..... 19

Жуков В. І., Гербеда С. В.

Трипартизм та соціальний діалог в Україні 25

Кожедуб О. В.

Місце вільного часу в структурі життєдіяльності курсантів 32

Коник Д. Л.

Третій сектор та соціальні практики 38

Чудовська-Кандиба І. А.

Етнічні стереотипи та їх представлення в українській та польській пресі 45

Право України: теорія і практика

Бузницька С. В.

Питання, пов'язані з реалізацією права на необхідну оборону 51

Гусарєв С. Д.

Тези до методики пізнання юридичної практичної діяльності 55

Прохоренко М. М.

Ієрархчна структура законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України 62

Стахівський С. М.

Роль презумпцій у процесі доказування 71

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Куценко В. І.

Оплата праці у контексті розбудови соціальної держави: стан, проблеми, шляхи підвищення 77

Мержа Н. В.

Формування фінансових ресурсів на підприємствах хлібопекарської промисловості 85

Мержа С. І.

Вибір інвестиційних проектів за умов невизначеності 90

Мех О. А.

Людський капітал – новий ресурс економічного розвитку країни 95

Осецький В. Л.

Інновації як фактор забезпечення якісних змін у розвитку української економіки 101

Самойленко В. В.

Організаційні форми маркетингових каналів 107

Соєва О. Ю.

Вплив дефіциту державного бюджету на розвиток економіки □ 112

Солнишкіна К. В.

Деякі аспекти економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель на сучасному етапі 117

Ткаченко Т. В.

Моделі оцінки конкурентоспроможності продукції фермерських господарств 123

Політика, історія, культура

Демартино А. П.

Ідеологічна, організаційна та соціальна основи повстанського руху 20-х років ХХ ст. в Україні 135

Довгань К. Г.

Становлення Наукового студентського товариства у відновленому Київському університеті: 1933–1941 рр. □ 143

Докашенко В. М.

Партія і «привідний пас» у методології «відлиги» 148

Калакура О. Я.

Польсько-українське протистояння міжвоєнних років на західноукраїнських землях 157

Ластовський В. В.

Суспільно-політичні аспекти історії православної церкви в Україні наприкінці ХVІІ – протягом ХVІІІ ст. на сторінках «Київської старовини» (1882–1906 рр.) □ .. 166

Логунова Н. А.

Ідейно-методологічні та історичні погляди І. В. Лучицького 173

Михайлюк М. В.	
Антисемітська пропаганда на шпальтах окупаційних видань у контексті нацистської політики геноциду щодо євреїв України (1941 – 1943 рр.)	181
Ніколаєць Ю. О.	
Висвітлення вітчизняними науковцями діяльності рад депутатів трудящих УРСР за роки «хрущовської відлиги».....	187
Печериця Т. В.	
Опозиція в Україні: теорія та історія ...	192
Римаренко І. В.	
Виникнення і формування масонства в Україні	196
Ставнюк В.В.	
Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно- економічний аспект)	200
Сторчаус В. С.	
Ідеї українського парламентаризму в суспільно-політичній думці XVIII – початку XX ст.	208
Ходанович О. Л.	
Формування похідних груп ОУН напередодні німецько- радянської війни	216
Шаповал Л. І.	
Сучасна українська та російська історіографія теорії «кооперативного соціалізму»	221

Соціологія та профспілковий рух

Баранова Н.П.,

*канд. екон. наук, заст. директора Центру перспективних соціальних досліджень
Міністерства праці та соціальної політики України та НАН України*

Національна модель соціального бюджету: сутність та впровадження в практику

В статье рассматриваются сущность и внедрение в практику национальной модели социального бюджета, обеспечивающей системный подход к формированию социальных мероприятий и позволяющей рассчитывать и прогнозировать социальные затраты.

The present article considers the essence of a national social budget model, as well as its application into practice, which will provide a systematic approach to forming social actions and enable to calculate and forecast social expenditures.

Ключові слова: соціальна держава, соціальний бюджет, модель соціального бюджету, системний підхід, соціальні витрати, соціальний захист.

Україна визнала себе соціальною за своєю сутністю державою. Але зрозуміло, що становлення та розвиток її як соціальної держави є складний та тривалий процес. Вирішення такого важливого завдання потребує не тільки теоретичних розробок, формування концептуальних засад, а і спрямованої роботи всіх рівнів державної влади і місцевого самоврядування, дій суспільних об'єднань та інших суб'єктів, що реалізують соціальні програми.

Концептуальні засади, на наш погляд, повинні обов'язково передбачати наявність механізму реалізації завдань соціальної держави. Йдеться про формування механізму, в якому використовуватиметься весь комплекс форм, методів, засобів для вирішення як економічних, так і соціальних питань, будуть визначені етапи наближення до європейських стандартів, а також застосовуватись вітчизняний досвід і досвід країн, які досягли значних результатів на шляху побудови правової демократичної соціальної держави. Вважаємо, що при розробці вказаного механізму особливу увагу слід звернути на використання економічних методів, що дозволять розбудувати адаптовану до умов ринкових перетворень державну систему стратегічного прогнозування, яка поєднуватиме механізми прогнозування економічного і соціального розвитку як України у цілому, так і окремих адміністративно-територіальних одиниць та регіонів; забезпечити перехід до середньострокового бюджетного планування як основи формування державного бюджету на визначений рік; розробити кількісні соціальні стандарти, що відповідають європейським, та привести їх у відповідність з міжнародними стандартами функціональної класифікації видатків бюджетів та ін.

Одним із основних інструментів реалізації принципів соціальної держави є соціальна політика. В сучасній соціальній державі соціальна політика має спрямовуватись, перш за все, на забезпечення громадянам соціальних прав, які гарантовані Конституцією, необхідної соціальної підтримки, допомоги та захисту. Соціальна політика повинна бути комплексною, враховувати перспективи розвитку держави, а також досвід європейських країн. Для прийняття ефективних рішень з питань соціальної політики з урахуванням фінансових можливостей, країни Європейського Союзу ввели інститут соціального бюджету, що охоплює всі соціальні витрати

незалежно від джерел фінансування. В Україні соціальний бюджет розраховується з 1998 р. за допомогою економіко-математичної моделі – соціального бюджету.

Першу версію моделі в Україні було розроблено за ініціативою Міністерства праці та соціальної політики в рамках проекту ПРООН/МОП/Світовий банк національною міжвідомчою робочою групою за допомогою експертів Міжнародної організації праці та Світового банку [1]. Метою цього проекту було надання допомоги Україні в розробці соціального бюджету, який би відповідав вимогам соціально-ринкової економіки, а також завданням соціальної політики держави. Над вдосконаленням моделі і впровадженням її у практику працювали експерти міжнародної організації праці разом зі спеціалістами Міністерства праці та соціальної політики і його науковими закладами. Кінцевим результатом проведеної роботи стала національна модель соціального бюджету, за допомогою якої розраховується соціальний бюджет. Модель дає можливість робити прогноз соціальних показників на 20 років. Аналогів даної моделі в Україні немає.

Головною метою моделі, про що йшлося вище, є розроблення власне соціального бюджету. Виходячи з цього, можна зазначити, що в моделі реалізується бюджетний підхід, особливістю якого є прогнозування державних фінансових ресурсів на забезпечення соціальної сфери у вигляді балансу доходів і видатків з розбиттям їх за джерелами надходжень і напрямками використання. Відповідно, соціальний бюджет складається з доходної та витратної частин. Доходна частина бюджету формується за рахунок страхових внесків, інших надходжень і зборів до фондів, а також асигнувань за рахунок зведеного бюджету. Витратна частина бюджету передбачає витрати на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення, а також, що дуже важливо, витрати цільових фондів. Витрати на соціальний захист та соціальне забезпечення включають: пільги ветеранам війни та праці, кошти на виплату щорічної разової грошової допомоги ветеранам війни, державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям, допомоги сім'ям з дітьми, допомогу дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства, утримання закладів соціального захисту, витрати на соціальні програми, житлові субсидії та інші види соціальних витрат [2].

Як бачимо, відмінністю соціального бюджету від бюджету в його класичному розумінні є те, що, по-перше, соціальний бюджет включає прогнозні соціальні показники, які розраховуються з урахуванням макроекономічних показників, демографічних прогнозів, показників робочої сили, соціальних норм і стандартів, визначених законодавством, по-друге, об'єднує весь комплекс соціальних показників, у тому числі, витрати цільових фондів, а по-третє, передбачає розрахунки доходної частини бюджету, яка базується на надходженнях до соціальних фондів.

Характеризуючи модель соціального бюджету, слід звернути увагу на те, що в моделі використовується модульний підхід, який дозволяє чітко визначити складові як всієї моделі, так і соціального бюджету, їх основні характеристики. Крім того, він дає можливість враховувати кілька зовнішніх факторів, наприклад, макроекономічних, що робить прогнози більш точними, дозволяє відслідковувати прямий та зворотний вплив модулів один на одного. Наприклад, вплив економічного стану на соціальну сферу, і навпаки, соціальної сфери на економічну ситуацію у країні. До основних модулів слід віднести: демографічний, економічний, модуль робочої сили, пенсійний та соціальний. На рис. 1 представлено модулі моделі соціального бюджету.

Демографічний модуль використовується для розроблення прогнозу населення з розбивкою за віком і статтю; модуль робочої сили дозволяє робити прогнози учасників ринку праці (робоча сила, зайнятість, повне безробіття за статевим і віковим розподілом); економічний модуль відображає прогнози ВВП, індексу споживчих цін, середньої номінальної заробітної плати, зайнятості, безробіття, а також узагальнює показники, які мають пряме відношення до системи соціального захисту, наприклад, чисельність платників внесків, чисельність одержувачів допомог та ін.; соціальний модуль включає такі напрями прогнозних розрахунків, як соціальні витрати, витрати цільових фондів; у пенсійному модулі здійснюється прогноз фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення фіксованих пенсійних виплат, відповідно до нормативних актів.

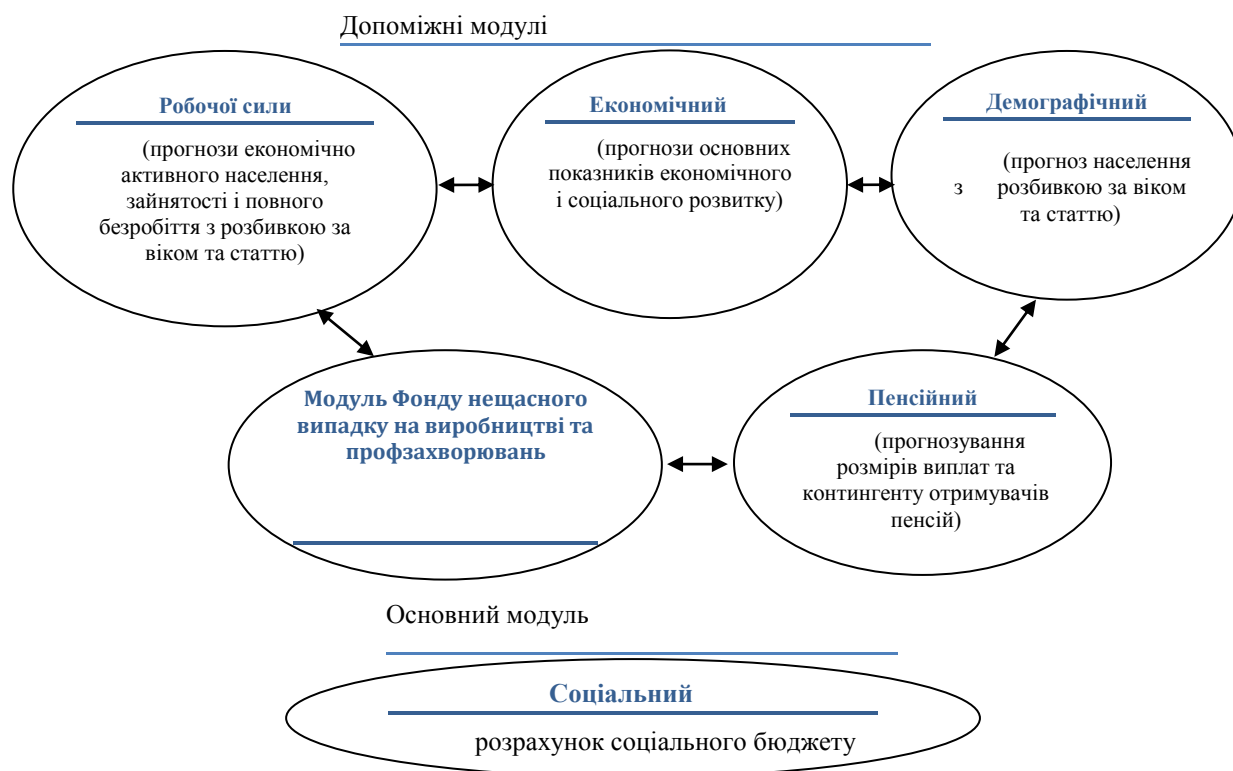

Рис. 1. Модулі моделі соціального бюджету

До переваг модульного підходу відноситься також і те, що він дозволяє створювати нові модулі та підмодулі, збільшувати або зменшувати їх кількість у моделі соціального бюджету залежно від змін напрямів у соціальній політиці, прийнятті нових соціальних законів [6]. Так, прийняття таких законів України як «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про державну соціальну допомогу сім'ям з дітьми», «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» обумовило створення нових модулів та підмодулів, і відповідно, виконання розрахунків показників соціального бюджету з врахуванням норм, зазначених у законах.

Незважаючи на те, що в державі не визначена законодавча основа розробки соціального бюджету, соціальний бюджет розраховується щорічно за відповідними показниками як у грошовому вимірі, так і у відсотках до ВВП. Так, у результаті даної роботи розраховані прогнози соціальних витрат і доходів за такою класифікацією:

- за функціями, а саме видатки на освіту, охорону здоров'я, пільги ветеранам війни та праці, видатки, пов'язані з соціальним захистом громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, довгострокові допомоги – пенсії за віком, інвалідністю, по втраті годувальника, короткострокові допомоги – у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, по вагітності і пологах, безробіттю, житлові субсидії, допомоги малозабезпеченим сім'ям, соціальні допомоги та інші, які фінансуються з податків;
- за закладами, а саме планування видатків і доходів цільових фондів (Пенсійного фонду, Державного фонду сприяння зайнятості населення, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду України соціального захисту інвалідів, Фонду

соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань) [1].

Виконаний аналіз показників соціального бюджету, розрахованих до 2007 р. засвідчує, що структура витрат соціального бюджету в 2007 р. буде такою, як бачимо на рис. 2.

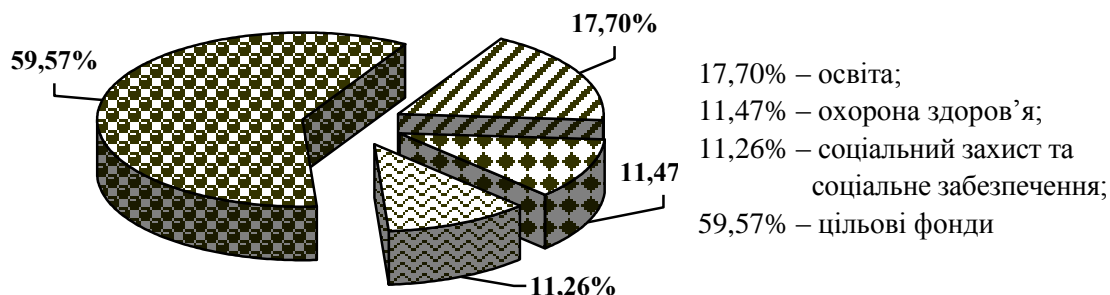

Рис. 2. Структура витрат соціального бюджету у 2007 р.

Загальні витрати соціального бюджету, за прогнозними розрахунками, можуть збільшитись приблизно на 30 % до 2007 р. (рис. 3), а у відсотках до ВВП спостерігається невелике зниження соціальних витрат за вказаний період. З цього можна дійти висновку про те, що ВВП, за прогнозом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції, збільшуватиметься більшими темпами, ніж соціальні витрати.

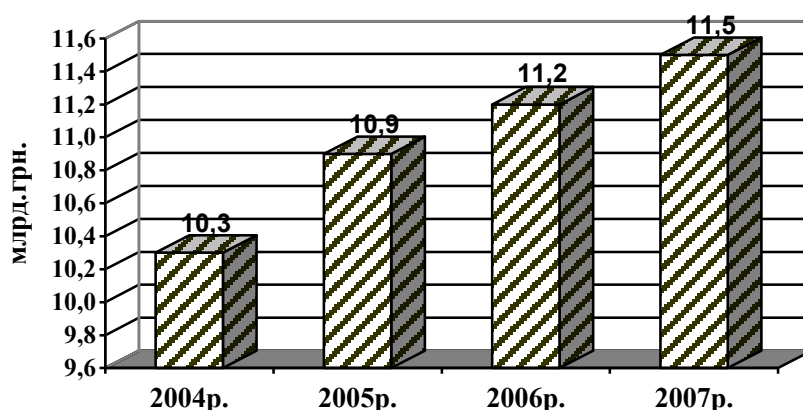

Рис. 3. Прогноз витрат на соціальний захист та соціальне забезпечення на 2004 — 2007 рр.

Соціальний бюджет, крім видатків, дозволяє розраховувати доходну частину, а саме надходження від внесків до системи соціального захисту та інших доходів, які сплачуються до цільових фондів [3]. Розрахунки доводять, що у 2007 р. все ще буде недостатньо надходжень з цільових фондів для фінансування соціальних витрат. На рис. 4 представлено структуру надходжень від внесків до системи соціального захисту у 2007 р.

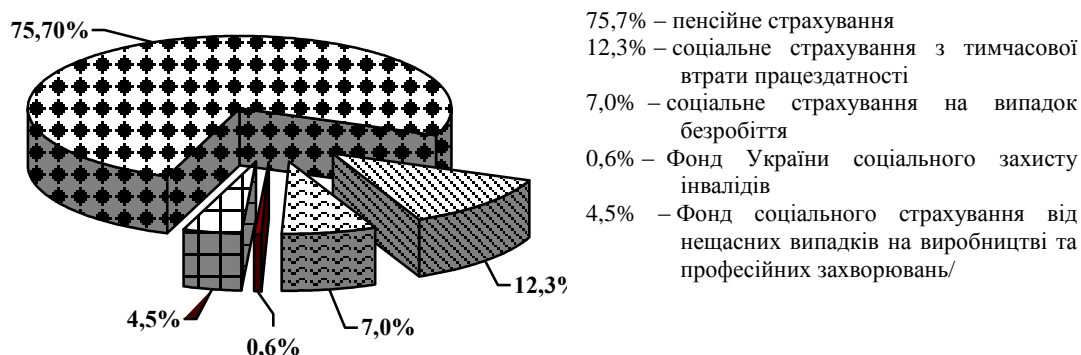

Рис. 4. Структура надходжень від внесків до системи соціального захисту у 2007 р.

Як уже зазначалось, модель соціального бюджету – це система, яка має такі характеристики як цілісність та поділ на підсистеми. Ця властивість забезпечує широке використання моделі. Так, крім розробки соціального бюджету за допомогою моделі можна розраховувати як самостійні напрями бюджети цільових фондів, а також прогнозувати їх показники, економічно обґрунтовувати проекти нових соціальних законів [3].

Наприклад, прогнозні розрахунки обсягу допомог малозабезпеченим сім'ям, які проводились у 2003 р., для фінансово-економічного обґрунтування змін бюджетних витрат на 2004 р. розраховувались за трьома варіантами (рис. 5).

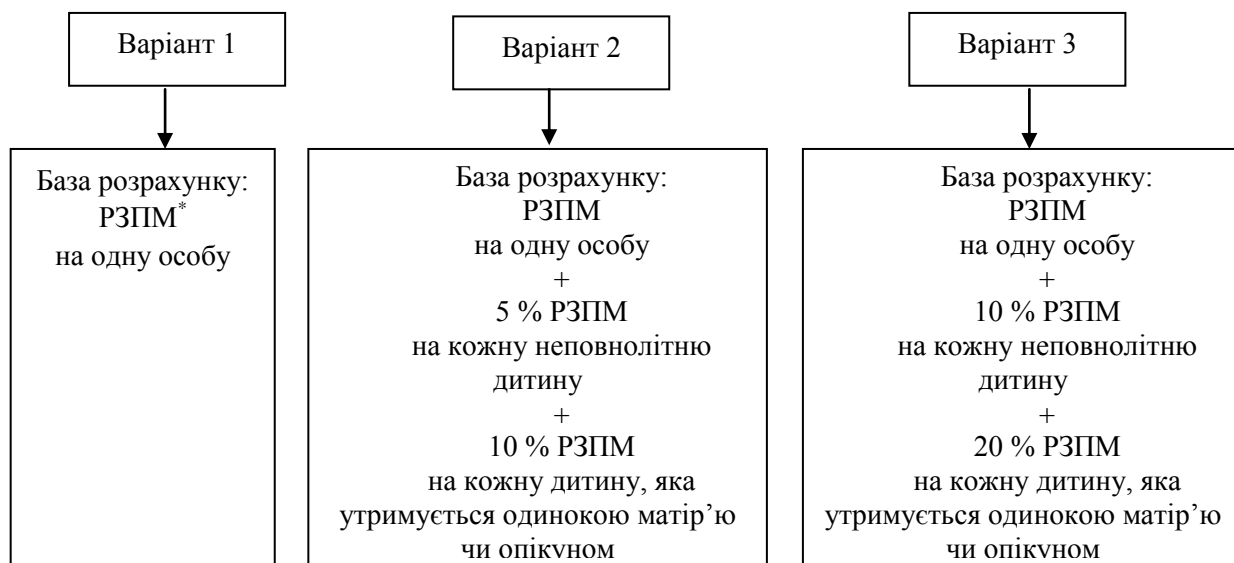

Рис. 5. Прогнозування обсягів фінансування допомоги малозабезпеченим сім'ям

* РЗПМ – рівень забезпечення прожиткового мінімуму.

За першим варіантом, при прогнозуванні обсягу фінансування допомог малозабезпеченим сім'ям розмір допомоги на одну особу, яка проживає у малозабезпеченій сім'ї незалежно від віку, дорівнював законодавчо визначеному рівню забезпечення прожиткового мінімуму (який на момент розрахунків становив 90 грн. у розрахунку на одну працездатну особу, 110 грн. – на

одного пенсіонера, 115 грн. – на одного інваліда) [5]. Натомість, за другим та третім варіантами, передбачалось збільшення розміру допомоги відповідно на 5 та 10 % на кожну неповнолітню дитину, яка проживає у малозабезпеченій сім'ї, а також на 10 та 20% на кожну дитину, що утримується одинокою матір'ю чи опікуном. Як засвідчили розрахунки, загальні витрати на фінансування виплати допомог малозабезпеченим сім'ям при другому та третьому варіантах були меншими ніж при першому, що говорить про пріоритетність надання даного виду допомоги саме тим верствам населення, які її дійсно потребують, і яка є основним джерелом їх доходу. Викладене вище дозволило за допомогою саме моделі соціального бюджету в межах існуючих бюджетних коштів вирішити проблему адресного спрямування допомог малозабезпеченим сім'ям на користь найбільш вразливих верств населення, а саме сімей з дітьми, насамперед одиноким матерям та багатодітним сім'ям.

Розрахунок допомоги дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства в соціальному бюджеті здійснюється відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» [4]. В основу цієї допомоги закладено прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність (285 грн. – у 2004 р.). Але щорічно, з огляду на нестабільну економічну ситуацію і відсутність достатніх фінансових можливостей, уряд встановлює рівень забезпечення прожиткового мінімуму на виплату цієї допомоги (100 грн. – у 2004 р.).

Враховуючи викладене вище, за допомогою моделі соціального бюджету було здійснено два варіанти розрахунків даного виду допомоги (рис. 6). Відповідно до *варіанту I*, за базу розрахунку було прийнято прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, і загалом обсяг витрат на фінансування допомоги становив 951,9 млн. грн. у 2004 р. та 978,4 млн. грн. у 2005 р. За *варіантом II*, за базу розрахунку взято рівень забезпечення прожиткового мінімуму відповідно до прикінцевих положень Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» і загалом обсяг видатків за цим варіантом у 2004 р. становив 334,4 млн. грн., а у 2005 р. – 343,7 млн. грн. Крім того, на рисунку представлено фактичні видатки на фінансування даного виду допомоги у 2003 р. (36,5 млн. грн.) – ці дані ілюструє *варіант III*.

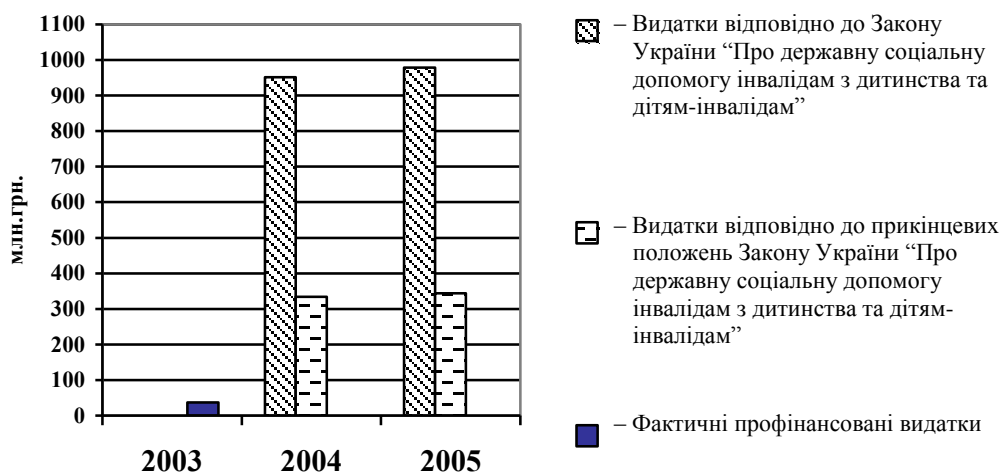

Рис. 6. Витрати на державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам.

З наведеного вище бачимо, що закон не виконується повною мірою і коригується відповідно до бюджетної ситуації.

Досвід роботи з моделлю соціального бюджету засвідчив, що її можливо використовувати на різних рівнях управління: при розробці Державного бюджету, на рівні Міністерства праці та

соціальної політики, на рівні регіонів, цільових фондів. На рис. 7 представлено можливі рівні застосування моделі соціального бюджету.

На жаль, модель соціального бюджету і його складова – соціальний бюджет не знайшли широкого використання в Україні. Показники соціального бюджету, який розраховується Центром перспективних соціальних досліджень щорічно, використовуються тільки в Міністерстві праці та соціальної політики при обґрунтуванні необхідних коштів на соціальні напрями у зведеному бюджеті. Методичні підходи моделі для розрахунку соціальних показників використовуються для фінансово-економічного обґрунтування соціальних законів, моніторингу стану соціального захисту малозабезпечених сімей, аналізу факторів, які впливають на реалізацію стратегії подолання бідності, розрахунку бюджетів цільових фондів, а також для побудови системи розрахунків адресної грошової допомоги населенню.

На основі національної моделі соціального бюджету можна, і це підтверджують уже виконані дослідження, розробити регіональну модель соціального бюджету. Таке завдання обумовлено зростанням ролі регіонів у вирішенні питань соціальної спрямованості видатків місцевих бюджетів, ефективного використання бюджетних коштів, а також переходу до середньострокового формування бюджетів. Впровадження моделі дозволить на регіональному рівні впорядкувати систему планування видатків соціальної сфери, гарантувати розподіл ресурсів на соціальний захист відповідно до визначених пріоритетів, розробити прогноз соціальних витрат на базі макроекономічних і демографічних показників, соціальних норм і нормативів. Крім того, щорічний розрахунок соціального бюджету дасть змогу запровадити такий механізм, який не тільки забезпечить планування соціальної політики в регіоні, а й допоможе економічно обґрунтувати розрахункові показники видаткової частини місцевого бюджету при формуванні зведеного бюджету держави.

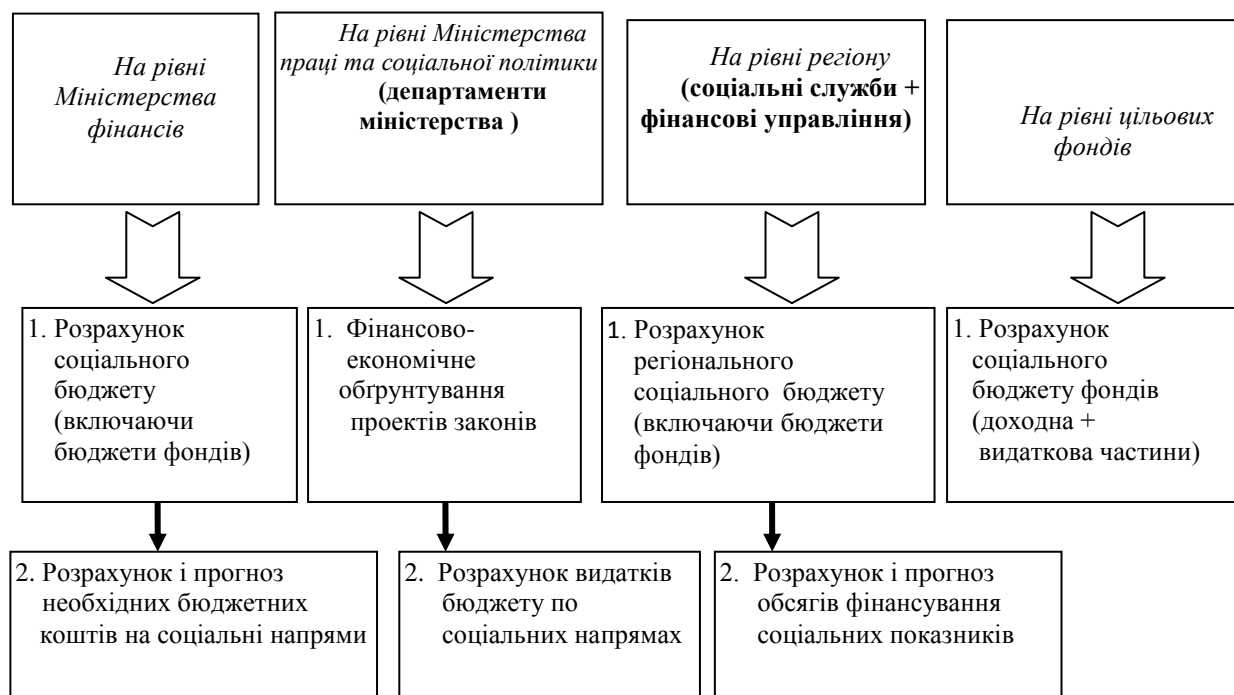

Рис. 7. Рівні застосування моделі соціального бюджету

Сфери застосування моделі є також важливими з огляду на продовження реформування системи обов'язкового державного соціального страхування та соціального забезпечення. В цьому контексті за допомогою моделі можна провести глибокі всебічні та деталізовані розрахунки можливих наслідків, у тому числі довгострокових, запровадження двох складових обов'язкового

пенсійного страхування. Більш широко модель соціального бюджету може бути застосована під час розробки та реалізації стратегії пом'якшення бідності в Україні у перехідний період. На основі моніторингу системи соціального захисту модель дозволить виконати такі ключові компоненти як аналіз чинної системи та моделювання її розвитку й функціонування на наступні періоди, необхідні фінансові витрати.

Слід зазначити, що розроблена для України перша версія моделі соціального бюджету в процесі постійної роботи щодо її вдосконалення докорінно змінилася. Це обумовлено, насамперед, змінами законодавчого характеру. Так, за останні роки прийнято нові закони щодо державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, допомог сім'ям з дітьми, дітям-інвалідам тощо. У цих законах змінено не тільки розміри допомог, а й методичні підходи до їх визначення. Крім того, в Україні прийнято Бюджетний кодекс, який суттєво змінив механізм фінансування соціальних допомог, запровадив програмно-цільовий метод у плануванні соціальних напрямів. Більшість соціальних допомог тепер фінансується з місцевих бюджетів, що потребує змін в структурі національної моделі соціального бюджету та розробки такої моделі для регіонів.

Вважаємо, що для широкого впровадження соціального бюджету в практику потрібно розробити модель соціального бюджету для регіону, а також методичні рекомендації по роботі з моделлю соціального бюджету як на державному, так і регіональному рівнях, що дасть можливість спеціалістам різних рівнів управління розраховувати соціальний бюджет. Крім того, необхідно визначити законодавчу основу впровадження соціального бюджету в практику.

Література

1. Баранова Н., Деєва Н., Медвідь З., Савченко Н. Модель соціального бюджету: методологія і система функціонування //Праця, зарплата, соціальний захист: проблеми та шляхи вирішення. Зб. наук. праць. – К.: Вид-во «Соціформ», 2002. – С. 228–265.
2. Звіт про НДР «Відпрацювання моделі соціального бюджету» //НДІ праці і зайнятості населення Міністерства праці та соціальної політики України і НАН України. – К., 2000.
3. Звіт про НДР «Прогноз основних показників соціальних витрат та доходів на їх покриття на 2002–2004 роки» //НДІ праці і зайнятості населення Міністерства праці та соціальної політики України і НАН України. – К., 2001.
4. Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16.07.2000 р. //Основні чинні кодекси та закони України. – К.: Махаон, 2003.
5. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01.06.2000 р. //Основні чинні кодекси та закони України. – К.: Махаон, 2003.
6. Складання соціального бюджету в Україні. Звіт спільної робочої групи. – К.: Мінпраці та соціальної політики, Міжнародне бюро праці, Програма розвитку ООН, 1998.

Гавриленко І. М.,

*докт. філос. наук, професор, зав. кафедри соціології та соціального управління
Академії праці і соціальних відносин*

Поліщук А. М.,

канд. філос. наук., доцент Броварського поліцейського фінансово-правового коледжу

Соціоструктурна зумовленість діяльності профспілок

В статье рассматривается влияние на деятельность профсоюзов таких социоструктурных факторов как состояние экономики, политический режим, взаимодействие административных органов и рядовых членов данной организации. Акцентируется внимание на том, как в зависимости от сочетания этих факторов осуществляется типологизация профсоюзного движения.

The present article considers such social and structural factors as economy's state, political system, relations between administrative bodies and trade union members, which influence the trade unions activity and whose combination defines the type of trade union movement.

Ключові слова: профспілка, профспілкові структури, соціоструктурні чинники, діяльність профспілок, соціальний порядок, типи профспілкової діяльності, залежність діяльності профспілок від соціального порядку.

Профспілки – це така соціальна структура, завданням якої є подання, захист і обстоювання прав та інтересів соціально ущемлених чи знедолених або чимось незадоволених груп. Вже сама назва свідчить, що основою, на якій виникає і об'єднується дане утворення, є певна професійна група, підґрунтям існування якої є вид трудової діяльності. Зрозуміло також, що соціальним простором функціонування даної структури є сфера праці і винагороди за неї, тобто профспілки покликані контролювати суспільний розподіл праці та її результатів. Він же (суспільний розподіл праці) є основою внутрішнього структурування профспілок. Це відбувається звичайно на галузевій або загальнонаціональній основі [5, с. 44].

Разом з тим профспілки є достатньо складним соціальним явищем. Окрім професійної (міжпрофесійної) групи, до них входять профспілкові організації, призначені для координації і керівництва діями профспілок. Сукупність протестних дій можна визначити як профспілковий рух, який інколи збігається і об'єднується з іншими рухами (соціалістичним, жіночим, молодіжним та ін.), а інколи діє автономно. Діяльність профспілок як різновиду соціального руху тим вірогідніша, чим більше вони піднімаються від безпосереднього захисту професійних інтересів до боротьби за визначення перспективних ціннісних орієнтацій певного суспільства та місця в ньому певних професійних груп [4, с. 85].

За деяких особливих обставин професійні спілки можуть виступати у вигляді політичної партії, метою якої стає співучасть у розподілі влади і впливу. Чим більше профспілки стають міжгалузевими об'єднаннями, включають у свою діяльність більшу кількість профспілок і чим консолідованішими є їхні дії, тим більше діяльність профспілок нагадує дії політичної партії. І навпаки: конкретне профспілкове об'єднання в межах окремої виробничої структури, яке бореться за кращу винагороду чи поліпшення умов праці, найбільше нагадує професійне об'єднання в його початковому чи зародковому історичному стані [1, с. 230].

Поширеною є думка, що на цьому етапі історичного розвитку профспілки знаходяться у стані кризи, переживають спад своєї діяльності і популярності. Проте таке твердження занадто абстрактне і не зовсім точне, оскільки не враховує історичної ситуації конкретного суспільства. Це – одна з тих передумов, а також теоретична і практична проблема, яка викликає необхідність аналізу тих соціоструктурних чинників конкретного суспільства, які визначають загальний стан і профіль діяльності профспілок. Цю проблему можна конкретизувати у вигляді таких завдань:

- виявити залежність профспілок від економічного розвитку суспільства;
- встановити залежність діяльності профспілок від особливого політичного режиму конкретної країни;
- співвіднести дії керівних органів і рядових членів профспілок відповідно до стану і політичного режиму суспільства.

У такому випадку об'єктом дослідження будуть профспілки як специфічне соціальне явище, а предметом – залежність їх діяльності від соціоструктурних чинників конкретного суспільства.

Саме у такому розрізі вказану проблему всебічно розглядає сучасний французький соціолог А. Турен [6]. Проте в його праці не враховані ті зміни, які відбулися останнім часом у промислово розвинутих, а особливо – трансформаційних пострадянських суспільствах. Тому є потреба врахувати новітній історичний досвід діяльності профспілок. Що стосується профспілок пострадянських суспільств, їх проблема полягає у тому, що вони вийшли з тоталітарного суспільства. Це значить, що вони були тотально одержавлені, позбавлені будь-якої ініціативи і самостійної діяльності: по суті стали другорядним елементом адміністративної системи і разом з тим знаходились під всебічним наглядом репресивних органів держави та партії. Парадокс, проте, полягає у тому, що одночасно їх діяльність відбувалась за вельми комфортних умов, бо держава брала на себе їхнє фінансування, силовий захист і насильницьке рекрутування профспілкової маси. Це призвело до втрати здатності ефективно діяти у конкретній соціальній ситуації.

На структуру і форму діяльності профспілок чинить вплив певне розмаїття соціальних факторів: професійний розподіл праці у конкретному суспільстві; його політична система (сукупність легітимно визнаних партій, що змагаються за владу через підтримку їхніх програм електоратом); економічний розвиток; тип держави, політичний режим; етнонаціональна культура; релігійні і територіальні чинники. Впорядкувати і систематизувати ці чинники занадто складно, а у розглядуваному тут відношенні і у межах окремої статті і недоречно. Тому у подальшому ми зупинимось лише на трьох факторах, що найбільш суттєво визначають діяльність профспілок: стан економіки, рівень політичної демократії, внутрішня організаційна структура профспілок. Зрозуміло, що профспілки діють завжди за особливо історичних умов певного конкретного суспільства. Але завдяки деякій подібності історичних умов конкретних суспільств їх можна класифікувати і об'єднати в деякі схожі між собою групи суспільств, відповідно до чого формуються подібні умови діяльності і загального профілю профспілкового руху [6, с. 153].

Залежність між профілем господарських організацій, загальним соціальним порядком і характером профспілкового руху в дещо схематичному вигляді можна окреслити таким чином.

Перший варіант характеризується значним процвітанням господарських організацій, могутністю діючих у їх просторі профспілкових структур і відносною слабкістю державного контролю над протіканням соціальних процесів. Профспілковий рух у цьому випадку зосереджує свою діяльність переважно у просторі господарських організацій. Він прагне до контролю над розподілом праці та її результатів на робочому місці, а також до контролю за умовами праці, найму, ринку праці, політикою заробітної плати. Профспілкова діяльність зосереджується переважно у просторі господарських організацій, а також розподільчих і споживачьких структурах. Ідеологія боротьби акцентується на політиці переговорів, домовленостях, трудових договорах, розв'язанні трудових спорів [5, с. 44], інших формах узгодження інтересів і досягнення взаємовигідних компромісів. Профспілки тут діють скоріше як групи тиску – специфічне трудове лоббі; їх діяльність скерована на подання, поширення і утвердження ідеології справедливої винагороди та культурно-ціннісну легітимізацію (позитивне сприйняття, розуміння і схвалення) способу життя трудящих. Типовий приклад подібної ситуації – США, особливо в 70 – 80-х роках минулого століття.

Другий варіант. Структура діяльності профспілок формується за умов, коли поєднується економічне процвітання суспільства і слабкий профспілковий рух. Через слабкість профспілок трудящі не мають належних умов для подання і захисту власних інтересів. Тому вони схиляються або до стихійного протесту, що має значну потенційну деструктивну силу і може набути форми стихійного ситуативного бунту чи інших некерованих дій, або дії профспілок спрямовані до пошуку патерналістських зв'язків з керівним складом організації і суспільства. В ідеальному випадку і за сприятливого розвитку подій ці дві різнопланово спрямовані тенденції можуть об'єднатись і набути форми легально утвердженого доступу рядових працівників та їх представницьких органів до співучасті в розподілі праці та її результатів, а також співучасті у загальному управлінні організацією [6, с. 158].

На подібній основі можливе виникнення і значне поширення деякої «глобальної» (виходить за межі конкретно діючих організацій) ідеології. Залежно від ідентичності основної маси трудящих вона може набути націоналістичного (основна маса трудящих ідентифікує себе переважно як етнічну групу) або соціалістичного (основна маса ідентифікує себе як лише найманих працівників, трудящих, тобто як лише економічну групу) спрямування. У цьому випадку власні інтереси окремо взятого трудового колективу приносяться в жертву загальному («національному» або «всенародному») інтересу, а наполягання чи акцентуація на них тлумачиться як етнічна чи соціальна зрада і відступництво.

Зрештою таке нехтування інтересами окремо взятого трудового колективу руйнівним чином позначається на всій діяльності профспілок. Вони втрачають можливість боротися за власні вимоги на окремо взятому підприємстві, ідеологія позбавляється практичності, конкретності і ситуативної достовірності, а також життєдайних імпульсів з боку безпосереднього адресата даної ідеології. Позбавлена життєвої практичності, очевидності і безпосередньої зрозумілості, ідеологія перетворюється або на беззмістовну політичну риторику, або на популістську демагогію. Врешті-решт у керівних органах профспілок виникає організаційний та ідеологічний розлад, у результаті чого вони можуть розпастися на окремі, конкуруючі між собою ідеологічно-організаційні течії, одні з яких прагнуть виразити лише безпосередні інтереси трудових колективів, тоді як інші – лише загальний інтерес «народу», інтерпретованого як етнічне чи соціальне ціле. Прикладом такого функціонування профспілок можуть слугувати сучасна Іспанія, частково Франція.

У випадку, коли формується тоталітарне суспільство, організації як такі, тобто як автономні структури, по суті зникають. Держава стає єдиним і монопольним носієм «загального інтересу», а окремі організації перетворюються лише на її (держави) виконавчі або адміністративні органи. Держава бере під свій тотальний контроль всю діяльність окремо взятих виробничих, обмінних і розподільчих структур. У цьому випадку зникає соціальна основа профспілок, вони зливаються або, точніше, розчиняються у державі, стають лише її допоміжними адміністративно-керівними органами. Залежно від того, виникає тоталітаризм на етнічній чи соціокласовій основі, формуються два різновиди тоталітаризму: етноцентристський (нацизм) і соціоцентристський (тотальний соціалізм, найбільш випукло представлений колишнім СРСР). У цьому випадку профспілки перетворюються або на «школу» радикального націоналізму – нацизм, або стають «школою комунізму».

Третій варіант виникає тоді, коли маємо економічно слабке суспільство з мало ефективною діяльністю його господарських та інших організацій, слабку державу і сильні профспілки. Протестні дії профспілок призводять у цьому випадку лише до суто номінального зростання зарплати та інших форм винагороди. Контроль профспілок над виробництвом при цьому слабкий, але над розподілом стає досить могутнім. Діяльність профспілок повністю зосереджується на економічній складовій, але малоефективне виробництво не дозволяє реально поліпшити матеріальне становище трудящих. «Демонстративний ефект» профспілкового протесту не

підтверджується адекватною винагородою, тому поступово вироджується у деякий беззмістовний ритуал, позбавлений життєвого змісту. Проте вплив профспілок позначається на діяльності не лише окремо взятих організацій, а й держави в цілому. Вона теж концентрує увагу скоріше на справедливому розподілі, аніж організації ефективного виробництва. Тому на функціонуванні вітчизняного виробництва відчувається зростаючий вплив зовнішніх факторів: міжнародного розподілу праці, кон'юнктури світового ринку, інтернаціональних інвестиційних фондів, зовнішні науково-технічні фактори.

З тієї причини, що профспілки стають монопольним агентом розподілу, керівні органи профспілок стають незалежними не лише від держави, а й від трудової маси. З огляду на ці фактори вони централізуються і бюрократизуються, а розподіл поступово стає важливим лише для керівної верхівки профспілок. У результаті виникають напруження і конфлікти як між різними рівнями профспілкового керівництва, так і між керівними органами і профспілковою масою. Діяльність керівних органів профспілок і рядових працівників набуває різної, а то й протилежної спрямованості: керівництво більше турбується про механізм тиску на політичну верхівку, низові структури акцентують на умовах праці, винагороди і безробітті.

Тут можливі кілька варіантів подальшої еволюції ситуації: повне злиття політичної і профспілкової верхівки (тоталітаризм); створення державно-синдикалістських форм контролю одночасно над виробництвом і споживанням (Швеція та деякі інші північноскандинавські країни); формально гостра боротьба профспілкової і політичної еліти без будь-якої участі у ній низових органів і профспілкової маси. Боротьба в цьому випадку точиться лише за контроль над народною масою, головним чином електоратом (сучасна Україна). Інколи вона переростає на контррух усередині самих трудових колективів і низових органів профспілок за оновлення структури і функцій профспілкового руху («незалежні» профспілки в Україні).

Останній, *четвертий варіант*, виникає тоді, коли має місце значне економічне процвітання і сильний профспілковий рух. Останній має відповідальні керівні органи, активність же профспілкової маси дозволяє щільно контролювати одночасно діяльність низових структур і профспілкової верхівки, а також повною мірою виразити не лише свої економічні, а й культурно-духовні потреби. «Робітниче питання» і потреби трудящих стають основною темою політико-ідеологічного дискурсу. Проблеми виконавців як на рівні організації, так і на державному рівні набувають безпосередньо-політичної форми подання, розгортання і розв'язання. Могутній профспілковий рух і його тісне поєднання з відповідними політичними партіями дозволяє легітимізувати не лише подання, а й розгортання та розв'язання конфліктів, тому вони носять хоч і гострий, але мирний характер, найчастіше проявляються як сукупність локальних страйків та інших протестних виступів (типовий приклад – Англія, частково – Італія).

Наявність профспілок переважно у господарських (економічних, виробничих) структурах цілком очевидна і значною мірою виправдана. Бо саме тут – особливо якщо мати на увазі промислові організації традиційного профілю – найвищий рівень відчуження праці, найменша винагорода, поширене технологічне відчуження праці, наявне масове безробіття та інші негативні чинники. Одночасно у таких організаціях зібрані і концентровані значні масиви робочої сили, умови праці і винагорода яких значною мірою нівельовані, а професійні відмінності між рядовими працівниками мінімальні. Здебільшого масова культура цієї групи також однорідна, механічно і випадково поєднуюча між собою залишкові елементи аграрної і новонароджувані елементи міської промислової культури і способу життя.

Залежність між станом економіки, політичним режимом і діяльністю профспілок можна подати у вигляді поданої нижче таблиці.

Форми діяльності профспілок залежно від соціоструктурних чинників

<i>№ з/п</i>	<i>Соціоструктурні чинники</i>	<i>Спрямованість діяльності профспілок</i>
1.	Економічне процвітання, могутні профспілкові структури, слабкий державний контроль	Зосереджена переважно у господарських структурах, прагне до контролю над мірою праці і винагороди, ідеологія боротьби акцентована на політиці переговорів і угод (контрактів), в основі ідеології – «справедлива винагорода»
2.	Економічне процвітання, слабкий профспілковий рух, патерналістськи орієнтована («соціальна») держава	Схильність до стихійного протесту і ситуативного бунту, керівні органи профспілок шукають патерналістських зв'язків із владою. Загальне прагнення до співучасті у розподільчих процесах, глобалістські тенденції в ідеології (соціалістичного або націоналістичного спрямування), реальна можливість тоталітаристського переродження
3.	Економічний застій, слабка держава, сильні профспілки	Суто номінальне зростання винагороди, всебічний контроль профспілок над розподілом, малорезультативні ритуальні протести трудящих, міжнародні фактори виробництва домінують над національними, централізація і бюрократизація керівних профспілкових структур, загальна тенденція до тоталітаризму
4.	Економічне процвітання, сильний профспілковий рух, демократичний політичний режим	Значний контроль низових профспілкових структур над власними керівними органами і діями держави, органічний зв'язок профспілкового руху з політичними партіями, домінує ідеологія трудящої маси, суттєва легалізація «народної» (етносу або класу) культури, протестні дії профспілок носять переважно «переговорний» характер
5.	Помірно розвинуте виробництво, однопартійна тоталітарна політична система, глобально одержавлені профспілки	Відсутній контроль над державою і партією, немає жодних офіційно визнаних протестів, діяльність профспілкових структур зосереджена на фізичному, а особливо – ідеологічному, контролі над поведінкою рядових членів

У зв'язку з викладених виникає запитання: чи не є профспілки у виробничих структурах деяким різновидом неформальної групи? Мабуть, навіть єдиною можливою формою її існування.

На нашу думку, існують підстави, які дозволяють віднести цю групу до класу добровільних асоціацій. Насамперед, добровільність вступу і виходу з профспілок. Сюди можна також віднести значну питому вагу ціннісних орієнтацій у формуванні і функціонуванні даної спільноти (йдеться виключно про низові профспілкові структури), очевидну гнучкість і відмінність правил, контролю і санкцій. Вони носять переважно «общинну» форму, загальний товариський характер стосунків і регламентацій, добровільну форму особистих ініціатив та їх скерованість на колективне схвалення і підтримку.

Водночас тут присутні і деякі ознаки формальної групи. Профспілка взагалі, її низові структури у тому числі, мають формально визначену мету (подання і захист колективних інтересів, поліпшення умов і винагороди за працю, визнання рівнів кваліфікації, захист права на додаткове професійне навчання та ін.). Профспілки мають статут та інші установчі документи:

вступ, перебування і вихід з них регулюються правом, обрання керівних структур здійснюється за чітко окресленою процедурою.

Отже, доходимо висновку, що спосіб діяльності профспілок наочно демонструє той вигляд, рівень і спосіб, яким тільки і може функціонувати неформальна група у надрах формальної організації. У всіх інших випадках неформальні структури в організаціях існують переважно у вигляді мікроасоціацій, невеличких товариських угруповань, об'єднаних на основі спільного інтересу чи, частіше, взаємних симпатій. У західній соціології такі мікрооб'єднання називають «соціальними корпускулами».

У результаті проведеного аналізу можна дійти певних висновків та окреслити перспективу подальших досліджень.

1. Діяльність профспілок зумовлюється сукупністю соціоструктурних чинників, наймогутнішими з яких є стан економіки, політичний режим, співвідношення керівних органів і рядових членів профспілок.
2. Залежно від поєднання вказаних факторів формується певний тип профспілкового руху та його історична перспектива.
3. Найактуальнішим для сучасного українського суспільства в аналізованому тут відношенні є створення цілісної моделі трансформації профспілок від тоталітарного до демократичного суспільства через відновлення органічних зв'язків між одержавленою і збюрократизованою профспілковою адміністрацією і рядовою профспілковою масою.

Література

1. Гавриленко І.М. Соціологія. Соціальна динаміка. – К.: КНУ, 2000. – Кн. 2. С. 230–240.
2. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України. – К.: Олан, 2004. – С. 7–48.
3. Жуков В.І. Проблеми колективно-договірного регулювання трудових відносин в Україні. – К.: ІС НАН України, 1999. – 184 с.
4. Жуков В.І. Наймані працівники та їх професійні спілки як суб'єкти соціального партнерства // Вісник АПСВ. – 2000. – № 3. – С. 83–91.
5. Жуков В.І. Соціально-трудова відносина в Україні: тенденції розвитку та перспекиви. – К.: МБП, 2003. – С. 41–45.
6. Tourain A. Sociologie de l'action. – P., 1965. – P. 147–162.

Гринчук А. В.,

*асистент кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Домінанти предмета соціології політики: сучасний дискурс

В статье критически анализируются существующие в научной литературе взгляды на проблему формирования доминант в предмете социологии политики под воздействием глобализационного процесса

The present article analyses in a critical way some contemporary views on the problem of forming dominating ideas in political sociology object under the influence of the globalization process.

Ключові слова: соціологія політики, предмет соціології політики, влада, суб'єкти соціології політики, політична сфера, політична поведінка, процес глобалізації, глобальний політичний простір, криза політичної ідентичності.

Соціологія політики як галузь соціології за останні десятиліття опинилась у центрі уваги як політологів, так і соціологів, що відобразилось на зростанні кількості публікацій з цієї проблематики. Наукові дисципліни, зазвичай, відрізняються за своїм предметом та методами, що використовуються. Оскільки соціологія політики знаходиться на перетині двох наук – політології та соціології, то в середовищі науковців логічно актуалізувалось питання щодо визначення предмета даної галузі, знань та назви дисципліни. У багатьох наукових публікаціях зустрічаються такі назви як «соціологія політики» [1], «політична соціологія» [2], а останнім часом у такій редакції як «соціологія політичної сфери» [3, с. 179–183], що розширює коло проблем, які входять до розгляду. Звичайно, на захист кожного підходу з цього приводу є чимало підстав як ототожнення, так і розмежування зазначених понять. Ми обираємо для дослідження в цій статті термін «соціологія політики».

Слід відзначити, що соціологія політики як галузева теорія і як навчальна дисципліна сформувалась переважно в ХХ ст., але, разом з тим, перші соціологічні теорії політики заклали підґрунтя для сучасних досліджень у цій галузі [4]. В основному визначення предмета даної галузі відбулося. Однак слід визнати, що в межах традиційних підходів розгляд предметної галузі соціології політики сьогодні вже не є адекватним, оскільки глобальні процеси диктують розширення предмета та розстановку відповідних домінант.

Дискусії щодо предмета соціології політики, які відбувалися в різний час, надали підґрунтя для визначення відповідних домінант. У різних країнах та в різні історичні епохи формування предмета соціології політики мало свою специфіку. У цьому контексті постає необхідність окреслити відповідні домінанти в предметній сфері соціології політики, врахувати зміну акцентів, популярності тих чи інших домінант під впливом глобалізаційного процесу.

У ХХ ст. розвиток соціології політики характеризувався використанням різних підходів до вивчення політичних явищ, процесів, а саме: інституціональний (Дж. Брайс, А. Бентлі), біхевіористський (Ч. Мерріам, Д. Вальдо, К. Боулдінг), постбіхевіористський (Р.Ч. Міллс, С. Додд), моделювання (Д. Істон, К. Дойч, Г. Алмонд), ціннісний (Г. Лассуелл, Л. Хоффман).

Визначаючи дослідні домінанти з точки зору національної специфіки, слід зазначити, що в США, наприклад, соціологічні дослідження політики носять яскраво виражений емпіричний характер і стосуються різних аспектів політичної влади й конфліктів; у ФРН вони були тісно пов'язані з державознавством і політичною філософією, а у Великобританії – з політичною історією й політичною економією. У повоєнний період, особливо у 60-х роках і пізніше, в

університетах деяких країн Заходу почали створюватися кафедри й вводитися у навчальні програми з соціології політики, політичної соціології та ін.

У країнах пострадянського простору (Росія, Україна) увага соціологів зосереджується на вивченні впливу політичної культури та політичної свідомості населення на процеси функціонування влади, процесу функціонування еліт влади у пострадянський період, особливостей поведінки індивіда за умов демократизації суспільства, особливостей формування політичних орієнтації різних категорій населення, електоральної поведінки.

Домінанти сучасної соціології політики такі:

- Це – дисципліна, що здійснює соціологічне пояснення прояву влади; така інтерпретація загальної соціологічної теорії, яка проблемі влади відводить центральне місце (Сжі Вятр).
- Вона розглядається також як наука, що займається суспільними основами влади у всіх інституціоаналізованих секторах суспільства (Морріс Яновіц).
- Як дисципліна, що вивчає взаємини між суспільством і державою, між соціальним ладом і політичними інститутами (Сеймур Мартін Ліпсет).
- Як додаток загальної системи відліку змінних і пояснювальних моделей соціології до дослідження комплексу різних видів політичної діяльності й політичної свідомості.
- Як галузь соціологічної науки, яка розкриває відношення суспільства до держави й інститутів розподілу та формування влади, що проявляється, насамперед, у спрямованості політичної свідомості й політичної поведінки. «Політична соціологія, – відзначають Ж.Т. Тощенко і В.Е. Бойков, – покликана відповісти на запитання: як усвідомлюються індивідом, соціальними групами й верствами, партіями й громадськими організаціями існуюча політична реальність, система владних відносин, їхні політичні права й свободи. Це дає підставу з'ясувати, як громадянське суспільство взаємодіє з політичними інститутами та структурами» [2].
- Як «наука про взаємодію між політикою й суспільством, між соціальним ладом і політичними інститутами й процесами. Вона з'ясовує вплив іншої, неполітичної частини суспільства й усієї соціальної системи на політику, а також її вплив на своє навколишнє середовище». Центральним є вивчення механізму влади й управління в аспекті розвитку політичного процесу, термін «влада» є ключовим поняттям та традиційним предметом дослідження [5, с. 19–20].

Узагальнюючи існуючі підходи щодо предмета соціології політики, можна дійти висновку про те, що акцент робиться на вивченні впливу соціальних відносин (соціальної сфери) на політичні (політичну) і політичних – на соціальні. Інакше кажучи, про діалектику їхньої взаємодії й взаємовпливу. Останнє проявляється у політичній діяльності й політичній поведінці людей, що утворюють ті або інші соціальні спільності, й специфічних інтересів, зміст яких припускає створення й функціонування спеціальних політичних і соціальних структур, інститутів, організацій.

Ми виходимо з того, що соціологія політики – це галузь соціології, яка концентрується, головним чином, на аналізі взаємодії політики й суспільства. При цьому політика визначається в термінах структури дій, а не в поняттях сукупності інститутів або організацій. Ми розглядаємо політику як особливу сукупність соціальних дій, що відображаються або формуються у численному та різноманітному організаційному контексті. В такому розумінні політика пов'язана із проблемами організацій, правил, обов'язкових між членами цих організацій, із процесом вироблення правил. Соціологія політики вивчає ці проблеми з погляду процесів, що підкреслюють факт вироблення правил. Вона беззаперечно припускає розв'язання проблеми соціального порядку, оскільки прийняття правил у кожному випадку повинні бути обов'язковими.

У соціології політики взаємозалежність між соціальним класом і електоральним вибором, між економічним розвитком і політичною стабільністю тощо показує тип явищ, що потребують

пояснень. У цьому контексті необхідно показувати, як ці взаємозалежності можуть бути передбачені або виведені із сукупності більш загальних теоретичних передумов. Соціологи-політики більше зацікавлені в побудові теорій щодо подій, ніж у самих подіях. Тут вони, на відміну від істориків, в основному зосереджуються на окремих подіях (Громадянська війна в Америці, французька революція тощо). Звернення до минулих фактів дає їм підстави для створення моделей сучасних соціальних процесів [5].

Слід звернути увагу на те, що сучасна соціологія політики використовує в дослідженнях різні методологічні підходи, як загальний, так і власний понятійний апарат. Соціологи, підкреслюючи, що політична соціологія тією чи іншою мірою пов'язана з функціонуванням політичних інститутів, зосереджують увагу на сприйнятті населенням влади й різних форм її існування та розвитку. Соціологія політики розглядає ці явища з позицій політичної свідомості й політичної поведінки як усього населення, так і різних соціально-класових груп. Сучасна соціологія політики прагне перебороти раніше існуюче протиставлення держави й суспільства: держава розглядається як один з політичних інститутів, а політичні інститути – як різновид соціальних інститутів, взаємини усередині них з іншими інститутами завжди тією чи іншою мірою мають політичне забарвлення.

Виходячи з такого розуміння сутності і предметного поля соціології політики, слід зазначити, що доміанти предмета сучасної соціології політики потребують уточнення, враховуючи вплив глобалізаційних процесів. У сучасному світовому просторі відбуваються суттєві зміни, які різнобічно впливають на людину як на мікро-, макро-, мегарівнях, так і на різні наукові напрями й дисципліни. Йдеться про сучасні структурні й функціональні зміни, що охоплюють усі сфери людської життєдіяльності, які позначаються терміном глобалізація. У зв'язку з цим виникає нова картина світу. Тому ці зміни ставлять соціо-гуманітарні науки перед проблемою розбудови відповідної картини світу, розробкою відповідного інструментарію для пізнання нової соціальної реальності, яка б адекватно відтворювала та пояснювала дійсність.

З цього приводу постає питання про ефективність вже напрацьованої методології соціологічного вивчення сфери політики. А звідси – і про доміанти предмета соціології політики, що безпосередньо відчуває вплив на собі цих процесів і покликана вивчати свій політичний аспект глобалізації. У цьому аспекті слід вказати на потребу в перегляді у соціології політики як пріоритетів у предметному полі, так і у розумінні сутності основних суб'єктів політики та наповнення їх новим змістом. Традиційні суб'єкти політики – особистість, соціальна група, політичні партії та групи, політичні еліти, політичні лідери, держава набувають нових рис. Крім цього, з'являються нові актори політичного процесу. Найбільш суттєво процеси глобалізації впливають на місце та роль держави, що відображається у втраті монополії держави на функції влади у вирішенні внутрішніх та зовнішніх проблем. У свою чергу, стираються межі між внутрішньою та зовнішньою політикою держави. Створюються багаторівневі системи управління глобальним політичним простором. Політичні події – конфлікти, політична боротьба, вибори, що відбуваються в тій чи іншій країні, не є тільки їхньою внутрішньою справою, а набувають глобального значення і торкаються інтересів інших держав. Тому, щоб не бути відірваною від реальності та здатною виробити практичні рекомендації, соціологія політики має за умов глобалізаційного процесу розглядати свій предмет дослідження через призму динаміки, взаємозв'язку, соціальних змін, комунікації. Це звичайно актуалізує потребу аналізу новітніх тенденцій та їх впливу на визначення доміант у розвитку соціології політики.

Одні автори виходять із того, що світ стає усе більше гомогенним в економічних, соціальних, культурних, політичному аспектах, що зумовлено поширенням і прийняттям єдиних стандартів, які з'явилися на Заході й поширились по всій планеті (праці Ф. Фукуями про перемогу західної ліберальної ідеології). Інші – акцентують на розколі світу. Підставою для цього є: у С.

Хантінгтона – західна, латиноамериканська, африканська, ісламська, конфуціанська, хінді, православна, буддистська, японська цивілізації; у Ф. Тофлера – сільськогосподарські, індустріальні і постіндустріальні цивілізації; у В.Л. Іноземцева – рівень професіоналізму; рівень соціально-економічного розвитку країн – в І. Валлерстейна; шість просторово-економічних зон – у А.І. Неклеса та ін. Ці підходи підкреслюють диференціацію світу та реальні й потенційні конфлікти. Крім цього, є концепції, що вказують на дві тенденції у сучасному світі – універсальність світу і його фрагментація [6, с. 3–4].

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. у науковій літературі характеризують як період виникнення третього рівня соціальної реальності. Традиційно виділяють мікросоціальне середовище (сім'я, малі групи, колективи) і макросоціальне середовище (великі соціальні групи, соціальні організації, соціальні інститути). Тож сьогодні відбувається виникнення наддержавної реальності: середовища, що охоплює взаємодію людей, соціальних груп у соціокультурному просторі планетарного масштабу.

Якщо раніше в історії людства мали місце інтеграційні процеси, що торкаються тільки однієї-двоєї сфери суспільного життя, то сучасна глобалізація являє собою одночасну інтеграцію в усіх напрямках. Змінилося також саме поняття «світу»: у стародавні часи – національна держава або ряд держав, що об'єдналися на основі тих або інших ознак; у середні віки – християнський і нехристиянський світ, виділений на підставі релігійного принципу; до початку ХХ ст. – поділ на «Старий світ» і «Новий світ»; із середини ХХ ст. «світ» означає планету в цілому.

Отже, у сучасній соціології концепція глобалізації є однією з найпопулярніших і затребуваних інструментів аналізу соціальних та політичних процесів і явищ.

Вплив глобалізації проявляється в політичній, економічній, соціальній, духовній сферах життєдіяльності суспільства: у політичній сфері – політичне протиборство, прагнення світової влади й опір їй, новий поділ світу; в економічній – вихід за межі національних кордонів і формування єдиної всесвітньої ринкової економіки з метою подальшого просування до більш відкритого інтегрованого світу, відкритої й взаємозалежної світової економіки; у соціальній – за допомогою соціального перерозподілу, регулювання, а також забезпечення й підтримки; у духовній – поширення культурних моделей, ціннісних орієнтирів і преференцій, символів і знакових систем, які подаються як загальнозначущі в рамках єдиного інформаційно-комунікаційного поля.

Отже, це – по-перше, об'єктивний і незворотний процес, по-друге – досліджувати його необхідно як багатоскладове явище. Це певною мірою стосується також уточнення предметного поля соціології політики.

Глобалізацію, її вплив на людину розуміють по-різному. У соціології існує безліч визначень глобалізації. Виникає картина світу, у якій всі його частини взаємозалежні, а всі процеси, що відбуваються, взаємообумовлені [7]. Згідно з У. Беком, глобалізація розглядається як динамічний і діалектичний процес, що створює транснаціональні соціальні зв'язки й простори, знецінює локальні культури й сприяє виникненню третіх культур [8, с. 28]. Основною ознакою глобалізованого суспільства він називає виникнення соціальних просторів і форм життя, для яких характерні діяльність і співіснування, що не визнають відстаней (зовні відокремлених один від одного світів, національних держав, релігій, регіонів і континентів). Транснаціональні форми життя структурно й змістовно змінюють колишній життєвий світ людини, що надає їй свідомості нову логіку, змінюючи особистісну соціально-політичну ідентифікацію, політичні орієнтації, політичну свідомість тощо [8, с. 62]. Процес глобалізації є ознакою переходу до інформаційної стадії розвитку суспільства як прояву історичної закономірності. Змінюються не тільки цінності, а й зміст економічних процесів. Основним капіталом стає інтелект людини. Людський потенціал, людський ресурс стає засобом перетворення дійсності й головним ресурсом без територіальних

обмежень. Інформаційні технології створюють умови для відкритості й взаємодії. Тому соціологи розглядають глобалізацію як взаємозумовленість і взаємодію всіх процесів, які відбуваються як в окремих країнах, так і світі у цілому.

Глобалізація призводить до інтенсифікації політичних контактів між представниками різних держав, що іноді супроводжуються політичними конфліктами і набувають досить гострих форм. Це накладає суттєвий відбиток на те, як за умов глобального простору та з якими політичними цінностями й моделями політичної поведінки співвідносить себе особистість як суб'єкт політики. Для нових соціальних зв'язків за умов глобалізації в рамках інформаційно-комунікаційних мереж характерне постійне виникнення дилем на рівні повсякденного досвіду. В процесі їхнього вирішення індивід звільняється від успадкованої або запропонованої йому соціальної ролі, а підтримка ідентичності перетворюється на процес постійної самоідентифікації [9].

Характерними рисами політичної ідентичності у світі, що глобалізується, є динамізм і нестабільність. Відбувається посилення первинної ідентичності (стійких елементів культурних моделей, які описуються як традиціоналістські). Первинна ідентичність здобуває якісно інші установки: наприклад, релігійні цінності можуть сприяти соціальній інтеграції у суспільствах, що модернізуються, розколотих у тому числі й за ступенем включеності до інформаційного простору.

Усе значущими під час дослідження світових політичних процесів сьогодні стає людський вимір. Як відзначають багато дослідників, процес глобалізації викликає кризу політичної ідентичності як колективної, так й індивідуальної [9]. Швидка інтернаціоналізація всіх сфер суспільного життя істотно змінює не тільки умови формування ідентичності, а й її характер. Виходячи з позиції У. Бека, разом із глобалізацією знищується структура основних принципів, на яких дотепер організовувалися та жили суспільства й держави, являючи собою територіальну цілісність. Утворюються нові силові й конкурентні відносини, конфлікти й перетинання між національно-державними спільностями й акторами, з одного боку, і транснаціональними акторами, ідентичностями, соціальними просторами, ситуаціями й процесами, з іншого. Розхитуючи традиційну систему формування особистості, глобалізація створює умови для зростання ролі факторів, менш детермінованих національним соціокультурним середовищем. Але наслідки цього процесу набувають хворобливого прояву, особливо у країнах, де трансформація традиційної системи супроводжується соціальною й культурною деградацією, маргіналізацією, втратою соціальних орієнтирів.

Процес розвитку соціальної структури сучасних суспільств в умовах глобалізації набуває наднаціонального виміру. Поруч зі збереженням ідентифікації з традиційними великими і малими спільностями (національно-державними, соціально-професійними, етнічними, релігійними, територіальними) формуються нові типи ідентичності, які притаманні і її політичній складовій: ідентичність опору й ідентичність проекту, орієнтовану до нових реалій. Пошук ідентичності здійснюється шляхом самоорганізації. У цей час більшість політичних рухів і асоціацій будуються на ідентичності опору, для них характерні протестні настрої, неприйняття всіх аспектів глобалізації, мінімальна включеність у традиційні громадські структури. Тим не менш, деякі з таких об'єднань здатні у перспективі перейти до проектної ідентичності, утворивши глобальне громадянське суспільство [9].

Перебороти проблему кризи ідентичності можливо шляхом проведення політики культурного синтезу: традиційні цінності сприятимуть людям у визначенні свого «я», а нові – орієнтуватися в сферах економіки, політики, освіти, споживання. Це дозволить особистості, групі, суспільству вирішити внутрішній конфлікт і включитися в новий світ, у нову систему взаємин, зберігши свою автономну ідентичність, що не суперечить глобалізації, тому що глобалізація, культурний плюралізм і диференціація тісно взаємодіють.

Висловлюється ідея про створення «планетарної цивілізації» зі збереженням унікальності її складових. Тому планетарна цивілізація з її центрами сили має потребу в розвитку ідей про гуманістичний планетаризм, покликаний забезпечити становище людини в цій багатополярній спільноті як на рівні окремих суспільств, так і на рівні світового співтовариства.

Новий планетарний гуманізм заснований на п'ятьох основних постулатах:

1. Реалізація людини як вищої цінності світового співтовариства, повага до її гідності, що проявляється у створенні умов для всебічного розвитку вільної особистості, яка забезпечує своє існування за рахунок власної трудової діяльності.
2. Створення умов праці, що зберігають індивідуальність особистості.
3. Створення рівноправних умов, що виключають будь-які форми дискримінації у політичному житті на національному й глобальному рівнях.
4. Створення відносин добросусідства між окремими суспільствами з метою збереження екологічного оточення людини й самого життя.
5. У політичній організації світового співтовариства як багатополярній людській спільноті слід забезпечити гармонізацію окремих інтересів за рахунок демократичного діалогу, а також економічне процвітання для всіх людей, що становлять планетарну цивілізацію [10].

Всі зазначені та інші прояви впливу глобалізації на політичне життя конкретного суспільства спричиняють відповідний вплив і на уточнення домінант предмета сучасної соціології політики та розширення досліджень у цьому напрямі.

Таким чином, зміна домінант у соціології політики відбувається під інтегрованим впливом як глобалізації, так і особливостей розвитку політичної сфери в конкретному суспільстві та відображенням цих процесів у соціологічних дискурсах щодо предметного поля соціології політики.

Література

1. Вятр Е. Социология политических отношений. – М., 1979. – 494 с.; Амелин В.Н., Дегтярев А.А. Социология политики: становление и современное состояние //Социология в России. – М., 1998.; Бурдые П. Социология политики: Пер. с франц. /Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.; Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2004.
2. Политическая социология: состояние, проблемы, перспективы //Социологические исследования. – 1990. – № 9. – С. 23.; Медушевский А.Н. Политическая социология и история. – Новосибирск, 1991; Основы политической социологии: Учеб. /Под ред. Ж.Т. Тощенко. – М., Нижний Новгород, 1998; Кола Д. Политическая социология. Учебк. – М.: ИВМ, 1999. – 406 с.; Артемов Г.П. Политическая социология. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – 256 с.; Тощенко Ж.Т., Бойков В.Е. Политическая социология /Отв. ред. В.Н. Иванов, Г.Ю. Семигин. – М., 2000. – 294 с.
3. Городяненко В. «Соціологія політики», «політична соціологія» або «соціологія політичної сфери»? (Історіографія проблеми) //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 167–183.
4. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии //М.Вебер: Избранные произведения. – М., 1990. – С. 495–544.; Дюркгейм Е. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1990. – С. 411–446.; Ашин Г.К., Кравченко С.А., Лозанский Э.Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. – М.: Экзамен, 2001. – 608 с.
5. Политическая социология /Отв. ред. В.Н. Иванов, Г.Ю. Семигин. – М., 2000. – 294 с.

6. Глобализация: человеческое измерение. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 112 с.
7. Покровский Н.Е. Социальные изменения и процесс глобализации //Кравченко С.А., Кнацаканян М.О., Покровский Н.Е. Социология: парадигмы и темы. – М., 1998. – 507 с.
8. Бек У. Что такое глобализация? /Пер. с нем. А. Григорьева и В. Сидельника; Общ. ред. и послеслов. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304. с.
9. Семенов И.С. Глобализация и социокультурная динамика: личность, общество, культура //Полис. – 2003. – № 1; Глобализация. Модернизация. Россия. Круглый стол; Полис. – 2003. – № 2.
10. Маркович Д.Ж. Глобализация и планетарный гуманизм: социологический аспект. Тезисы докладов и выступлений на II Всероссийском конгрессе «Российское общество и социология в XXI веке: социальные вызовы и альтернативы». В 3 т. – М.: Альфа – М., 2003. – Т. 2. – С. 626–627.

Жуков В. І.,

*канд. педаг. наук, доцент кафедри соціології та соціального управління
Академії праці і соціальних відносин*

Гербеда С. В.,

*Головний консультант Головної служби внутрішньої політики
Секретаріату Президента України*

Трипартизм та соціальний діалог в Україні

В статье рассматриваются вопросы трипартизма и социального диалога в XX в. Авторы доказывают, что социальное партнерство между сторонами социально-трудовых отношений возможно только при условиях, когда диалог между ними будет происходить на паритетных принципах, что и привело к консенсусу и соответственно к удовлетворению социально-экономических интересов участников процесса

Some questions of tripartite principles and social dialogue in the XXth century are considered in the given article. There has been grounded the idea that social partnership between the parties of social and labour relations is possible provided the dialogue between the mentioned above parties takes place following par principles, which will consequently lead to a consensus among the participants of the given process together with satisfaction of their social and economic interests.

Ключові слова: трипартизм, соціальний діалог, соціальне партнерство, неокорпоратизм, соціально-трудові відносини.

Трансформація гуманістичних ідей суспільства та усвідомлення прогресивним людством таких понять як толерантність, компроміс, а також суспільний поділ праці, що супроводжував зародження індустріального суспільства, в якому особливо гостро відчувалась необхідність узгодження інтересів різних соціальних груп, призвели до «переносу» суспільного договору як соціального явища із політичної в економічну сферу: виробництво, обмін, розподіл тощо.

Це створило певні передумови для впровадження ідеї трипартизму та соціального діалогу спочатку сторін соціально-трудових відносин: роботодавців (підприємців), найманих працівників (профспілок) та держави, а потім й інших соціальних груп, класів, що було можливе лише за умов соціального консенсусу.

Згідно з міжнародним досвідом соціально-трудових відносин та результатами вітчизняних досліджень, що відображені у сучасній науковій літературі [1, 2, 4, 7] трипартизм та соціальний діалог слід розглядати під кутом двох точок зору. По-перше, з точки зору соціально-філософського розуміння, трипартизм або соціальне партнерство – це результат корпоративських

відносин, зацікавлених груп інтересів у всіх сферах життєдіяльності суспільства в цілому. По-друге, це процес врегулювання соціально-трудова відносин засобами колективно-договірного регулювання.

Системоутворюючим фактором для трипартизму служить соціальний діалог – динамічний процес, що складається із поєднання практичних методів і форм узгодження інтересів суб'єктів (партнерів), які беруть у ньому участь і забезпечують їхню конструктивну взаємодію.

У практичній діяльності трипартизм і соціальний діалог як принципи регулювання соціально-трудова відносин ґрунтуються на досвіді корпоративного суспільства.

Утворення синдикатів, трестів, коаліцій підприємців з метою врегулювання виробництва хоча і вплинуло на пом'якшення умов конкурентності, але не припинило зіткнень між підприємцями та робітниками.

Розвиток ринкового господарства і зокрема виробництва створив умови для укладання колективних угод, які були неможливі без організацій робітників. Колективні переговори збільшували солідарність серед робітників, посилювали дисципліну, покращували організацію робітничих спілок, робили останніх більш сильними й потужними.

Кількісне та якісне зростання профспілок та інших громадських організацій сприяло виникненню поняття суспільного корпоратизму. Це стосувалось країн, у яких суспільний розвиток відбувався еволюційним шляхом. Там корпоратизація суспільства йшла повільно, а профспілки ставали соціальною базою для політичних рухів, насамперед соціал-демократичного.

У цілому, існує пряма залежність між впливом соціал-демократичних партій, розвитком суспільного корпоратизму та трипартизмом і соціальним діалогом. Це збігається з точкою зору професора Стенфордського університету (США) Філіпа Шміттера, який довів що трипартизм, або соціальне партнерство, є саме формою неокорпоратизму.

Він пропонує таке визначення поняття неокорпоратизм: це система представництва інтересів, складові частини якої організовані у дещо особливих, примусових, неконкурентних, ієрархічно впорядкованих, функціонально різних розрядах, офіційно визнаних або дозволених (а то й просто створених) державою, що наділяє їх монополією на представництво у своїй сфері в обмін на певний контроль за підбором лідерів й артикуляцією вимог і прихильностей [12, с. 15].

До неокорпоративських держав, соціальна тканина яких глибоко пронизана відповідними відносинами, Шміттер відносить насамперед Австрію, Фінляндію, Норвегію і Швецію. Важливі елементи неокорпоратизму при виробленні макроекономічної політики мають місце в Австралії, Бельгії, ФРН, Данії, Нідерландах, а також у таких неodemократіях як Португалія та Іспанія. У 1960 – 1970-х рр. спроби (правда, безуспішні) ввести подібну практику робилися у Великій Британії й Італії. В інших країнах, приміром, у Франції, Канаді і Сполучених Штатах, поширення неокорпоратизму обмежилось окремими галузями або регіонами.

Показовим є приклад Швеції, якій це вдалося, особливо протягом п'яти останніх десятиріч ХХ ст., під керівництвом саме соціал-демократії. Просуваючись «середнім шляхом», вони забезпечили своєму народові рівність і економічну ефективність у державі загального добробуту.

Саме у цей час в індустріальних країнах, у процесі державотворення, відбувалось поєднання правової та соціальної ознак, що призвело до створення держав загального добробуту. Головним засобом організації відповідних соціально-трудова відносин стало їх колективно-договірне регулювання.

Класова боротьба в її крайніх проявах на Заході перестала бути ефективним засобом вирішення суперечностей, що виникають у суспільстві. В індустріальних ринкових країнах з початку 50-х і майже до кінця 60-х років ХХ ст. спостерігалася тенденція до зниження страйкового руху, а найпоширенішим засобом вирішення соціальних суперечностей ставав трипартизм, саме на засадах партнерських або соціально-партнерських відносин.

Трипартизм в індустріальному суспільстві розглядався як:

- людино-центрична теорія соціальної психології, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях;
- новий тип мислення;
- система відносин між класами, соціальними групами й верствами, у якій пріоритет належить загальнонаціональній згоді;
- напрям соціальної політики держави;
- сукупність органів і організацій, що створені з представників найманої праці, роботодавців і держави з метою регулювання соціально-трудова відносин.

Досвід Міжнародної організації праці (МОП) регулювання трудових відносин на засадах трипартизму виявився стійким і показовим. До усвідомлення цього роботодавці і наймані працівники дійшли на практиці лише після інституціоналізації своїх організацій та сформування інституту колективно-договірного регулювання соціально-трудова відносин.

Зміст та форма колективних договорів розвивалися разом зі змінами соціально-трудова відносин роботодавців і найманих працівників у ринковому просторі індустріального суспільства. Сильні профспілкові об'єднання протистояли сильним організаціям роботодавців – склалася певна рівновага сил, що виявилася однією з типових ознак індустріального суспільства. Поряд з цим, посилення регулюючої ролі держави сприяло поєднанню інтересів суб'єктів соціально-трудова відносин, досягненню компромісів і як результат – трипартизму або соціального партнерства.

У системі трипартизму колективний договір відігравав роль засобу досягнення саме такого компромісу, вирішуючи конфлікт як на мікрорівні – усередині фірми, так і на макрорівні: промисловості або галузі у цілому.

Класова боротьба як єдиний засіб вирішення суперечностей залишилась прерогативою доіндустріальних суспільств. Після Другої світової війни політичні системи соціал-демократичних країн Західної Європи, соціал-ліберальних країн Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії та Японії функціонували на узгоджувальних засадах. У цих країнах з індустріалізованими ринковими суспільствами, в яких поєднання інтересів різних груп відбувалося на основі політичного консенсусу, найефективніше діяла саме узгоджувальна система. Економічну поведінку обмежувало договірне право. Головною характеристикою політичних систем цих країн стала соціальна демократія, а одним із засобів її забезпечення – корпоратизм.

Під трипартизмом розумілася соціальна взаємодія суб'єктів соціально-трудова відносин: роботодавців (їх організацій), найманих працівників (профспілок), за участю держави (виконавча влада) як арбітра з питань зайнятості, заробітної плати, умов праці, соціального страхування тощо засобами колективно-договірного регулювання.

Найбільших успіхів у реалізації неокорпоративської моделі, щоправда, у її більш «соціетальному» (тобто спрямованому «знизу») варіанті досягли саме малі європейські країни з добре організованими асоціаціями інтересів і вкрай уразливими інтернаціоналізованими економіками. Корпоративські тенденції проглядалися особливо чітко, якщо в таких країнах діяли могутні соціал-демократичні партії, зберігалися стійкі електоральні переваги, якщо вони мали відносну культурну і мовну єдність та дотримувалися нейтралітету в зовнішній політиці. І навпаки, з найбільшими труднощами в підтримці подібних «суспільних договорів» зіштовхнулися країни з більш слабкою соціал-демократією, менш постійним у своїх перевагах електоратом і глибокими розбіжностями в підходах до вирішення військових питань та проблем безпеки, наприклад, Нідерланди і Данія. (Відносну невдачу Бельгії на цьому поприщі можна пояснити розколом бельгійського суспільства на мовні групи, що конкурують.) [12, с. 15].

Тривале існування корпоративських інститутів на загальнонаціональному і макроекономічному рівнях безумовно мало позитивні наслідки: зростання керованості населення, падіння страйкової активності, збалансованість бюджету, підвищення ефективності фінансової системи, зниження рівня інфляції, скорочення безробіття, зменшення нестабільності в рядах політичних еліт тощо.

Як писав Ральф Дарендорф, обличчя Європи старого Заходу склалося під впливом основного настрою, який можна назвати соціал-демократичним. Держави, як за своїми конституціями, так і за своєю політичною культурою мали демократичний характер. Вони захищали статус своїх громадян, у тому числі й громадянські права. Де б не виникали загрози громадянському суспільству, знаходились прихильники консенсусу на користь свободи та права. Економічна криза початку 70-х років, що охопила індустріальне суспільство, довела неспроможність корпоративізму соціальних держав, тоді на зміну соціал-демократії прийшов консерватизм. Два політичних рухи були покликані вивести із заціпеніння соціал-демократичний порядок, встановлений більшістю. Одним з них був тетчеризм, іншим – партія «зелених» [3, с. 220].

У середині 70-х років трипартиська система переживала серйозну кризу, головною причиною якої став прогресуючий «знос» індустріалізму і супутні йому зміни у соціальній структурі та суспільних відносинах. Цей «знос» почав виявлятися у зниженні частки обробної промисловості в економіці і швидкому рості сфери послуг, у тому числі інформаційних. Відповідно різко скорочувалися чисельність і частка робітників фізичної праці і зростала частка «білих комірців» – осіб, зайнятих в офісах, медичних, освітніх, наукових установах, торгівлі, а також у високотехнологічних виробництвах і галузях. На рівні груп інтересів ці зміни викликали спочатку падіння чисельності профспілок, а незабаром і їх глибоку системну кризу, яка отримала назву деюніонізації, а також кризу союзної з ними соціал-демократії.

У той самий час роль і вплив організацій бізнесу (особливо великих корпорацій) продовжували зростати. Бізнес і влада, відчувши послаблення робітничого руху, стали усе виразніше ігнорувати профспілки і взаємодіяти між собою, визнавши їх «третім – зайвим». Найбільш істотним політичним наслідком цих змін виявився прихід до влади неоконсервативних політичних партій, що спиралися на бізнес, і зміна неокорпоративіської моделі державного дирижизму на неоліберальну, вільно-ринкову модель [6, с. 15].

Суспільна криза останньої чверті ХХ ст., що охопила соціальні або держави загального добробуту, сприяла відродженню неоліберальної демократії у її новому обличчі – неокорпоративіському та переходу до постіндустріального, інформаційного суспільств, глобалізації економіки тощо, але не зняла головного питання сучасності – співіснування інститутів демократії та ринку.

На думку Френсіса Фукуями, таке співіснування неможливе без наступності з певними досучасними (pre-modern) культурними підвалинами. При цьому закон, договір, економічна доцільність необхідні, але не достатні у ролі основи стабілізації та благополуччя постіндустріальних суспільств; до них слід додати такі поняття як принципи взаємності, моральні зобов'язання, обов'язок перед суспільством і довіра, що ґрунтуються на традиціях і звичаях, а не на раціональному розрахунку [10, с. 131].

Неолібералізм кінця ХХ ст. поновив проблему співвідношення раціонального та етичного, економічної доцільності та етичних норм існування людства.

Суспільно-політичні зміни, результатом яких став прихід до влади неоконсервативних політичних партій, що спиралися на бізнес, призвів до зміни неокорпоративіської моделі державного дирижизму на неоліберальну, вільно-ринкову модель.

Наприклад, Уїлл Хаттон, даючи оцінку майже двох десятиріч правління консерваторів у Великій Британії, пише, що вони сприяли посиленню негативних тенденцій в економіці і суспільстві. Фінансова система стала ще більш проринковою, нерегульованою та лібералізованою. Роль акціонерів-власників ще більше зросла, а їх відповідальність перед суспільством знизилась [11, с. 30].

Деюніонізація профспілок, зменшення групової активності родинних їм організацій фермерів, ремісників та інших категорій трудящих, зайнятих у індустріальній економіці, сприяли заповненню суспільних порожнин новими соціальними рухами й організаціями, основою і

членською масою яких стали представники середніх верств, наприклад, екологісти, групи боротьби проти расової дискримінації, захисту прав споживачів тощо.

Усі ці організації та групи, на відміну від профспілок, формувалися і формуються з осіб, що належать в основному до різних верств середнього класу, включаючи представників дрібного і середнього бізнесу. В міру зростання цих організацій у них починають брати участь і окремі профспілки, проте участь ця була і залишається досить обмеженою.

Певна розмаїтність складу нових рухів пояснюється тим, що їхнім завданням, на відміну від профспілок та інших аналогічних організацій, є не захист інтересів своїх членів і тієї або іншої соціальної групи як такої, а боротьба за конкретну мету, що має широке суспільне значення. Звідси і приналежність їх до тієї категорії груп інтересів, що називаються організаціями або рухами «однієї мети».

На відміну від профспілок і споріднених до них організацій, що виступали насамперед як сили підтримки політичних партій і делегування своїх повноважень, нові соціальні рухи й організації почали практикувати альтернативні принципи відносин з партіями і сформованими ними установами представницької і виконавчої влади.

Ці рухи демонстрували повну незалежність як від політичних партій, так і від формованих ними органів влади. А у деяких випадках вони ставали авангардом боротьби за висунуті ними вимоги, прагнучи перетворити партії на знаряддя досягнення поставлених цілей, щоб залучити їх до своєї «віри». Основною формою їхньої взаємодії з політичними рухами і партіями стало надання електоральної підтримки в обмін на прийняття у тому або іншому обсязі їх пропагандистських цілей. Це вже не ієрархічні відносини підлеглості, а відносини партнерів, кожний з яких зберігає повну незалежність і самостійність.

Будучи вільними від партійних та інших політичних прихильностей, нові групи інтересів спочатку діяли переважно як протестні організації і рухи, і саме в цій якості їм вдалося досягати часом досить відчутних поступок як від влади, так і від бізнесу. В основному це були поступки в екології, дотриманні споживчих стандартів, усуненні найбільш одіозних форм расової нерівності, правозахисному законодавстві, сприянні врегулювання військових конфліктів.

Поряд з тим фактичне виключення представників масових організацій з повсякденної взаємодії із владою (ці відносини були монополізовані великим бізнесом) давало і тим і іншим занадто велику свободу, що чим далі, тим більше входила в суперечність зі зростаючою самосвідомістю і самооцінкою нового середнього класу. Звідси – прагнення цього класу (як соціальної спільноти) і особливо його найактивнішої й організованої частини до більш особистої участі у владі й прийнятті на себе певного рівня відповідальності за становище справ у країні, регіоні, муніципальному утворенні тощо. Одним із проявів цих устремлінь стало зростання індивідуального членства в партіях, особливо у соціал-демократичних, багато з яких перетворилися фактично на партії середнього класу. Якщо ж говорити про групову активність середнього класу, то вона стала усе більше виражатися в участі у розв'язанні практичних проблем місцевого, регіонального і загальнодержавного масштабів.

Найяскравішим свідченням такої участі став так званий новий комунітаризм, тобто створення на мікрорівні практично самоврядних структур, які беруть на себе вирішення проблем, що торкаються інтересів місцевого співтовариства [6, с. 16].

Соціально-економічні особливості постіндустріального суспільства призвели до утворення відносин, що були покладені у зміст нової – секторальної моделі соціального діалогу. Поряд з традиційною трипартиською структурою почала будуватись нова, характерна для відносин держави з громадянським суспільством, коли держава виступала як перший сектор, бізнес – як другий, а недержавні (некомерційні) організації як третій сектор.

Необхідно нагадати, що й у системі міжнародних трудових норм і стандартів, починаючи з моменту створення МОП, поняття «соціальне партнерство» як характеристика соціально-трудових відносин ніколи не використовувалось.

Ми погоджуємось з українським економістом А.М. Колотом, який, на відміну від більшості вітчизняних дослідників соціального партнерства, вважає, що «соціальне партнерство – це, насамперед, визначення неоднаковості інтересів різних суспільних сил, визнання права кожної групи мати власні економічні інтереси, які можуть не збігатися з інтересами іншої групи. Водночас соціальне партнерство – це усвідомлене бажання сторін дійти взаєморозуміння, погоджуватися на компроміси, співробітничати в ім'я соціального миру, що є важливою передумовою поступального розвитку економіки, а отже, піднесення якості життя» [5, с. 123].

Але виникає запитання: якщо протягом тривалого проміжку часу, який називається перехідним періодом, одна зі сторін «партнерських відносин» (саме виконавча влада) систематично порушує інтереси й права іншої, масово не сплачуючи або затримуючи заробітну плату, не турбується про безробіття, охорону праці тощо, то чи є ця сторона партнером?

На одному з круглих столів була висунута така гіпотеза: «соціальне партнерство по-українськи – це засіб легітимізації статусу адміністративної бюрократії з фінансово-олігархічними групами».

Саме тому МОП і пропонує використовувати термін «соціальний діалог», який ми вважаємо системоутворюючою ознакою системи трипартизму як ідеальної, але не стабільної мети, що свого часу вже зазнала змін кризою 1970-х років.

З метою концептуальної характеристики саме динамічного стану соціально-трудова відносин у європейських країнах замість поняття «соціальне партнерство» найбільш вживане поняття «соціальний діалог».

За останню чверть ХХ ст. соціальний діалог було широко визнано як частину принципів, що формують так звану Європейську соціальну модель, яка ґрунтується на високих економічних показниках, високому рівні соціальної політики, освіти та соціальної згоди.

Наприклад, у Європі концепція соціального діалогу між урядом, організаціями роботодавців і працівників загально визнана як невід'ємна складова успішного управління, навіть якщо її модальність та сфера охоплення значно відрізняються залежно від країни і часто чутливі до циклічності виборів.

МОП пропонує використовувати таке найостанніше визначення цього поняття: «Соціальний діалог являє собою всі типи переговорів, консультацій та обміну інформацією між представниками урядів, соціальних партнерів або між соціальними партнерами з питань економічної та соціальної політики, що становлять спільний інтерес» [8].

Людек Рихлі та Райнер Прітцер пропонують розглядати соціальний діалог відповідно до трьох аспектів його визначення: мети, методів ведення та змісту.

Мета соціального діалогу відрізняється залежно від його змісту і може значною мірою відрізнятися у різних країнах. Її можна представити у формі піраміди: в основі буде широкий спектр питань, з яких соціальні партнери просто обмінюються інформацією без бажання впливати на позиції один одного. З обмеженої кількості інших питань партнери надають перевагу консультуванню один з одним з метою зближення своїх позицій. Лише дуже вузький спектр питань зазвичай є предметом справжніх переговорів з метою досягнення домовленості, найчастіше у формі компромісу, прийняттого для всіх сторін.

Методика ведення соціального діалогу залежить від того, чи надають сторони перевагу участі держави, чи просто зустрічаються між собою. При тому, що на галузевому рівні біпартизм – це загальне правило, на національному (міжпрофесійному) рівні участь держави є бажаною, і може бути навіть необхідною. У більшості країн-кандидатів на вступ до ЄС держава активно залучалася до діалогу з самого початку реформ і була зазвичай ініціатором тристоронніх зустрічей для обговорення невідкладних і широкомасштабних реформ. У деяких країнах соціальний діалог поширюється і на інших учасників, таких як громадські організації та суспільні групи [9].

В Україні соціальне партнерство наприкінці ХХ – на початку ХІХ ст. мало імітаційний характер. Хіба можна невиконання усіх Генеральних угод та більшості колективних договорів з

питань невиконання зарплатної плати, зайнятості та умов праці вважати результатом партнерських відносин?

Сьогодні країна отримала шанс стати демократичною. Однією з необхідних умов цього є впровадження виробничої демократії засобами соціального діалогу. Якщо діалог між профспілками і роботодавцями буде продуктивним, тобто корисним і ефективним не тільки для власника, то тільки за таких умов можна говорити про можливе соціальне партнерство.

Література

1. Андрущенко А.І., Дубровський І.М. Система соціального партнерства як інститут регулювання трудових відносин в Україні. –Харків: Вид-во «Реал», 2004. – 175 с.
2. Борисов В.А. Социальное партнерство в России: специфика или подмена понятий? //СОЦИС. – 2001. – № 5. – С. 56 – 66.
3. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы /Пер. с нем. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 288 с.
4. Жуков В.І. Десятиріччя сподівань на перемогу виробничої демократії //Соціальне партнерство – шлях до злагоди: практика, проблеми, здобутки, перспектива. – К., 2003. – С. 91 – 96.
5. Колот А.М. Соціально-трудова відносина: теорія і практика регулювання: Моногр. – К.: КНЕУ, 2003. – 230 с.
6. Перегудов С. Группы интересов в условиях перехода к информационному обществу //Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 6. – С. 13–20.
7. Полякова Н.Л. XX век в социологических теориях общества. – М. Изд-во «Логос», 2004. – 384 с.
8. Резолюция «О трипартизме и социальном диалоге», принятая Международной конференцией труда на ее 90-й сессии. Женева, 18 июня 2002 г.
9. Рихлі Людек, Прітцер Райнер. Досвід організації соціального діалогу в Європі. Грані міжнародного співробітництва НРСП //Соціальне партнерство – шлях до злагоди: практика, проблеми, здобутки, перспектива. – К., 2003. – С. 104 – 136.
10. Фукуяма Френсис. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния //Новая постиндустриальная волна на западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 123–162.
11. Хаттон Уилл. Капитализм участия //Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 1. – С.35–44.
12. Шмиттер Ф. Неокорпоратизм //Полис. – 1997. – № 2. – С. 14–22.

Кожедуб О. В.,

*викладач кафедри військової педагогіки та психології
Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Місце вільного часу в структурі життєдіяльності курсантів

В статье рассматривается структура жизнедеятельности курсантов высших военных учебных заведений. Предлагаемая автором структура позволит выделить в качестве структурных элементов виды деятельности и входящие в них занятия. Такое теоретическое исследование поможет в дальнейшем правильно подобрать методы исследования бюджета времени.

The author of the article considers the structure of cadets' life activities in higher military institutions. The considered structure enables to define the kinds of activity (including classes) as structural elements. Such theoretic research will in future help choose appropriate methods of studying time budget.

Ключові слова: час, соціальний час, бюджет часу, службовий, позаслужбовий та вільний час курсантів, структура життєдіяльності курсантів, службова діяльність курсантів, вид діяльності, заняття.

Вільний час є специфічною частиною соціального часу суспільства і важливою фазою у житті курсантів. Він забезпечує відновлення життєвих сил, спрямований на всебічний розвиток особистості курсантів, на задоволення їх духовних і культурних потреб, на виконання ними моральних та суспільних обов'язків.

Тому *мета* нашої статті полягає у з'ясуванні місця вільного часу в структурі життєдіяльності курсантів вищого військового навчального закладу.

Розуміючи соціальні технології як сукупність упорядкованих процедур та операцій, за допомогою яких реалізується певний соціальний проект або ідея перетворення соціальної дійсності, алгоритм здійснення якого має певну структуру, тобто складається з теоретичного, методичного, процедурного етапів [7, с. 636], нами у цій статті розглядаються такі *завдання*: зробити теоретичний аналіз наукових джерел у галузі бюджету часу; науково обґрунтувати структуру життєдіяльності курсантів вищого військового навчального закладу та визначити місце в ній вільного часу; виходячи з того, що життєдіяльність – це сукупність різних видів діяльності, визначити основні види діяльності курсантів у просторі вільного часу.

Проте слід зазначити, що ґрунтовно проблеми вільного часу курсантів вищих військових навчальних закладів не вивчались і не досліджувався бюджет часу даної соціальної групи. Є кілька публікацій, присвячених вільному часу студентської молоді, яка, на нашу думку, має багато спільного з курсантською.

Протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. бюджет часу молоді та студентства ґрунтовно досліджували Б. Курилев (1969), Н. Морозов (1969), М. Фахрутдинов (1972), Ф. Хайрулин (1972), А. Якімова (1972), Г. Северухіна (1974), Б. Басов (1980), В. Звоновський та С. Луцева (2002), І. Шульга (2002), І. Жеребцова (2003), М. Карпова (2003), С. Шмаков (2004), теоретичні напрацювання яких ми використовуємо у цій статті.

Курсанти вищих військових навчальних закладів – це, насамперед, військовослужбовці Збройних сил України, які, як і студенти, у встановленому порядку зараховані до вищого навчального закладу і навчаються з метою здобуття певних освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів [2, с. 134]. Фактично курсанти – це студенти у військовій формі. Набуття ними освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів відбувається в процесі різних видів діяльності протягом певного періоду часу.

Статутом військовослужбовця, що має курсант, визначається основний вид його діяльності – *військова діяльність*, яка є видом соціальної діяльності, метою якої є захист Батьківщини від воєнних загроз та можливої агресії.

Законом України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» бюджет часу військовослужбовця, в тому числі і курсанта, ділиться на дві частини: *службовий час* та *час для відпочинку* [3]. Але поняттям «відпочинок» не визначається всієї соціальної сутності цієї частини бюджету часу. До відпочинку входить і відтворення фізичних сил (сон, вживання їжі, відпочинок на природі та ін.) і розвиток інтелектуальних (читання художньої літератури, відвідування театрів тощо) та фізичних здібностей (заняття фізкультурою та спортом). Отже, цю частину бюджету часу курсантів доцільніше визначити як позаслужбовий час.

Структура бюджету часу вивчається нами у контексті такого явища як «життєдіяльність курсанта вищого військового навчального закладу» в часовому просторі. Життєдіяльність є системою, елементи якої пов'язані між собою і утворюють кілька ієрархічних рівнів. Набір цих елементів відбиває систему індивідуальної і суспільної життєдіяльності курсанта. Елементами життєдіяльності є різні види діяльності, які представляють специфічно людський спосіб становлення до дійсності [8, с. 118].

Слід зазначити, що життєдіяльність курсантської молоді, на відміну від студентства, чітко регламентована нормативними актами, військовими статутами, розпорядком дня. Цими нормативно-правовими актами визначені обов'язки курсантів та правила поведінки, яких вони повинні неухильно дотримуватись, і за невиконання яких вони можуть бути покарані у дисциплінарному, а в окремих випадках і у кримінальному порядку. Структура життєдіяльності курсантів має кілька видів діяльності: службова, навчальна, наукова, естетична, суспільна, культурно-дозвільна, діяльність по задоволенню природних фізіологічних потреб та ін. Вид діяльності являє собою сукупність дій, спрямованих на задоволення кількох різних сторін будь-якої потреби. Діяльність складається з окремих занять, тобто з системи дій, пов'язаних з об'єктом діяльності, умовами діяльності, формами та засобами реалізації потреб особистості.

За основу класифікації витрат часу курсантів нами взято розподіл діяльності курсантів на окремі складові відповідно до потреб, на задоволення яких ця діяльність спрямована. Класифікацію видів діяльності курсантів, залежно від спрямованості, можна представити у такому вигляді: діяльність по задоволенню природних фізіологічних потреб (харчування, сон, догляд за собою, лікування тощо); діяльність по задоволенню потреб військово-професійного становлення (навчання, виконання обов'язків служби військ тощо); діяльність по задоволенню потреби у необхідних матеріальних засобах і умовах життєдіяльності (відвідування магазинів, медичних закладів тощо); діяльність по задоволенню духовних і фізичних потреб (інтелектуальна, художня, фізична, соціальна діяльність тощо) [1, с. 70–72].

Методологічну основу структурування життєдіяльності курсантів вищого військового навчального закладу визначають такі положення: *по-перше*, бюджет часу робітника виробництва (за В.М. Пічею) ділиться на дві складові – робочий час і позаробочий час [5]. Останній у свою чергу має чотири елементи: час, пов'язаний з роботою на виробництві; час на домашню працю і побутові потреби, час для задоволення фізіологічних потреб; вільний час [5, с. 20]; *по-друге*, «діяльнісний» підхід (за Г.А. Северухіною) визначає структурні елементи бюджету часу курсантів вищого військового навчального закладу [6]; *по-третьє*, курсанти – це військовослужбовці Збройних сил України. Статус військовослужбовця визначає основний вид його діяльності – *військову діяльність*, яка є видом соціальної діяльності.

Таким чином, структура бюджету часу курсантів вищого військового навчального закладу має два компоненти – *службовий* та *позаслужбовий час*. Службовий час включає в себе: час для виконання обов'язків служби військ та навчальний час, а позаслужбовий час складається з чотирьох елементів: час, необхідний для виконання обов'язків служби військ; час, пов'язаний з навчальним часом і не входить до нього; час для задоволення фізіологічних та побутових потреб; вільний час. Схематично структура бюджету часу курсанта вищого військового навчального закладу матиме такий вигляд (рис. 1):

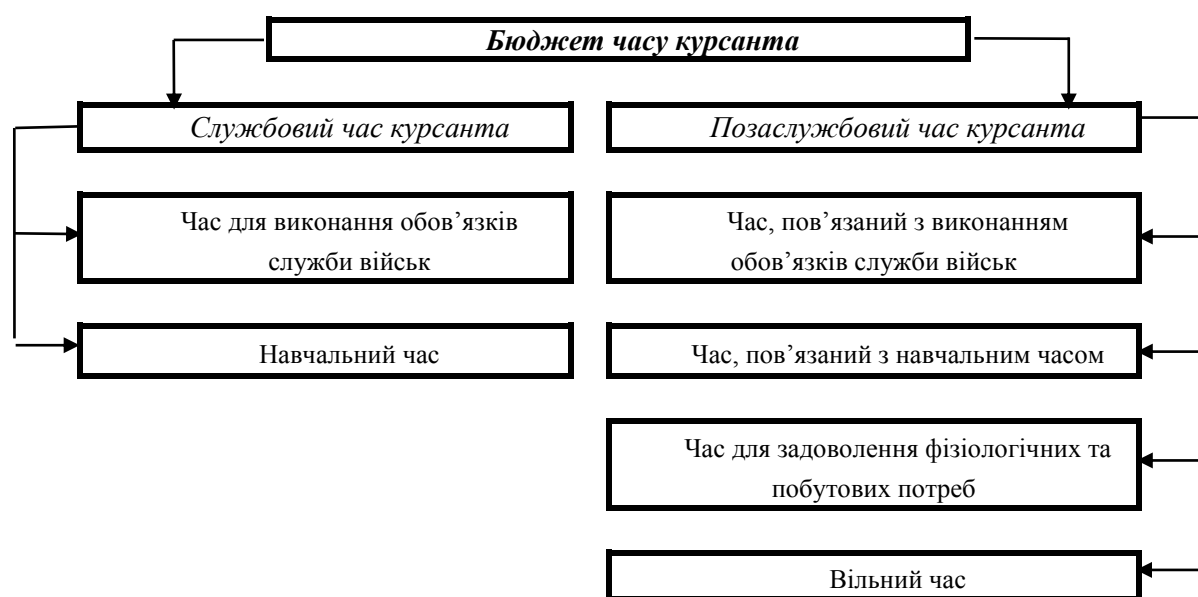

Рис. 1. Структура бюджету часу курсанта вищого військового навчального закладу

Службовий та позаслужбовий час знаходяться у тісному взаємозв'язку. Доведено, що зміст професійної діяльності визначає зміст вільного часу, впливає на вибір засобів реалізації його функцій (регенеруючої та розвиваючої). Тому доцільним буде розглянути і ті види діяльності, які насичують простір службового часу – службову та навчальну діяльність.

Службова діяльність здійснюється в ході бойової підготовки та в ході виконання обов'язків служби військ. Остання полягає у повсякденному забезпеченні необхідних умов життя, навчання і побуту курсантських підрозділів, додержання статутного порядку та підтримання військової дисципліни. Виконуючи обов'язки служби військ, курсанти беруть участь в організації та підтриманні внутрішнього порядку у підрозділах, дотримуються розпорядку дня, несуть службу у добовому наряді.

Бойова підготовка являє собою систему заходів, які проводяться з метою оволодіння курсантами військово-професійними знаннями, вміннями та навичками, формування у них морально-психічних і бойових якостей, необхідних для забезпечення бойової готовності військ до надійного виконання завдань щодо захисту Батьківщини.

Головною метою бойової підготовки курсантів є глибоке освоєння ними теоретичних знань, набуття практичних умінь та навичок, знання та дотримання вимог статутів і настанов, оволодіння зброєю і бойовою технікою, способами підготовки й ведення бойових дій [9, с. 79].

Для розкриття механізмів впливу службового часу на вільний час необхідно охарактеризувати складові бойової підготовки: тактичну, вогневу, спеціальну, стройову і фізичну.

Головним видом бойової підготовки є тактична підготовка, яка становить навчання особового складу курсантських підрозділів веденню бойових дій. Тактична підготовка включає: вивчення теорії бою, організації, озброєння, бойових можливостей, прийомів дій у бою власних військ і військ імовірного противника тощо [9, с. 80–81], що впливає на вибір художньої, науково-публіцистичної, історичної літератури суто військової тематики, яку курсанти читають у вільний час.

Завдання навчити курсантів і курсантські підрозділи вмінням та навичкам ефективного застосування зброї для поразки цілей бою покладаються на вогневу підготовку, в ході якої вони опановують матеріальну частину зброї, правила її збереження та обслуговування, основи

балістики, ефективні прийоми та способи стрільби, кидання ручних гранат, способи розвідки цілей і визначення відстаней до них, способи управління вогнем [9, с. 83–84], що в свою чергу сприяє пошуку у вільний час додаткової інформації про новинки військової техніки та озброєння армій зарубіжних країн, про історію створення вітчизняної зброї, події в яких вона застосовувалась та ін.

Зміст навчальних дисциплін і характер навчально-пізнавальної діяльності у системі спеціальної підготовки курсантів визначає їх майбутня спеціальність – «Правознавство», «Психологія», «Політологія», «Фінанси», «Картографія», «Переклад» – ті спеціальності, які опановують курсанти Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Саме напрям підготовки впливає на вибір занять у вільний час. Під час бесід з курсантами-перекладачами ми з'ясували, що вони використовують будь-яку нагоду для поглиблення навичок синхронного перекладу, а курсанти-юристи – для отримання практичного досвіду юриста у вільний від навчальних занять та служби військ час. Аналогічні приклади можна навести відносно курсантів інших напрямів підготовки.

Формування у особового складу стрійової виправки, спритності й витривалості, уміння швидко й правильно виконувати команди та стрійові прийоми зі зброєю і без, а також злагоджених дій підрозділів у строю здійснюється в ході стрійової підготовки, яка має індивідуальну та колективну форми. Перша – це одиночна підготовка, друга – підготовка стрійової злагодженості підрозділів під час дій у пішому порядку, на машинах та стрійові огляди. Комплекс заходів, спрямованих на фізичне вдосконалення військовослужбовців з метою забезпечення їх фізичної готовності до виконання бойових завдань називають фізичною підготовкою [9, с. 85]. Ці види бойової підготовки обумовлюють те, що курсанти значну частину вільного часу віддають участі у спортивних іграх командного характеру, які розвивають не тільки спритність та витривалість, а й вміння діяти в колективі, в команді, що може знадобитись під час виконання бойового завдання.

Одним з напрямів спеціальної підготовки, в рамках якої відбувається опанування курсантами філософськими, гуманітарними, економічними, правовими, військово-професійними знаннями, формування у них умінь та навичок, необхідних для якісного виконання обов'язків військової служби, є навчальна діяльність. Вплив навчальної діяльності на зміст вільного часу проявляється у виборі таких занять, які дозволяють поглибити теоретичні знання, розширити світогляд. Це може бути і читання додаткової наукової літератури, і відвідування наукових семінарів та участь у науково-практичних конференціях тощо.

Як вже зазначалось, будь-який вид діяльності складається з певних занять, тому доцільним буде визначити заняття, які заповнюють простір двох складових службового часу – часу для виконання обов'язків служби військ та навчального часу. Час для виконання обов'язків служби військ згідно з вимогами військових статутів та розпорядку дня складається з ранкового огляду; тренування зі стрійової підготовки та відпрацювання нормативів з бойової підготовки; шиккування на плацу; стрійового огляду, добового наряду; підведення підсумків навчальної та військової дисципліни; суспільно-політичного та правового інформування, вечірнього огляду.

Навчальний час курсанта в рамках службового часу заповнений: лекціями; семінарами; практичними заняттями; колоквіумами; контрольними роботами; консультаціями по курсових та дипломних роботах, реферативних доповідях; консультаціями до іспитів та заліків; складанням іспитів та здаванням заліків; військовою практикою, військового стажуванням.

Позаслужбовий час курсанта складається з чотирьох елементів: час, пов'язаний з виконанням обов'язків служби військ; час, пов'язаний з навчальним часом; час для задоволення фізіологічних та побутових потреб; вільний час.

Час, пов'язаний з виконанням обов'язків служби військ, але який не входить до службового часу, складається з таких занять: підготовка до добового наряду (сон, пасивний відпочинок, інструктаж, вивчення обов'язків та ін.), пересування до місця несення добового наряду, вивчення документації, необхідної для якісного виконання обов'язків служби військ.

Час, пов'язаний з навчальним часом, але не входить до навчального часу, заповнюється курсантами такими заняттями: самостійна підготовка до занять; пересування до навчального корпусу, час перерви між парами; пошук інформації в мережі Internet, самостійна робота в бібліотеці; різного роду очікування, пов'язані з навчальною діяльністю.

Час для задоволення фізіологічних потреб та умов життєдіяльності: сон; готування їжі; вживання їжі; щоденна особиста гігієна; відвідування медичних закладів, перукарні, лазні; миття посуду; відвідування різних підприємств побутового обслуговування; інші види домашньої праці; відвідування магазинів, ринків, супермаркетів з метою придбання продовольчих і промислових товарів; догляд за житлом; догляд за одягом та взуттям.

Вільний час – це частина позаслужбового часу, якою курсант може розпорядитись на власний розсуд, і простір, який він зазвичай заповнює науковою, суспільною, естетичною, спортивно-масовою, культурно-дозвільною діяльністю і займається самоосвітою та самовихованням.

Наукова діяльність поза межами навчального часу сприяє поглибленню знань зі спеціальної підготовки відповідно до майбутньої спеціальності курсанта, формує науковий світогляд та полягає в участі у роботі кафедр, лабораторій, наукових товариств, науково-теоретичних семінарів, конференцій, підготовці доповідей, повідомлень, публікацій.

Зміцнення здоров'я, загартування організму, гармонійний розвиток функцій і фізичних можливостей курсантів, формування у них життєво важливих рухових навичок і вмінь здійснюється у спортивно-масовій діяльності. Така діяльність сприяє згуртуванню курсантських підрозділів, формує навички спільної роботи по виконанню завдань військової служби. Поряд з фізичною підготовкою спортивно-масова діяльність має на меті формування фізичної культури, спроможності переносити фізичні навантаження, пов'язані з виконанням службового обов'язку.

Естетична діяльність має на меті формування у курсантів естетичних почуттів, смаків, суджень, художніх здібностей. Цей вид діяльності спрямований на розвиток здатності курсантів сприймати й перетворювати дійсність за законами краси у всіх сферах діяльності. Естетична діяльність покликана формувати естетичні погляди та смаки, навички творити прекрасне, розвивати творчі здібності тощо.

Взаємодія курсантів з суспільством через споживання та обмін інформацією за допомогою технічно обладнаних мас-медіа (преси, радіо, телебачення, відеосистем, кіно тощо) відбувається в процесі інформаційно-комунікативної діяльності. Цей вид діяльності заповнює переважно простір вільного часу.

Громадська діяльність складається з участі у заходах навчального закладу (збори сержантського та рядового складу), виконання суспільних доручень. Але необхідно зазначити, що суспільна діяльність військовослужбовців носить позапартійний характер. Цій соціальній групі законом заборонено брати участь у роботі будь-якої партії або бути її членом.

Культурно-дозвільна діяльність – це одна зі сторін культури, спрямована на створення, опанування, збереження, розповсюдження культурних цінностей суспільства [4, с. 79]. Заняття, які входять до даного виду діяльності, можна також віднести до суспільної, інформаційно-комунікативної, естетичної, спортивно-масової, наукової, вони сприяють всебічному розвитку особистості курсанта.

Досягнення певного рівня військової майстерності неможливе без діяльності по самоосвіті та самовихованню, що представляє собою цілеспрямовану, систематичну та організовану роботу курсантів з метою закріплення і поглиблення раніше набутих теоретичних знань, практичних умінь та навичок, а також оволодіння новими; формування та розвиток власних позитивних та викорінення негативних якостей особистості, згідно з усвідомленими потребами, відповідати вимогам військової служби та діяльності з особистою програмою розвитку.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що свій вільний час курсанти вищих навчальних закладів присвячують таким заняттям: читання художньої літератури; читання газет і журналів;

прослуховування радіопередач різної тематики; перегляд літературно-художніх та інформаційних телепередач; прослуховування лекцій різної тематики у вільний від навчальної та військово-службової діяльності час; прослуховування музичних записів; відвідування театрів, кінотеатрів, музичних залів, концертів, музеїв, виставок; відвідування клубів, дискотек, ресторанів, кафе; спілкування з друзями; побачення з представницями протилежної статі; прийом і відвідування знайомих та друзів; відвідування занять у гуртках художньої самодіяльності; самостійні заняття певним видом мистецтва; відвідування занять у спортивних секціях; самостійні заняття фізкультурою; участь у масових спортивних заходах; відвідування спортивних змагань як вболівальника; участь у туристичних походах за місто; прогулянки з метою відпочинку; догляд за дітьми, хворими та літніми родичами; спілкування з рідними та батьками.

Таким чином, проаналізувавши теоретичні джерела та деякі нормативно-правові акти, ми можемо зробити такі висновки: життєдіяльність курсантів багатогранна та насичена; для формування майбутніх військових професіоналів важливу роль відіграє не тільки службова та навчальна діяльність, а й наукова, суспільна, естетична, спортивно-масова, інформаційно-комунікативна та культурно-дозвільна, які наповнюють простір вільного часу.

Щодо подальших наукових розвідок у сфері соціальних технологій вільного часу курсантів, то необхідно зазначити, що даний теоретичний етап є підґрунтям для розробки програми та методики дослідження вільного часу. Таким соціологічним інструментарієм є бюджетний метод, анкетування, експертне опитування, саме вони дозволять ґрунтовно вивчити структуру життєдіяльності курсантів, зміст та взаємозв'язок його структурних компонентів, що в свою чергу дасть змогу оптимізувати виховну роботу в просторі вільного часу.

Література

1. Бюджет времени. Вопросы изучения и исследования. – Новосибирск: Наука, 1977.
2. Закон України «Про вищу освіту» //Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20.
3. Закон України «Про соціальний та правових захист військовослужбовців та членів їх сімей» (зі змінами та доповненнями) //Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15.
4. Мосалев Б.Г. Досуг: методология и методика социологических исследований: Учеб. пособ. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та культуры, 1995.
5. Піча В.М. Культура вільного часу (Філософсько-соціологічний аналіз). – Львів: Світ, 1990.
6. Северухина Г.А. К вопросу о классификации общего фонда времени и воспитание детей //Трудовая деятельность трудящихся и свободное время. – Уфа, 1972.
7. Соціологія: короткий енциклопедичний словник /Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; За заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998.
8. Философский словарь /Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987.
9. Ягупов В.В. Морально-психологічне забезпечення: курс лекцій. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002.

Третій сектор та соціальні практики

В статье рассматривается проблема эффективности социальных практик и деятельности организаций третьего сектора, играющих важную роль в развитии гражданского общества. Подчеркивается значение децентрализации чрезмерной власти государства, установления взаимодействия властных институций с общественностью на основании согласования их позиций и взаимного сотрудничества.

Акцентируется ценность и значимость социальных практик третьего сектора для современного украинского социума, развития системы механизмов коммуникацией между структурами власти и общественностью.

The article deals with the effectiveness of social practices and activity of the third sector organizations playing an important role in the development of a social society. It also emphasizes on the importance of decentralizing excessive state power, improving interaction between government authorities and the public on the basis of their agreed positions and cooperation.

A special attention is given to the value and significance of the third sector's social practices for the modern Ukrainian society, as well as for the development of the system of communication mechanisms between various government authorities and the public.

Ключові слова: **неурядові організації (НУО), соціальні практики, громадська комунікація, засоби масової інформації, громадянське суспільство, соціальне партнерство, третій сектор.**

Розбудова нового історичного та політичного буття українського суспільства реалізується шляхом масштабних соціальних перетворень: змінюються соціально-політичні орієнтири населення, функціонують нові суб'єкти власності і політичної діяльності, трансформуються базові цінності життєдіяльності людей, набувають інноваційних рис стиль життя і мислення значної частини громадян. Реалізація цього завдання неможлива без формування громадянського суспільства, складовою частиною якого є третій сектор.

У наукових та публіцистичних працях досить поширеними є поняття «третій сектор», «недержавні організації», «неурядові організації», «неполітичні організації», «громадські об'єднання» [1]. Значення цих понять певною мірою ідентичні, але є й розбіжності.

Так, німецький політолог Мергель вважає, що «третій сектор» – це громадянське суспільство, яке на відміну від першого (структур влади) та другого (бізнесу), включає лише неполітичні організації (НПО) [2]. На думку Л.М. Алексєєвої, російські експерти з цим тлумаченням незгодні і кожний з них має своє уявлення щодо компонентів, зокрема, російського громадянського суспільства. Усі вони включають до нього «третій сектор», але кожний додає до нього щось своє: або політичні партії і засоби масової інформації, або і те, і інше, плюс бізнес [3]. Цікаво те, що Л.М. Алексєєва самодіяльні суспільні угруповання називає НПО. У Росії їх налічується близько 350 тис.

В Україні, за даними Центру інновацій та розвитку, зареєстровано близько 28 тис. громадських об'єднань. І роль третього сектора невпинно зростає, зокрема, в таких сферах життєдіяльності суспільства як соціальний і правовий захист населення, освіта, охорона здоров'я, культура, екологія, громадський контроль у Збройних силах України та ін. [4].

До речі, вже з перших днів свого існування Рада Європи налагодила робочі стосунки з неурядовими організаціями (НУО). Офіційні правила, якими регламентуються ці зв'язки, розроблялися та удосконалювалися протягом багатьох років. Правила, чинні сьогодні, було ухвалено комітетом Міністрів у жовтні 1993 р. Резолюцією (93)38. Вони ґрунтуються на визнанні того, що досягнення основних цілей Ради Європи вимагає постійного зважання на громадську думку і що «ініціативи, ідеї та пропозиції, які надходять від громадського сектора, слід розглядати як справжнє волевиявлення громадян Європи» [5].

За будь-яких ситуацій, по-перше, чисельність НПО незрівнянно більша ніж усіх місцевих осередків політичних партій. По-друге, НПО захищають інтереси найрізноманітніших верств чи груп суспільства і тому за широтою охоплення проблем та інтересів громадян з «третім сектором» неспроможне бути суперниками ні політичні партії, ні ЗМІ, ні бізнес. По-третє, навіть місцеві осередки політичних партій зосереджені головним чином на вирішенні своїх локальних завдань: забезпечення успіху партії у ході чергових виборів. У проміжку між виборами їхня активність досить помітно знижується. НПО ж працюють постійно, їх близькість до тієї спільноти громадян, інтереси яких вони відображають, і, відповідно, їх вплив на «своїх» громадян набагато сильніший, ніж вплив інших сегментів громадянського суспільства.

Об'єднання громадян у асоціації (відзначимо, що ці об'єднання незалежні від держави та добровільні) є одним із проявів громадянського суспільства, однією з форм його вияву, яка на даному етапі розвитку громадянського суспільства і, взагалі, суспільного розвитку є найпомітнішою і досить результативною. Незалежні добровільні асоціації відіграють важливу роль у розвитку громадянського суспільства – норми та цінності, притаманні громадянському суспільству, втілені в ці об'єднання, які в свою чергу утверджують їх у процесі діяльності, сприяючи збільшенню обсягів соціального капіталу. Зasadничим принципом виникнення соціального капіталу є соціальна довіра як очікування постійної, чесною, орієнтованою на самовизнання цінності поведінки з боку інших членів спільноти. Отже, суспільство отримувало нові ресурси, які містилися у соціальній довірі, нормах взаємності, мережах асоціативності та громадянської відповідальності. Вони підвищували ефективність суспільства, створюючи умови для координації та кооперації спільних дій пересічних громадян. Цей ресурс ми називаємо соціальним капіталом, який є потенціалом взаємної довіри та взаємодопомоги, що містяться в міжперсональному просторі. Саме він робить можливою знеособлену колективну співпрацю і, відповідно, існування громадянського суспільства.

Але, мабуть, найголовніше достоїнство неурядових організацій – це їх незалежність від влади. Неурядові організації здатні існувати без підтримки влади (а то і за прямої їх протидії) і за деякими винятками працюють саме за таких умов. Вони вже накопичили досвід незалежної активності. Це стосується насамперед екологічних та правозахисних організацій. Так, екологічний рух існував у радянські часи, як відомо, за досить несприятливих умов для своєї діяльності. Правозахисний рух почався в СРСР з середини 60-х років та існує на теренах пострадянського простору, зокрема і в Україні, до цього часу. Незалежність екологів та правозахисників визначається самим сенсом їх діяльності. Правозахисники захищають людину, громадянина від сваволі держави та структур влади; екологи захищають природу, насамперед, від посягання держави. Такі функції неможливо виконувати, будучи залежним від держави.

Згідно з «конструктивістським структуралізмом», предметом соціальних наук виступають соціальні практики, упорядковані у просторі та часі, а не гіпотетична соціальна тотальність чи поведінські акти. При цьому під практикою розуміються будь-які зміни, що спричиняються соціальними агентами і викликають різноманітні «відмінності», які фіксуються як у матеріальній, так і в ідеальній формі. Тим самим сенс соціальних практик не зводиться ні до об'єктивістської доцільності, ні до суб'єктивного досвіду свідомості. Практики як «події соціального світу» та їх «упорядкованість» (соціальний та політичний порядок) похідні від змін, зумовлених постійною взаємодією і об'єктивних, і суб'єктивних структур [6].

Демократичне суспільство, делегуючи частину своїх повноважень громадським організаціям, реально орієнтоване до децентралізації надмірної влади держави, налагодження взаємодії владних інституцій із громадськістю на основі узгодження їх позицій, взаємного співробітництва та користі. Найкращим інструментом досягнення такого взаєморозуміння і взаємозв'язку у суспільстві послуговує система розвинутих і обґрунтованих комунікацій з громадськістю.

Актуальність зв'язків з громадськістю (ЗГ) сьогодні може бути проінтерпретована як необхідність забезпечення комплексу послідовних дій, пов'язаних з організацією публічної комунікації у процесі налагодження системи інформування населення про діяльність організацій та об'єднань третього сектора, їх вплив на процеси прийняття та реалізації рішень. Зв'язки з громадськістю є допоміжною функцією організації на шляху реалізації її завдань; послугують своєрідною технологією адаптації за умов багатоманітного інформаційного середовища; покликані скоординувати діяльність різних учасників взаємодії, налагодити гнучку систему функціонального співробітництва.

Зв'язки з громадськістю спрямовані на досягнення більшої прозорості систем управління, посилення свідомого вибору пріоритетів та забезпечення адекватної діяльності, критерієм успіху якої є порозуміння. Йдеться про адекватність, відповідність публічних рішень потребам та очікуванням громадськості, чітко ідентифікованим проблемам та оптимальним шляхам їх розв'язання. Ця відповідність, власне, є підґрунтям для відповідальності. Широковживаним є визначення ЗГ як функції менеджменту, що передбачає вивчення й аналіз настроїв громадськості, гармонізацію політики організації із суспільними інтересами, сприяє реалізації програми дій, спрямованих на досягнення громадськістю розуміння та схвалення.

Частиною суспільних відносин стають відносини з системою влади загалом та різними її структурами, з тими, хто володіє на різних рівнях функціями влади і здатний приймати рішення, що впливають на діяльність як окремих організацій, фондів, так і на суспільний клімат взагалі. У такій взаємодії неможливо спрощувати механізми цих відносин, які виникають там, де є зона взаємних інтересів, що стикаються, перетинаються, можуть прийти до конфронтації чи успішно вирішитися.

Ці механізми різноманітні і становлять систему, до якої, однак, можуть внести зміни найменші нюанси: вона гнучка та рухлива і щоразу набуває рамок відповідно до зміни політико-економічного чи соціально-правового контексту. Ці механізми «балансують» на грані тенденцій, непередбачуваних кульмінацією, та розв'язок, стаючи частиною суспільно-політичного сценарію, що підпадає під вплив моральних критеріїв суспільства, політичних преференцій і фінансових інтересів [7].

Таке розуміння ЗГ пов'язане з проблемами забезпечення прозорості влади. Прозора влада належним чином забезпечує зв'язки з громадськістю – обмін інформацією – на всіх етапах прийняття рішень; постійний доступ до повної, об'єктивної, точної, зрозумілої інформації про діяльність органів державної влади, а її посадових осіб – згідно з нормами чинного законодавства. Прозорість означає реальну відповідальність за свої дії перед громадськістю; публічну підзвітність та підконтрольність на постійній основі; відповідну прогнозованість дій на підставі адекватності суспільним реаліям; чутливість до альтернатив розвитку політики, уважність до різних позицій громадян тощо.

Державні органи зобов'язані не лише інформувати населення, а й також обґрунтовувати, пояснювати, залучати громадськість до обговорення того, які питання слід порушувати, чи правильно визначені проблеми, які інтереси і ризики, чи враховані усі альтернативи, як посилити здатність розв'язувати подібні проблеми у майбутньому тощо. Важливо пропонувати альтернативні шляхи тлумачення і розв'язання суспільних проблем.

Відомо, що громадська комунікація не є однотипним процесом і має свої особливості залежно від багатьох чинників, насамперед від політичної культури суспільства. Проблема налагодження взаємодії та забезпечення прозорості – проблема готовності сторін, що включає, зокрема, такі фактори.

По-перше, мають значення очікування населення, потреба та бажання взаємодії, політична структурованість, згуртованість навколо певних цінностей, обізнаність із відповідними питаннями тощо. Мова, власне, про стан громадянського суспільства. Саме незалежні (від влади у тому числі) самоврядні осередки громадянського суспільства, в яких кристалізуються певні інтереси й відтак

відбувається відповідна спеціалізація, через своїх органічно сталих лідерів, які презентують знання своєї царини (експертні оцінки), здатні на рівних вступати в обговорення тих чи інших питань зі структурами влади, а відтак, спроможні брати на себе відповідальність.

По-друге, неможливо забезпечити відкритість без реальної політичної волі до змін. Водночас «самостійне», виключно на основі ініціатив від державного сектора, забезпечення прозорості влади цілком логічно може бути несистемним, непослідовним, затягнутим, бо «розкриття» завжди є болісним процесом, оскільки, фактично, є реальним важелем обмеження влади, де завжди існує можливість порушити питання «а чому саме?». Світовий досвід свідчить, що розвиток механізмів відкритості, зокрема прийняття законів щодо доступу до інформації про державні органи та посадових осіб, відбувався під тиском різноманітних коаліцій науковців, юристів, депутатів, журналістів та громадських діячів. Тож слід враховувати вплив культурно-політичної еліти на характер інформаційної взаємодії громадськості з органами влади.

По-третє, важливою є виписаність правил гри. І не лише нормативне закріплення основних демократичних принципів взаємодії. Суттєвим є налагодження реальних механізмів, процедур взаємодії. Процедури визначають простір, можливості взаємодії державних органів з громадськістю. Зобов'язання виконувати певні процедури, чітко визначена відповідальність за недотримання норм щодо забезпечення інформаційної взаємодії та, власне, прозорості управління, а також реальна практика притягнення до відповідальності поступово визначають відповідні характеристики організаційної культури, яка у свою чергу впливає на атмосферу взаємодії. Культура відкритості управлінського персоналу формується як на основі традицій, так і під впливом реальних функціональних обов'язків, процедур та правил. Важливою є адекватна підготовка кадрів, усвідомлення ними своєї ролі обслуговувача населення та переваг відкритих систем взаємодії.

Одним з механізмів впливу на структури влади є лобізм, який існує як засіб тиску на владу через адміністрації, парламент, лідерів та ін.

Як стверджують американські сенатори, «без лобізму уряд не спроможний був би функціонувати: потік інформації, який вони несуть до Конгресу і до федеральної влади, – життєва частина нашої демократичної системи» [8].

Лобізм розглядається у системі паблік рілейшнз передусім як «метод інформування тих, хто приймає рішення, і лише потім вже як метод впливу на них». Тому фахівці виділяють у ньому два етапи: по-перше, інформування клієнтів щодо проектів законів, постанов та регламентних документів, що є моніторингом; по-друге, складання аргументів, здатних переконати різноманітні інстанції [9].

Пропонується виділяти два напрями лобіювання: вертикальний, звернутий до найвищих посадових осіб, аж до президента і його радників; та горизонтальний, розрахований на більш широке коло лідерів суспільної думки. Ці два напрями визначають техніку лобіювання. Наприклад, для другого – характерне використання петицій, листів до депутатів, запитів тощо.

Загально визнаним у забезпеченні прозорості влади є функціонування незалежних засобів масової інформації. Проблеми функціонування засобів масової інформації у соціальному просторі нашої країни, компетентності їхнього впливу на державні органи, диференційовані соціальні групи, захисту громадянських цінностей є дуже актуальними для сучасної України. Функції засобів масової інформації можна вважати раціональними у тому випадку, якщо вони відповідають (або рухаються до цього стану) характеру та особливостям не лише загального політичного, соціокультурного та іншого розвитку, а й потребам та інтересам кожного пересічного громадянина. Тобто мас-медіа покликані сприяти соціально ефективній організації держави, розвитку громадянського суспільства, його активних носіїв соціальних цінностей – неурядових структур.

Зростаюча довіра до ЗМІ свідчить про їх виняткову важливість як продуктивних сил у сфері формування масової свідомості, яка під їх впливом стає активним учасником виробництва нової

соціогромадянської інфраструктури. Така констатація зумовлена тією обставиною, що саме вони мають здатність перетворювати, збагачувати громадянський потенціал суспільства, змістовно реалізовувати його взаємодію з органами влади. По суті, можна говорити про випереджальне відображення, коли за допомогою засобів масової інформації відбуваються розподіл ролевих функцій влади, соціальний обмін діяльністю на ґрунті громадянських інтересів людей.

Засоби масової інформації існують як мозаїчний набір комунікативних дій, кожна з яких має суб'єкта (суб'єктів) і «пакет домагань» та інтенцій, одна з яких домінує. Конструювання реальності у мас-медіа краще розуміти не як створення її «віртуального» дублікату, що втрачає зв'язок з дійсністю, а як: а) препарування цілісної соціальної реальності у головних вимірах (структури влади, бізнес, громадянське суспільство) та оформлення її у певні смислові поняття, життєві символи, образи; б) використання реальності для різних цілей, у тому числі й «відображення» їх у програмах дій структур третього сектора.

Зауважимо, що засоби масової інформації мають політичну, у більш широкому загалі, соціальну владу, оскільки вони, з одного боку, відображають суспільне життя, а з іншого – впливають на соціум, формують його інфраструктуру. Засоби масової інформації здатні до соціальної дії, і ця здатність у них значно вища ніж у інших соціально-політичних інституцій.

Маючи соціальну владу, засоби масової інформації можуть по-різному її використовувати. Міра та рівень цього використання багато в чому залежать від свободи дій мас-медіа, що в свою чергу, чималою мірою залежить від загального соціокультурного рівня суспільства, рівня його демократизації. Соціальна влада значною мірою втілена в існуючих традиціях, загальноприйнятих системах норм та цінностей, в організації суспільства загалом. Проте засоби масової інформації можуть сприяти як консервації життя в суспільстві, так і розвитку його активної громадянської життєдіяльності. Особливістю мас-медіа є те, що вони здатні безпосередньо звертатися до громадськості. Демократичний дискурс цього впливу можна розглядати як процес соціального навчання, прирощування соціального знання, який дозволяє дедалі ширшому колу громадян більш свідомо та компетентно реагувати на проблеми, що постають перед ними, ефективніше втручатися в прийняття рішень на всіх рівнях, контролювати своїх виборних представників, виконавчу владу та засоби масової інформації.

Агентами цілеспрямованого соціального впливу на засоби масової інформації можуть бути масові рухи, громадські організації, партії, політичні лідери тощо. Роль громадських організацій (недержавних, неурядових, неформальних, громадських асоціацій) є, як ми відзначали, особливо важливою – в них «матеріалізується» та реальність, що називається громадянським суспільством. Активне громадянське суспільство робить засоби масової інформації більш незалежними від знеособлених сил ринку та державної бюрократії, дозволяє ефективніше впливати на формування громадянської культури населення, розширює свободу вибору інструменту політичного та інформаційного впливу.

ЗМІ, що діють як посередники між урядом та громадськістю, відіграють значущу роль двоканального зв'язку між ними. Засоби масової інформації і відбивають, і формують громадську думку. Вони, фільтруючи різного роду інформацію, впливають на визначення сучасних пріоритетів, розвиток публічної політики, на діяльність як структур влади, так і громадськості. Що різноманітніші погляди та інтереси, які подаються ЗМІ, то більш спроможні ЗМІ виконувати суттєву функцію – бути своєрідним центром пропозицій громадян, суспільства. Тому важливим є забезпечення реальної свободи слова і друку, свободи засобів масової інформації. За таких умов засоби масової інформації мають стати впливовим чинником створення в українському суспільстві сприятливих можливостей для функціонування та розвитку третього сектора.

Велике значення має діяльність міжнародних інституцій в Україні, що фінансово підтримують різні програми діяльності недержавних організацій (пряма підтримка громадянського суспільства), у тому числі у взаємодії із структурами влади [10]. Нині Захід суттєво інвестує створення тих «мікроцентрів зростання», довіри, які в майбутньому зможуть впливати на

становлення нової культури відкритості – демократії. Так, у 2003 р. започаткована в Україні програма ПРООН «Належне управління за участю громадян: розбудова в Україні всеохоплюючого та прозорого процесу створення політики» спрямована на підтримку забезпечення прозорості процесів прийняття рішень, «створення додаткових умов для реалізації конституційних прав громадян на участь в управлінні державними справами та вдосконалення механізму відповідальності держави перед людиною за свою діяльність».

Специфіка програми полягає у системній підтримці забезпечення державного управління. Як зазначається у програмі, справжня демократизація політичного процесу можлива лише за умов:

- політичної волі до забезпечення прозорості, дієвих процедур та механізмів взаємодії;
- забезпечення прозорості та доступності інститутів держави на всіх рівнях: як центральному, так і місцевих;
- становлення відкритої культури управління; готовності до взаємодії та адекватної спроможності державних службовців управляти процесами консультацій та забезпечувати доступ до інформації;
- здатності, активності та конструктивності налаштованості громадянського суспільства до політичного діалогу та контролю за діяльністю влади.

Відповідно, реалізація програми передбачає, зокрема, аналіз практики, внутрішніх правил та процедур управління і норм чинного законодавства у цілому, що визначають характер взаємодії державних органів з громадськістю на всіх рівнях влади та на всіх етапах прийняття рішень, пошук дієвих механізмів залучення громадськості до політичних реалій, розробку відповідних пропозицій щодо покращення соціальної ситуації. Програма спрямована на підтримку відповідної спроможності недержавного сектора до взаємодії з владою.

Досить поширеною в Україні є діяльність Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), який, за результатами дослідження Фонду «Інтелектуальна перспектива», серед міжнародних організацій найефективніше діє у сфері захисту прав дитини.

Таблиця 1

Оцінка діяльності Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні

	Індекс ефективності*
Допомога уряду у створенні законодавчої бази та відповідного соціального середовища, що забезпечує інтереси та права дітей і молоді згідно з Конвенцією про права дитини	0,1
Охорона здоров'я та підтримка гармонійного розвитку немовлят і дітей в ранньому дитинстві шляхом поширення інформації щодо ролі грудного годування, імунізації, боротьби з йододефіцитом, розвитку моделей медико-санітарної допомоги і розповсюдження кращих зразків виховання	0,2
Захист молоді від факторів, що загрожують їхньому здоров'ю та розвитку, а саме: інфекції ВІЛ/СНІДу, вживання наркотичних речовин та алкоголю, насильства в сім'ї, підліткової вагітності, самогубства	0,3
Соціальна адаптація та захист інтересів дітей, які залишилися без опіки батьків, сиріт, інвалідів, безпритульних та дітей-правопорушників	0,2

* Індекс ефективності розраховувався на основі відповідей респондентів. Він вимірює рівень ефективності діяльності ЮНІСЕФ за різними напрямками. Цей індекс змінюється у межах від 0 до 1, де 0 – діяльність за цим напрямком є неефективною, 1 – діяльність за цим напрямком є надзвичайно ефективною.

Найбільш ефективними респонденти вважають такі заходи, що проводяться ЮНІСЕФ:

- заснування центрів допомоги;
- навчання спеціалістів із соціальної роботи;
- розважальні заходи;
- семінари, розповсюдження друкованих матеріалів;
- заходи, присвячені соціальній адаптації.

Опитані експерти (соціальні працівники, представники неурядових організацій, держслужбовці та медичні працівники) серед найефективніших заходів Дитячого фонду ООН в Україні (ЮНІСЕФ), з якими вони зустрічалися під час своєї діяльності, назвали такі:

- проведення навчання фахівців, волонтерів за темою: «Профілактика явищ у молодіжному середовищі»;
- проведення проекту «Дослідження серед безпритульних»;
- семінар, конференції за темами: «Насильство в сім'ї щодо дітей», «ВІЛ/СНІД»;
- розповсюдження друкованих інформаційно-освітніх матеріалів за темами: «Дитинство, сім'я, молодь», «Конвенція ООН» про права дитини, «Права дитини», «За проектом запобігання йодозалежних захворювань, спричинених дефіцитом заліза»;
- участь у заснуванні центру допомоги «Центр соціально-педагогічної та профілактичної роботи для дітей, що не мають достатньої батьківської опіки»;
- організації всеукраїнської лінії «Телефон довіри»;
- надання матеріальної, гуманітарної допомоги.

Дослідження засвідчило ефективність підтримки міжнародними організаціями розбудови громадянського суспільства в нашій країні. Цінність і значимість третього сектора для сучасного українського соціуму полягає, зокрема, у тому, що він відіграє роль своєрідного «буфера» між населенням і владою, є виразником різноманітних думок та прагнень громадян, механізмом налагодження цивілізованих комунікацій між органами влади й громадськістю.

Література

1. Ляшенко Т. Соціальне партнерство як інститут громадянського суспільства //Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. Вип. 4. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 299.
2. Алексеева Л.М. «Третий сектор» и власть //ОНС. – 2002. – № 6. – С. 52–58.
3. Там само. – С. 52.
4. Стратегія і тактика комунікацій із громадськістю для організації третього сектора: Метод. посіб. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 5.
5. Мармазов В.Є., Піляєв І.С. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. – С. 91.
6. Завершинский К.Ф. Когнитивные основания политической культуры: опыт методологической рефлексии //Полис. – 2000. – № 3. – С. 21.
7. Лебедева Т.Ю. Паблик рилейшнз. Корпоративная и политическая режиссура. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 81.
8. Цит. за: Boiry Ph. L'entreprise humaniste. – Paris, 1998. – P. 101.
9. Cormerais F., Milon A. La communication ouverte. – Paris, 1994. – P. 99.
10. Ібрагімова І. Організація системи зв'язків з громадськістю в Україні. Фактори впливу. Програма ПРООН «Належне управління за участю громадян: розбудова в Україні всеохоплюючого та прозорого процесу створення політики» //Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 317–320.

Чудовська-Кандиба І. А.,

*канд. соціол. наук, асистент кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Етнічні стереотипи та їх представлення
в українській та польській пресі*

В статтю пропонуються результати дослідження етнічних стереотипів, а саме образу України та Польщі, а також українців та поляків в українській та польській пресі.

The given article presents the results of the study concerning ethnic stereotypes that is the image of Ukraine and Poland, as well as the Ukrainians and Poles reflected in both Ukrainian and Polish press.

Ключові слова: **стереотип, етнічний стереотип.**

Відносини між Україною та Польщею в історичному плані – це складний шлях до порозуміння, який пройшли, по якому йдуть і досі ці дві країни. Така вже доля українців і поляків – жити по сусідству. А жити можна по-різному, відчуваючи або повну нейтральність до того що «там у них», із симпатією чи відразою ставитися до своїх сусідів. Кожен по-своєму конструює власну маленьку соціальну реальність, вдаючись до певних образів, які в міру спонтанно, в міру раціонально з'являються в голові. Дві різні культури «дотикаються на кордоні», а ще раніше окремі образи з'являються в нашому уявленні. Чим більше повної глибокої інформації, тим більша ймовірність, що образи, які виникають, будуть близькими до соціальної реальності, тим менше шансів для їх деформації. У час, коли ми спостерігаємо утворення нових суспільних союзів, об'єднань, безумовно викликає інтерес стереотипізація, яка далеко виходить за межі однієї країни, втрачає кордони.

Засоби масової комунікації, безумовно, виконують роль «першої скрипки» щодо створення «іміджів» політичних, гендерних, етнічних. Наше дослідження – це крок у напрямі вивчення етнічних стереотипів з подальшим розглядом їх динаміки.

Процес трансформації, який у багатьох аспектах був і є для нашої країни досить болісним, не можна оцінити однозначно. Він – сторінка сучасної історії. Але, якщо подивитися з позиції «культури» окремого етносу, то, безумовно, для малих спільнот – це був крок і можливість для самовизначення й відтворення своєї автентичності. Інші питання: кому і наскільки це вдалося? Як результат – «проголошена очікувана незалежність», її переваги і розчарування. Стосовно ж відносин зі своїми «політичними сусідами» Україна набиралася досвіду і все-таки без військових конфліктів пройшла цей шлях. Щодо Польщі – то й тут сталися деякі зміни (як засвідчили результати дослідження), оскільки у пресі дійсно існує урівноважена позиція щодо України.

Метою даного дослідження є огляд преси як фрагмента медіальної реальності, де формуються образи, що потенційно можуть перетворюватися на етнічні стереотипи.

Явище стереотипізації досить поширене в суспільній свідомості, але знання про нього й досі незначні. Література, яка стосується стереотипів, охоплює в основному аналіз емпіричних досліджень, менше уваги звертається на їх теоретичне осмислення. Дослідженнями етнічних стереотипів займаються як соціологи, так і психологи. У цьому напрямі працювало багато вчених. В. Ліпман, який вводить поняття «стереотип», називав стереотипи «образами, що є в нашій свідомості». Дослідження стереотипів здійснювали С. Оскамп, Р. Барглер. До питання стереотипізації звертався відомий російський соціолог В. Ядов («К вопросу о теории «стереотипизации»).

Н. Макрей, Ч. Стангор, М. Хюстон у праці «Стереотипи і установки: сучасне уявлення» [5] зробили, на нашу думку, найглибший аналіз еволюції підходів до вивчення стереотипів та напрямів, в яких їх досліджували, при цьому спираючись на розгляд стереотипів як на рівні індивідуальному, так і колективному.

Особливу увагу слід звернути на дослідження засобів масової комунікації (літератури, телебачення, кіно, газет, радіо та ін.), спрямовані на виявлення впливу зазначених засобів на формування стереотипів. У дослідженнях, які проводилися в цьому напрямі, використовувалися якісні методи, що спиралися на аналіз даних, для опису проявів стереотипів у різних медіа, таких як телебачення (Хартман і Хюзбанд, Вільсон, Гутірез), реклама (Бел, Пасадеос) та ін.

Виходячи з особливостей стереотипів, які притаманні різним етнічним групам, це дослідження є продовженням традицій, що склалися, з вивчення впливу масової комунікації на формування стереотипів, зокрема через пресу, із використанням якісних методів.

Етнічні стереотипи, а саме те, як ми сприймаємо «Інших» і те, як «Інші» сприймають нас – це є перехід на рівень конкретизації емпіричної. Дослідження етнічних стереотипів українців та поляків (України та Польщі) – один із перших кроків у цьому напрямі. Оскільки специфіка й новизна нашого дослідження полягає у тому, що воно здійснене по обидва боки кордону, досліджувався як «образ українця» (України), так і образ «поляка» (Польщі) в українській та польській пресі.

Не завжди мирно жилося українцям і полякам, тому й не завжди образ сусіда був приязним і гостинним. Саме це спонукало до висунення гіпотези про те, що мало що змінилося в цьому напрямі й образ сусіда так і залишається негативним з огляду на історичну «інерцію» та етнічну ідентифікацію.

Стосовно визначення поняття «стереотип», то має місце багатозначність інтерпретацій. В одному з популярних англійських енциклопедичних словників констатується, що стереотип – «спрощений уявний образ певної категорії осіб, інституцій або організацій, який за своїми основними ознаками засвоєний значною кількістю людей. Категорії ці можуть бути широкими (євреї, арійці, білі, негри) або вузькими (члени Руху Визволення Жінок, Дочки американської Революції). Люди, зараховані до згаданих категорій, можуть бути об'єктом двох і навіть більше різних стереотипів. Стереотипи, хоч і не завжди, пов'язані з установками, тобто прихильна або ж неприхильна установка до кожного члена, зарахованого до відповідної категорії» [4, с. 601]. Це визначення дає змогу розглядати стереотип як на рівні окремо взятого індивіда, так і певної соціальної групи. «З одного боку, стереотипи функціонують у свідомості суб'єкта. З іншого, – становлять інтегральну частину соціальної структури, спільну для осіб, які належать до даної культури» [5, с. 14]. Саме «соціальність» як ознака стереотипу й розглядатиметься в цій статті. «Метою досліджень соціологічних над стереотипами є у цілому емпіричне утвердження міри поширення у свідомості членів даної групи визначених уявлень і поглядів на інші групи, міри повторюваності і подібності тих уявлень, а також чинників, що впливають на їх відмінність і можливі зміни та модифікації [5, с. 17].

Якщо спробувати широко підійти до тлумачення поняття «стереотип», то його можна розглядати як уявлення, характерне для певної групи людей, але таке, що не завжди відповідає соціальній реальності. Саме уявні образи здатні впливати на сам процес соціальної комунікації.

Коли йдеться про етнічні стереотипи, то тут, насамперед, ми матимемо справу з уявленнями двох «етносів» один про одного і про самих себе. Такі уявлення суттєво можуть змінювати саму інтерпретацію інформації. Тому етнічні стереотипи є досить вагомими у плані поширення і реального впливу. Адже з огляду на історичний розвиток у націй формуються уявлення як про свою спільноту, так і про інші етнічні спільноти. Соціальна комунікація між етнічними спільнотами має особливості тих комунікаційних процесів, характерних для міжгрупової

соціальної комунікації. Значення контактів етнічних – соціальне, економічне, культурне – важливе як для кожного народу чи етнічної спільноти, так і для світової спільноти взагалі.

Один зі стереотипів, який має глибоке історичне коріння, – сприйняття своєї нації як «особливої», а іншої як «другорядної», «незначної», відносини зверхності і підлеглості (часи Другої світової війни, арійська нація). Це може бути не єдиним прикладом, оскільки в історії людства подібна ідея слугувала чинником, який надихав на ведення військових дій і зводив нанівець всю дипломатичну справу, перешкоджаючи комунікаційним процесам.

З розвитком масової комунікації вплив певної ідеології на формування щоденних уявлень про своїх сусідів став цинічно простим і полегшеним у зв'язку з небаченою масштабністю і швидкістю поширення інформації.

Стереотипи можна віднести до тих суспільних явищ, які занурені в буття культури: народні традиції, моральні кодекси, релігійні системи, що передаються від покоління до покоління у процесі соціалізації. Нині все набагато простіше, адже засоби масової комунікації сприяють як збереженню, так і блискавичному поширенню стереотипів, у тому числі й етнічних.

Не тільки стереотипи впливають на процес міжособистісної комунікації, а й відбувається зворотний процес, що стосується масової комунікації. Саме масова комунікація активно звертається до арсеналу стереотипів і з успіхом його використовує.

Щоб глибше подивитись на процес стереотипізації і ролі в ньому мас-медіа, було проведено дослідження: «Образи двох близьких сусідів у пресі: українців та поляків» для виявлення існуючих стереотипів щодо зазначених етнічних груп.

Поняття стереотипу, що використовувалося в цій статті, мало більш конкретизований зміст стосовно існуючих понять, які були проаналізовані. Якщо введено В. Ліппманом у 20-х роках ХХ ст. поняття стереотипу розглядалося насамперед як «образи, що з'являються в нашій свідомості», то, власне, тут нами піддавалися аналізу «образи», які існують у мас-медіа, образи, закодовані у певні символічні конструкції, що можуть проникати в уяву актора, який, в міру свого інтересу потребує певної інформації. Тому *під поняттям «стереотип» розглядався образ, що існує у закодованому вигляді, про певну етнічну групу (українців чи поляків) у пресі.*

У результаті проведеного емпіричного дослідження виявилось, що у загальноукраїнській пресі статей, які б стосувалися Польщі, налічується набагато менше («Факти» – 15, «Сільські Вісті» – 2) ніж у «прикордонній» («Високий замок» – 53, «Молода Галичина» – 16, «За вільну Україну» – 7, «Вільна Україна» – 2), тому для подальшого аналізу були взяті «прикордонні газети».

Це може бути інтерпретовано перш за все меншою актуальністю для країни подій, які відбуваються в сусідній досить «спокійній» країні. Адже домінувала інформація про події в Югославії, а саме в цей час Югославія знаходиться у стані військового конфлікту. Якщо проаналізувати країни, інформація про які була найбільш презентована в пресі, наприклад, у газеті «Сільські Вісті», то матимемо таку картину.

Домінувала інформація про Росію та США, які у геополітичному плані є найвпливовішими. Наступна група – це країни, де існують військові конфлікти (Югославія, Ірак, Пакистан, Ізраїль), а також держави, що входять до Європейського Союзу (Англія, Франція, Німеччина), із найближчих сусідів – Білорусь.

Польська преса була представлена через «Газету виборчу» («Gazeta wyborcza»), оскільки вона є однією з найпопулярніших газет у Польщі. Статті про Україну в цій газеті мали певну періодичність – одна стаття на місяць.

Для аналізу була взята зазначена газета не лише через її популярність, а й тому, що вона вважається досить ліберальною і прагне висвітлювати інформацію без звернення до існуючих

шаблонів. Досліджувалася лише одна газета, оскільки вона є досить об'ємною, а дослідження – це власний проект і здійснювався власними силами.

Висунута гіпотеза щодо домінування негативного ставлення як із боку української преси до поляків, так і польської до українців була спростована.

У пресі переважала інформація про сучасні події. У газеті «Високий замок» така інформація займає 89 %, про події, пов'язані з історією, – лише 11 %. В газеті «Молода Галичина» дві третини інформації – про сучасність. Одна стаття із семи на історичну проблематику мала місце в газеті «За вільну Україну» і в газеті «Вільна Україна». У газеті «Вільна Україна» було надруковано протягом року дві статті про Польщу і поляків (вміщені у двох номерах газети), в яких досить розширено розглядався фрагмент історії, коли Західна Україна входила до складу Польщі. Проблематика статті «відновлювала» образ поляка як гнобителя українського народу. Ця стаття мала назву «Як жилося українцям під поляками». Подібний підхід зумовлений ідеологією, яка домінує саме у цій газеті.

Якщо проаналізувати загальну кількість статей, що стосуються історичної проблематики, в прикордонній пресі, то вони становили лише 18 % від загальної кількості (15/78). У цілому в польській пресі було лише три статті на історичну тему (дві з яких – у місцевій пресі). Тому можна констатувати, що преса акцентує увагу на сучасних відносинах, не маніпулюючи історичним минулим, що несе тінь втрат і ворожнечі.

Аналіз загальноукраїнської преси дав змогу сформулювати домінуючу тему: вступ Польщі до Європейського Союзу та можливі результати цієї політичної події для України. І наступний момент, який був характерний як для загальноукраїнської, так і для загальнопольської преси, – надання інформації про державу, а не про її населення, звернення до державності.

Досить незначною виявилася кількість фрагментів у статтях, де йшлося про українців чи поляків. Особистість, актор ніби зникають із горизонту, макроструктура, держава – стають над актором. Тому в подальшому розглядалося два образи: держави та її жителів. Змістовний аналіз статей дає змогу констатувати факт, що в зазначеному медіальному просторі, навіть у пресі Західної України, не існувало образу поляка як ворога, що могло б мати місце, виходячи з історичного минулого. З 15 статей на історичну проблематику 11 носили позитивну спрямованість, одна – позитивна з негативними елементами і лише три мали негативний характер.

Це дає підстави вважати, що у 1999 р. преса в зазначеному регіоні поки що не створює й не продукує «комплекс історичної недовіри». *Цитати:* «Нас більше пов'язує, ніж роз'єднує», «Не потрібно роздряпувати старі рани, а потрібно подумати над плідною співпрацею», «Поляки хочуть, щоб Україна була самостійною і незалежною і була в Європейському Союзі», «Ми можемо допомогти (себто – допомогти Україні), але ми не можемо вас занести на руках до Європейського Союзу».

Якщо звернутися до теми вступу Польщі до Європейського Союзу, то й тут оптимістично позитивний підхід: «при вступі Польщі до Європейського Союзу візи напевно будуть, але залізної зависи – ні»; «між Польщею й Україною не повинно з'явитися залізної стіни».

Крім того, тема вступу Польщі до Європейського Союзу фігурувала в третині від загальної кількості статей.

Образ поляків у прикордонній українській пресі постає як образ народу, що цінить мистецтво: «...Поляки високо цінують мистецтво». Крім того, вони представлені як люди активні і підприємливі, такі, що люблять торгувати: «Польські інвестори найактивніші». У двох статтях поляки представлені як такі, що не люблять сільськогосподарської праці. Фактично інформація про поляків вичерпується економічною проблематикою. У цілому, інформації про поляків значно менше як про Польщу. Якщо говорити про образ Польщі в українській пресі, то вона представлена

як країна, в якій досить швидко відбуваються економічні реформи, цитати: «Польща вибирає стандарт європейський», «Польща вже має нову пенсійну систему».

Така сама ситуація і у польській пресі стосовно українців. В одній шостій від загальної кількості статей описується український народ, а не держава. Україна в польській пресі представлена як держава, що досить повільно розвивається економічно і фактично є бідною. Цитата: «Україна має борги перед Росією», «Україна хоче продовження терміну виплати своїх боргів Заходу», «Фінанси держави в плачевному стані». У цілому, Україна представлена на сторінках польської преси у досить «темних кольорах» – бідна держава з нездатними до проведення реформ політиками. І це є досить цікавим з позицій сьогодення, адже зміни, які відбулися в Україні, безперечно знайшли й у подальшому будуть знаходити своє відображення в медіальному просторі, що без сумніву вплине й на формування нових образів сусідів.

У цілому, якщо оглянути, які сфери суспільної діяльності описані в досліджуваних статтях, представлених українською пресою, то матимемо такі результати: 20 % – економіка, 50 % – політика, 8 % – життя буденне, 6 % – про мистецтво, 2,5 % від загальної кількості статей займають статті про спорт, право і релігію.

У загальній польській пресі з 18 статей про нашу державу у восьми описується економічна сфера діяльності, у восьми – політична і лише у двох статтях йдеться про культуру.

У проаналізованій пресі поляки представлені як народ, що не є вороже налаштованим до України. Домінування позитивних настроїв свідчить про існуючу політичну ідеологію, але ми не можемо говорити про переважання якогось образу, оскільки сама кількість інформації про суб'єктів досить незначна, та й кількість існуючої інформації про Польщу і поляків у загальноукраїнській пресі швидше вказує на брак інформації. Брак інформації створює сприятливу ситуацію для формування стереотипів, оскільки дозволяє «найменшу інформацію» перетворити на «найправдивішу», коли до цього додаються політичні інтереси.

Польська преса у цьому відношенні подібна. Результати дослідження засвідчує, як етнічні стереотипи функціонують у певному просторі «масової комунікації». Масова комунікація є своєрідною соціокультурною циркуляцією (колообігом), дозволяє інформації перетворюватися на образи, які у свою чергу з часом можуть функціонувати як більш сталі утворення у формі стереотипів, що становлять частину нашого світосприйняття, частину нашого «життєвого світу».

Преса – це не єдине опосередковане «джерело», маємо телебачення, радіо, літературу, а також безпосередньо людські контакти, враження від яких конструюватимуть наші уявлення в повсякденності про «Інших», які нас оточують. Ці ж уявлення сприяють або перешкоджають розумінню «Іншого».

Поява стереотипів може бути спричинена недосконалістю тих повідомлень, які фігурують або фігуруватимуть у засобах масової комунікації. Наявність стереотипізованого простору в мас-медіальній реальності, може мати як цілеспрямований, так і в міру ірраціональний характер з боку своїх творців. Зміст газет, які були проаналізовані у процесі цього дослідження, дозволяє зробити деякі узагальнення.

Наявна інформація в польській та українській пресі дає надію на те, що існує певний позитивний культурний прогрес у створенні образу свого сусіда. У пресі не існувало радикального повороту до історичних подій і спроби відновлення «образів», які сіють ворожнечу і негативізм. Так, це маленький крок, який робить преса в напрямі до тривалого порозуміння. Хочеться сподіватися, що з часом образи не зміняться, а якщо й зміняться, то на краще і не матимуть негативних тенденцій, але попереду історичні випробування, пов'язані зі вступом Польщі до Європейського Союзу, з політичними змінами в Україні, і чи вдасться давнім сусідам подолати перешкоди, що можуть з'являтися, покаже лише час.

Література

1. Іванов В.Ф. Контент-аналіз: методологія і методика дослідження ЗМК: Навч. посіб. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 1994. – 112 с.
2. Костенко Н.В. Масова комунікація. Соціологія / За ред. С. Макеєва. – К. – 1995. – С. 153–180.
3. Костенко Н.В. Ценности и символы в массовой коммуникации. – Киев: Наук. думка, 1993. – 132 с.
4. Bulok A., Stallybrass O. The Fontana Dictionary of Modern Thought. – London, 1983.
5. Macrae C., Stangor N., Hewstone Ch. Stereotypy a uprzedzenia/ najnowsze ujęcie. Gdańskie wydawnictwo psychologiczne, 1999. – 430 s.

К

Право України: теорія і практика

Бузницька С. В.,

*ст. викладач кафедри цивільних і кримінально-правових дисциплін
Бердянського інституту підприємництва*

Питання, пов'язані з реалізацією права на необхідну оборону

В статті дан аналіз уголовно-правових норм, касаючихся необхідної оборони. Рассматриваются предложения по установлению более конкретных границ правомерного поведения лица, находящегося в состоянии необходимой обороны.

The author of the given article analyses criminal regulations related to justifiable defence. She also considers some suggestions on defining more precise limits of lawful behaviour for a person being under justifiable defence.

Ключові слова: **право на необхідну оборону, небезпечне посягання, заподіяння шкоди, кримінальна відповідальність.**

Конституцією України проголошене право кожного на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань ст. 27). Це положення знайшло відображення й у новому кримінальному законодавстві нашої країни. Загалом увага до питань, пов'язаних з реалізацією права на необхідну оборону (а саме цим поняттям охоплюються дії особи, що захищається), зумовлюється потребами правозастосовчої практики, яка має вирішувати суперечності, що виникають між зовнішньою формою поведінки, подібної до злочину, та її позитивною, соціально-юридичною характеристикою.

Цілком зрозуміла також необхідність підвищення рівня правової культури населення, значна частина якого пов'язує кримінальне право лише з каральною функцією. Між тим деякі кримінально-правові норми мають регулятивне значення. Серед них – норми про необхідну оборону. Крім того, змін вимагає юридична свідомість працівників правоохоронних органів, яка в першу чергу має бути зорієнтована на захист прав людини.

Право на необхідну оборону, можливо, найдавніше право людини. Ще Цицерон казав, що право самозахисту – не писаний, а природний закон. Інститут необхідної оборони з'явився разом із виникненням держави і права. Про необхідну оборону йдеться в договорах князів Олега та Ігоря з греками. У Руській Правді сказано: «Якщо хто вдарить іншого батогами..., а той, хто обороняється, ткне мечем, то вини йому в цьому нема».

У ст. 17 «Воинских артикулов» Петра I говориться: «Не должен есть себе от соперника первый удар ожидать, ибо через такой первый удар может такое причиниться, что и противиться весьма забудет». Артикулом 28 главы XX Зводу законів «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р. право на необхідну оборону визначалось так: «Когда бы кто нарочно с пьянства, с чвани и другого злого умышления в доме, или в квартире, на улице, на пути или где-нибудь зацепя кого, драться с ним начал, а тот, бороня своего здоровья в смерть убил зачинщика драки... на том же имеет присягу учинить, а по присяге от казни смертной и от платежа за голову и от всякого наказания свободен будет».

У середні віки ідеологи феодального суспільства обґрунтовували необхідну оборону Святим Письмом; вони в ній бачили не право громадянина, а релігійний обов'язок боротьби з гріхом.

Ж.Ж. Руссо в інституті необхідної оборони вбачав повернення людині її природного права на захист, яке вона мала в додержавному суспільстві, а потім віддала його державі.

Панівні верхи завжди намагалися обмежити здійснення права на необхідну оборону нижчими верствами населення. Наприклад, за феодалних часів його можна було реалізувати лише тоді, коли людина не могла скористатися допомогою властей. Відтак, самостійне право на необхідну оборону зводилося до допоміжного, а це не виправдано применшувало значення цього інституту.

Сучасне кримінальне право України відносить необхідну оборону до обставин, які виключають злочинність діяння, відтак, поведінка особи, яка перебуває у стані захисту від суспільно небезпечного посягання, визнається суспільно корисною. І це цілком виправдано. Адже необхідна оборона часто стає останньою перешкодою на шляху злочинного посягання на життя, здоров'я, власність, статеvu свободу чи недоторканність, громадські чи державні інтереси. Тому закріплене у кримінальному законодавстві право кожного на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання є важливою гарантією реалізації конституційних положень про непорушність прав та свобод людини і громадянина, невід'ємне право кожної людини на життя, недоторканність її житла і майна, а також забезпечує умови для захисту суспільних інтересів та інтересів держави.

Згідно з ч. 1 ст. 36 Кримінального кодексу України (далі – КК) необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Закон надає кожній особі право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади (ч. 2 ст. 36 КК).

Стан необхідної оборони виникає не лише в момент вчинення суспільно небезпечного посягання, а й у разі створення реальної загрози заподіяння шкоди. При з'ясуванні наявності такої загрози необхідно враховувати поведінку нападника, зокрема, спрямованість умислу, інтенсивність і характер його дій, що дають особі, яка захищається, підстави сприймати загрозу як реальну.

Беручи до уваги законодавче визначення поняття необхідної оборони, виділимо умови правомірності необхідної оборони.

По-перше, посягання повинне завжди бути суспільно небезпечним, тобто досягти ступеня суспільної небезпеки злочину, який найчастіше носить насильницький характер при вчиненні грабежів, розбоїв, посягань на життя, здоров'я особи. При цьому стан необхідної оборони виникає і при посяганні людини, яка не контролює свої дії (стан неосудності), а тому особі, яка зазнала нападу, ніколи розмірковувати, свідомо чи ні на неї напали.

По-друге, посягання має бути наявним і відбуватися в межах якогось часу. Кожне посягання розпочинається з безпосередньої реальної загрози його реалізації, а закінчується, коли має місце захист, або з ініціативи самого нападника чи внаслідок дії інших факторів, наприклад, появи сторонніх осіб. Після закінчення суспільно небезпечного посягання відпадає право на необхідну оборону. Тому особа, яка заподіяла шкоду нападнику вже після припинення посягання, притягується до кримінальної відповідальності за умисний злочин на загальних підставах.

По-третє, посягання має бути реальним, тобто дійсним, таким, що існує об'єктивно, а не лише в уяві особи, яка захищається. Якщо ж реального посягання не було, питання про відповідальність за заподіяння шкоди особі, яку помилково сприйняли за нападаючого, вирішується згідно з правилами уявної оборони (ст. 37 КК).

По-четверте, захисні дії вчиняються шляхом завдання ушкоджень нападнику, і це є природним виявом необхідної оборони, яка завжди є активною дією проти посягання. Однак дії особи, яка активно обороняється від суспільно небезпечного нападу, правомірні лише у випадку їх спрямованості проти нападника, а не проти іншої особи. Якщо особою, яка захищається від суспільно небезпечного посягання, випадково заподіяно шкоду непричетній до нападу людині, може настати відповідальність за необережне заподіяння шкоди.

По-п'яте, необхідна оборона допускається не лише тоді, коли потрібно захистити особисті інтереси, а й при захисті інтересів іншої особи, суспільства, держави. В цілому у законі чітко вказується, які цінності підлягають захисту від суспільно небезпечного посягання (ч. 1 ст. 36 КК).

По-шосте, заподіяна нападнику шкода повинна вчинятися у межах, необхідних для захисту. При цьому рівень завданої шкоди безпосередньо залежить від суспільної та особистої цінності об'єкта нападу; раптовості та інтенсивності нападу; кількості та сили нападаючих; місця, часу й обставин нападу; стану того, хто захищається; можливого рівня тяжкості наслідків нападу; наявних можливостей захисту – фізичної сили того, хто захищається, наявності у нього зброя захисту, кількості осіб, що підпали під удар, тощо.

Для особи, яка захищається, буде правомірним застосувати такі засоби і зброя, які з урахуванням всіх обставин є необхідними і достатніми для захисту. Звідси, особа, яка перебуває у стані необхідної оборони, може застосовувати такі самі засоби і зброя, як і нападаючий. Захист не перестає бути правомірним і тоді, коли застосовуються більш ефективні засоби і зброя. Важливо лише, щоб при цьому не було допущено явної, безсумнівної невідповідності. Загалом заподіяна шкода, навіть тяжка, визнається правомірною, якщо вона відповідає небезпечності посягання й обставині захисту.

Зауважимо, що КК не ставить особу, яка перебуває у стані необхідної оборони, поза законом, дозволяючи останній заподіювати нападнику будь-яку шкоду. Інтереси особи, яка здійснила посягання, теж знаходяться під охороною: заподіяна шкода не повинна перевищувати певних меж, не має перетворюватись на акт помсти, самочинної розправи над такою особою. Іншими словами, заподіяна шкода не має перевищувати меж необхідної оборони. При цьому перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, передбачених у ст. 118 КК (умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця) та ст. 124 КК (умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця).

Для того, щоб установити наявність чи відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони, необхідно враховувати не лише відповідність чи невідповідність зброя захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, та обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема, місце і час нападу, раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався, їх фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) тощо. Слід також враховувати, що суспільно небезпечне посягання може викликати в особи стан сильного душевного хвилювання, внаслідок чого вона не зможе адекватно оцінювати відповідність заподіяної нею шкоди. У такому разі кримінальна відповідальність виключається.

Перевищення меж необхідної оборони можливе лише в стані необхідної оборони і там, де є стан необхідної оборони. Але оборона не може бути необхідною тоді, коли нападу ще немає або коли нападу вже немає, тобто напад явно і безперечно закінчено.

Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості завданої шкоди тому, хто посягає (ч. 5 ст. 36 КК).

Необхідна оборона неможлива проти правомірних дій посадових осіб (працівників міліції, державних виконавців та ін.), які під час виконання службових обов'язків заподіяли шкоду з тим, щоб запобігти суспільно небезпечним посяганням і затримати правопорушників, якщо вони не допустили перевищення заходів, необхідних для правомірного затримання злочинця. Крім того, необхідна оборона не допускається проти того, хто вже діє у стані необхідної оборони, а також при провокації необхідної оборони, яка полягає у діях, вчинюваних з метою викликати на себе напад з тим, щоб потім була можливість дати відсіч і заподіяти шкоду під приводом існування стану необхідної оборони.

Здійснений нами аналіз кримінально-правових норм щодо необхідної оборони засвідчує їх певну недосконалість. На нашу думку, необхідно більш чітко встановити, в яких випадках потерпілий може заподіяти смерть чи тяжку шкоду здоров'ю нападника, а коли це неприпустимо за будь-яких умов. Цікаве вирішення цієї проблеми ми знаходимо у кримінальному законодавстві Франції, США та деяких інших країн, де встановлена заборона на вбивство нападника під час захисту власності. Таким чином, межі правомірної поведінки особи, яка перебуває у стані необхідної оборони, тут визначені більш точно. Вітчизняні законодавці не приділяють цій проблемі достатньої уваги, ми вважаємо, що у кримінальному законі повинно бути визначено не лише випадки, коли заподіяння смерті чи тяжкої шкоди здоров'ю нападникові визнається правомірним (йдеться про спеціальні види необхідної оборони, передбачені у ч. 5 ст. 36 КК України), а й обумовлено, коли заподіяння тяжкої шкоди визнається перевищенням меж необхідної оборони.

Із викладеного вище доходимо висновку, що коло питань, висвітлених автором, не вичерпує всіх проблем інституту необхідної оборони, які стоять сьогодні перед наукою і практикою. Проте їх вирішення, вироблення нових стандартів оцінки того, хто захищається від суспільно небезпечних посягань, підвищить дієвість досліджуваного інституту та створить умови для більш ефективного здійснення передбаченого законом права людини на необхідну оборону.

Література

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 р. – К., 2002. – 158 с.
3. Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова ПВС України від 26 квітня 2002 р. № 1 //Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3.
4. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. /За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – 494 с.
5. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. /Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв, – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.
6. Кримінальне право України: Особлива частина: Підруч. /За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – 426 с.
7. Коментар судової практики з кримінальних справ //Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1996. – № 6. – С. 5–89.
8. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / За заг. ред. М.О. Потєбенька, А.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – Загальна частина. – 386 с.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – 934 с.
10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Канон, 2001. – 1104 с.
11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Загальна частина / За заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – 386 с.
12. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 г. / Под ред. Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка. – К.: Канон, А.С.К., 2002. – С. 5–260.

13. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963 – 2000): Офіц. вид.: У 2-х т. / За заг. ред. В.Ф. Бойка. – К.: А.С.К., 2000. – Т. 1. – 328 с.; Т. 2. – 424 с.
14. Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики: Зб. наук. праць. – К., 1994. – С. 15–113.
15. Постанови Пленуму Верховного Суду України. – К.: Українська Правнича федерація, 1995. – 355 с.
16. Практика судів України в кримінальних справах // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1994. – № 4. – С. 12.
17. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключают преступность деяния. – Харьков: Основа, 1991. – 360 с.
18. Бочарников Д.М. Грушевський про історію створення та кримінальне право «Руської Правди» // Право України. – 1996. – № 11. – С. 65–69.
19. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. – Львів: Світ, 1992. – 168 с.
20. Діденко В.П. Обставини, що виключають злочинність діяння: лекція. – К., 1993. – 78 с.
21. Кісілюк Є. Кримінальне законодавство доби Центральної Ради // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 5. – С. 101–103.
22. Малиновский А.А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. – М.: Междунар. отнош., 2002. – 376 с.
23. Наумов А. Введение в уголовное право // Государство и право. – 1993. – № 11. – С. 71–80.

Гусарев С. Д.,

*канд. юрид. наук, доцент, докторант
Національної академії внутрішніх справ України*

Тези до методики пізнання юридичної практичної діяльності

В статье освещаются проблемы понятий, которые являются актуальными в аспекте дальнейшего развития теории юридической деятельности. Сопоставляются объемы содержания основных понятий, указывается на недостатки их толкования, предлагаются методические приемы изучения.

Some problems concerning the concepts which are urgent in the respect of further development of legal activity theory, are revealed in the present article. The author of the article compares the contents volume of the basic concepts, emphasizes on shortcomings of their interpretation and offers some methodical procedures to study them.

Ключові слова: юридична практична діяльність, правовий досвід, юридична практика, деонтологічна основа, ієрархія понять, ієрархія ознак явищ

У сучасній науковій літературі ще не склалось досить чіткого уявлення стосовно змісту та обсягу поняття юридичної практичної діяльності, що пояснюється недосконалістю методики формування понятійних рядів у межах загальної теорії юридичної діяльності. Основна категоріальна проблема полягає як у недостатній теоретичній розробленості окремих понять, так і у свавільному вживанні термінів та їх тлумаченні без урахування методологічних принципів та вимог, що виступають у ролі достатніх і необхідних та обумовлені самою природою досліджуваного об'єкта.

Так, потребують уточнення (виокремлення) поняття соціальної та правової практики з метою відмежування від них поняття юридичної практики. Окрім того, слід відрізнити поняття юридичної та правової практики від понять юридичної та правової діяльності.

Недостатньо розробленою залишається й категорія правового досвіду, яка найчастіше застосовується у характеристиках правової або юридичної практики. Не визначено в повному

обсязі функціональну роль правового досвіду у забезпеченні єдності, ефективності юридичної діяльності, прогресу правового життя суспільства.

Вказані та деякі інші проблеми термінологічної невизначеності обумовлюють необхідність теоретичного осмислення та доопрацювання питань юридичної практичної діяльності з метою задоволення потреб подальшого розвитку відповідної наукової теорії та практики її застосування. Передусім слід звернути увагу на те, що між схожими та співзвучними між собою словосполученнями «юридична практика» та «юридична практична діяльність» є суттєва різниця, що, як правило, не враховується у правових дослідженнях, а точніше, на яку не звертають уваги, беручи за основу лише універсалізм слова «практика», «практичний».

Водночас прикметник «юридичний», що використовується у згаданих термінах, також сприяє виробленню помилкових уявлень щодо їхньої тотожності. Проте між такими базовими правовими категоріями як «діяльність» та «практика», окрім рис схожості, слід виділяти також риси відмінності.

З позицій методології для вивчення явища юридичної практичної діяльності мають бути застосовані системний, структурний метод, метод порівняння та інші загальнонаукові методи, що дають можливість визначити внутрішню побудову явища, його склад, форми зовнішнього прояву, способи взаємодії з іншими явищами тощо. Однак, основою методики дослідження залишається діяльний підхід, згідно з яким метод діяльності щодо інших є провідним, а практична діяльність спеціалізованих уповноважених на те суб'єктів є основним пояснюючим принципом, завдяки якому уявляється можливим визначити функції, завдання, зміст, засоби та мету практичної діяльності, виокремити її види, визначити між ними взаємозв'язок тощо.

Застосування соціологічних та спеціально-юридичних методів дослідження дозволяє пізнати юридичну практичну діяльність як вид або форми здійснення соціальної діяльності. У такому разі юридична практична діяльність розглядається у двох рівнях або аспектах. З одного боку, вона містить властивості, притаманні усім іншим видам соціальної діяльності. З іншого, – вона володіє тими особливостями, які дозволяють відмежувати її від інших видів соціальної діяльності. Визначення специфічних рис сприяє розмежуванню видів у середині обсягу поняття юридичної діяльності. У свою чергу, із використанням співвідношення обсягів понять та співставленням їхніх властивостей у понятті юридичної практичної діяльності уявляється можливим виділити загальне, особливе та специфічне. Якщо з метою подальшого ранжирування властивостей побудувати термінологічний ряд, то отримуємо таку послідовність, в якій кожний наступний термін обіймається обсягом змісту попереднього: «соціальна діяльність», «правова діяльність» «юридична діяльність», «юридична практична діяльність».

Аналогічний ряд термінів можна скласти з використанням поняття практики, де визначимо таку послідовність: «соціальна практика», «правова практика», «юридична практика», «практика юридичних установ, інституцій та інших уповноважених суб'єктів щодо вирішення юридичних справ, прийняття юридично значущих рішень».

Також можна рухатися іншим шляхом, беручи за основу можливість теоретичного поділу будь-якої соціальної діяльності на раціональну та ірраціональну, практичну та духовну (теоретичну, інтелектуальну). На цій підставі будуюмо таку залежність: «соціальна практична діяльність», «правова практична діяльність», «юридична практична діяльність».

Наведення трьох схожих між собою термінологічних послідовностей має на меті підкреслити не тільки схожість або змістовну подібність понять, а й їхню відмінність. Тобто є явно виражена різниця між поняттями «діяльність», «практична діяльність» та «практика». Їх сполучення з поняттями «соціальне», «правове», «юридичне» матиме різні наслідки, а відповідно і різне змістовне навантаження. Однак у термінологічному обігу вербальної форми правових категорій дуже часто спостерігається плутанина у застосуванні понять. Особливо таких як

«практика» та «практична діяльність». Маючи на увазі зміст одного поняття, використовується назва іншого.

Проте науковий рівень теоретичних знань вимагає дотримуватися чистоти термінології, однозначності її тлумачення, використання та сприйняття. На жаль, з боку науковців цьому питанню не завжди приділяється достатньо уваги, що призводить до алогізмів у правових текстах, а відповідно до колізій, непорозумінь, конфліктних ситуацій, гальмування процесів дослідження права. При цьому ми не заперечуємо роль наукового плюралізму, дискусії. Однак, коли дискусія виходить із неточностей нормативних або теоретичних формулювань, то у процесі провадження справи така дискусія лише заважає.

У зв'язку з цим, слід відзначити роль Конституційного суду України, якому надано право виключно здійснювати офіційне тлумачення Конституції України та законів України [2], та згадати один із прикладів, який має безпосереднє відношення до термінологічної проблематики. Суть питання, сформульованого у конституційному зверненні, полягала в тому, щоб сконкретизувати коло суб'єктів, які мають право на здійснення захисту. Іншими словами – хто з юристів може здійснювати один із напрямів юридичної практичної діяльності. Конституційний суд ухвалив рішення, в якому було сформульовано відповідні аргументи та пояснення – кого розуміти під фахівцями права [8]. Можна було б продовжувати дискусії з цього питання, але різночитання закону приводили до конфліктних ситуацій, непорозумінь у сфері захисту прав затриманих, підозрюваних, до погіршення реального стану їхнього правового статусу, підвищенню рівня безпеки життєдіяльності згаданих суб'єктів. І лише після забезпечення принципу єдності тлумачення закону з'явилася можливість певною мірою виправити ситуацію, зняти напругу у провадженнях, де забезпечення захисту та представництва інтересів здійснювали не члени Спілки адвокатів.

Існують також інші приклади щодо необхідності вивірення, уточнення та узгодження правових категорій з метою забезпечення ефективності правової практики. Проте у галузі наукового спілкування, окрім позицій компетентного органу, офіційним джерелом знань може бути енциклопедичне або авторитетне монографічне видання. Враховуючи існування плюралізму наукових точок зору, єдиної позиції з окремих питань досягти складно, у тому числі і з питань поняття юридичної практичної діяльності. У зв'язку з цим для більш ґрунтовного розмежування понять «юридична діяльність» та «практика» пропонуємо звернутися до позиції, сформульованої В.М. Карташовим, який під юридичною практикою розуміє діяльність по виданню юридичних приписів у поєднанні із накопиченим соціально-правовим досвідом [4, с. 344]. Таким чином, різні варіанти використання поняття «практики» поєднані разом з іншими поняттями передбачають брати до уваги обов'язковість існування соціального досвіду.

Узагалі терміни «практика», «практичний» – грецького походження і означають, відповідно, дію, діяльність, діяльне життя, досвід та мають відношення до діяння, діяльності, використовуються у діяльності [10, с. 359]. Практика – це також діяльність людей, спрямована на перетворення матеріального світу. Це також діяльність або коло діяльності лікаря, юриста тощо [3, с. 663]. Відповідно, «практик» – це той, хто набув досвіду, знань у результаті практичної діяльності [3, с. 662].

У філософському тлумаченні практика протиставляється теорії, теоретичній діяльності, що, відповідно дає можливість відокремити юридичну практичну діяльність від юридичної наукової, теоретичної. Таке філософське розмежування використовується нами спеціально, але не з метою протиставлення, а з метою виявлення відмінностей, які дозволяють зробити теоретичне відокремлення. У зазначеному вище термінологічному ланцюжку практична діяльність обіймається поняттям юридичної разом з іншими видами за рахунок наявності загальних рис. Але водночас її існування як самостійного виду можливе лише завдяки виявленню рис особливого

походження, які дозволяють відмежуватись від таких специфічних видів юридичної діяльності як навчальна та наукова. Або навпаки, – відмежувати останні від практичної діяльності юристів. Щодо загальних властивостей юридичної практичної діяльності, то вони походять із характеристик соціальної, правової та юридичної діяльності. Так, наприклад, юридична практична діяльність, *будучи видом або формою здійснення соціальної діяльності* має такі риси: відбувається в соціальному просторі; виступає у ролі форми зовнішнього прояву соціального організму, способом існування в природі; має певний механізм здійснення; пов'язується з потребами суспільного розвитку.

Як різновид правової діяльності юридична практична володіє такими загальними рисами: здійснюється у сфері впливу права; передбачає настання правового результату; є правомірною поведінкою; є формою створення, відтворення та матеріалізації права; є засобом забезпечення організаційного впливу на інші сфери суспільного життя [7].

У ролі виду та основної форми юридичної діяльності, від якої також походять загальні характеристики – юридична практична здійснюється на професійній основі; із використанням правових засобів, процедур; має особливий режим здійснення, а також особливі організаційні та процесуальні форми; її метою є задоволення законних потреб та інтересів [1].

Водночас, поряд із загальносоціальними та правовими характеристиками юридична практична діяльність має специфічні ознаки, які доповнюють її поняття, вказують на належність до обсягу поняття юридичної діяльності та дозволяють відокремити від інших складових.

Якщо у характеристиці загальних рис ми виявили можливість аплікації соціального або правового, то на рівні специфічних ознак маємо виявити риси індивідуального значення. Враховуючи особливості правової сфери, її обумовленість правом, пріоритетність правових форм, такі риси слід виводити, насамперед, із нормативних текстів, що становлять базу діяльності практичних юристів. Іноді шляхом аналізу прямо сформульованої характеристики, а іноді шляхом проведення певних теоретичних узагальнень за результатами тлумачення нормативного матеріалу, коли законодавець прямо не називає, а дослідник, використовуючи метод абстрагування, відшукує закономірність та потім формулює її як характерну рису. Такі специфічні ознаки умовно можуть бути названі нормативними. Проте, якщо для виявлення нормативних ознак достатньо аналізу тексту нормативно-правового акту, то для наукових у ролі об'єкту вивчення беруться результати наукових спостережень, монографічні дослідження, де як вихідний матеріал виступатимуть науково-теоретичні абстраговані конструкції як результати проведеної дослідно-правової роботи. Їх неявна визначеність або нормативна несформульованість не робить їх другорядними за значенням або необов'язковими. Вони так само присутні у повсякденній юридичній роботі, як і інші характеристики, що спонукає до тривалих спостережень для подолання у їх пошуку так званої прихованості.

Слід взяти до уваги також групу ознак, що констатуються й представниками практики, але виходять не із фіксованого образу законодавця або науковця, а із власного життєвого досвіду, досвіду практичної діяльності. Саме за такої ситуації практичний досвід є умовою, обов'язковим фактором або необхідним додатком до діяльності, який дозволяє зробити певні узагальнення, вичленити у повсякденному й звичному щось оригінальне, характерне або суттєве. Так, наприклад, представники практики вказують на рису компетентності, що має обов'язково проявлятися у повсякденній діяльності юристів, інформативності або інформативної насиченості.

Свою роботу практичні юристи характеризують також максимальною наближеністю до учасників правових подій, конкретних життєвих ситуацій, безпосередністю участі у їх вирішенні, спілкуванні із суб'єктами правовідносин, які стають об'єктами правового впливу. Вказують на те, що основним підґрунтям організації та діяльності правових установ, здійснення юридичної практики є норми права, але все більшого значення набувають і норми моралі, які фіксуються не

за волею законодавця і не в офіційних джерелах права, але становлять важливу деонтологічну основу здійснення будь-якої професійної діяльності юристів. Згодом подібні узагальнення стануть предметом наукових дискусій, або включаються до предмета правового регулювання, переходячи, таким чином, до розряду нормативних.

Таке розмежування характерних ознак явища на три групи є відносно умовним і зроблено за критерієм джерела, що визначає ту чи іншу характеристику діяльності. Проте, у такому розподілі є не тільки науковий, а й практичний сенс.

По-перше, сучасна наукова література, хоча і не достатньою мірою, але містить значну кількість наукових позицій авторів, що намагалися наблизитися до розв'язання проблем юридичної діяльності. Пропоновані переліки ознак або характерних рис, особливостей часто між собою не узгоджуються. Але не в аспекті вже розповсюдженого ідеологічного плюралізму, а в аспекті плюралізму методичного, особливо в тій його частині, яка теоретично та науково не обґрунтована. На нашу думку, прийшов час вирішення проблематики категоріальних рядів теорії юридичної діяльності, а таке можливо лише за умов побудови ієрархії понять та ієрархії ознак тих явищ, що формують категоріальну базу теорії. Не можна явище родо-видового співвідношення характеризувати з використанням однієї ознаки. Якщо соціальна діяльність має свої властивості, то явище нижчого рівня – правова, юридична діяльність, – мають свої індивідуальні ознаки. Між ознаками двох рівнів є взаємозв'язок, але не повинно бути тотожності. Тому з точки зору наукової теорії таке методологічне розмежування дозволяє дотримуватися певного порядку у формуванні системи правових знань.

По-друге, між законодавчою та науково-теоретичною моделями завжди є різниця. Вони формуються у різні періоди часу за вольовими рішеннями різних суб'єктів, можливо й без попереднього взаємоузгодження. Тому для повноти картини правових реалій виникає потреба їх поєднання, співставлення, але через попереднє розмежування. Окрім того, окремі теоретичні положення, перевірені практикою життя, вносяться до текстів нормативних актів у ролі доповнень, приходять на зміну нормативним характеристикам.

Якщо проаналізувати наукові характеристики юридичної діяльності в цілому або однієї із її форм, то можна помітити таку їхню загальну властивість як абстрагованість, що пояснюється абстрагованістю теоретичного мислення взагалі. Це проявляється у використанні різного роду правових конструкцій, що відбивають зв'язки між явищами правової дійсності, закономірностями їх виникнення, розвитку, внутрішню побудову, зовнішні форми тощо [11]. Іноді юридична діяльність розглядається як елемент соціальної системи [9], вказується на той чи інший аспект тощо [6]. І якщо суть нормативних характеристик діяльності може бути відносно визначена законодавцем кількістю, то наукових – не визначена, тому, що обумовлюється кількістю поставлених наукових завдань, помноженою на кількість методологічних підходів, принципів, що були використані.

Однією з найбільш узагальнюючих наукових характеристик є те, що юридична практична діяльність є елементом правової реальності, фактом правового життя суспільства. Таким чином, – це явище, яке існує у реальному житті, за рахунок чого підлягає спостереженню, вивченню, може бути предметом пізнання. Як елемент правової дійсності юридична практична діяльність пронизує різноманітні сфери соціального життя, в яких право розповсюджує регулятивний вплив.

Дуже важливим є використання і такого зв'язку як юридична практична діяльність і правове життя суспільства. Це означає життєву необхідність даного виду юридичної діяльності, її загальносоціальне значення. Як явище правової дійсності юридична практична діяльність знаходить свої образи, форми у системі наукових категорій, якими вона характеризується, а також у правових приписах, сформульованих за допомогою засобів юридичної техніки законодавцем. Тому слід розрізняти діяльність як факт дійсності як нормативно побудовану конструкцію, як

наукову категорію. У даному випадку йдеться про реальності, але її пізнання можливе у тому числі і з використанням системи наукових понять.

Окремою характеристикою є також виявлення співвідношення юридичної практичної діяльності з явищем правової системи, в якій цей вид діяльності виконує функції динамічного елемента, виступає рушійним фактором її функціонування. В одному випадку практична діяльність включається до правової системи через поняття правової діяльності, а в іншому – через призму правової практики. Як зазначається у літературі, соціальне призначення правової діяльності, її місце і роль у правовій системі віддзеркалюються у її функціях. Функції правової діяльності – це її цілеспрямований вплив на суспільне життя. В них конкретизується природа діяльності, проявляється динамізм, творчий характер, соціально-правове призначення, місце і роль у правовій системі суспільства [5, с. 133]. Проте, не всі суб'єкти правової діяльності однаково активно сприяють втіленню права. Слід відрізнити звичайного громадянина у цьому аспекті, об'єднання громадян від професійного юриста, юридичної установи, для яких втілення права, створення умов для його реалізації, захист права інших осіб є основним завданням, що загалом активізує дію права, правових відносин, правової системи у цілому. Саме тому, будучи включеною до обсягу поняття правової діяльності як її підвиду, професійна діяльність юристів має пріоритетне значення серед інших динамічних компонентів, які забезпечують взаємодію окремих елементів правової системи, її розвиток та функціонування.

У процесі здійснення юридичної діяльності формуються певні знання, що називають практичним досвідом. Тому цілком логічним є позиція, згідно з якою юридичну практичну діяльність можна віднести як елемент правової системи до поняття юридичної практики, яка також є важливим компонентом правової системи. Це пояснюється тим, що головним елементом змісту категорії «юридична практика» залишається діяльність професійних юристів, завдяки якій у єдине ціле пов'язуються нормативно-правові та індивідуально-конкретні приписи, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, правові ідеї та прийняті на їх основі рішення [4, с. 344].

Підсумовуючи викладене вище, доходимо таких висновків:

1. Використовуючи різноманітні методи пізнання явища юридичної діяльності, необхідно враховувати деякі особливості змісту співзвучних категорій, які, на перший погляд, відображають однопорядкові явища, хоча насправді це не так. Категорії «юридична практика» та «юридична діяльність» співвідносяться як ціле та частка. У такому ж співвідношенні знаходяться категорії «юридична діяльність» та «юридична практична діяльність». Разом з цим поняття юридичної наукової та юридичної навчальної діяльності слід сприймати як специфічні форми здійснення юридичної діяльності. Проте юридична практична залишатиметься її основною формою.
2. У ході проведення досліджень юридичної практичної діяльності корисним є використання системного підходу, згідно з яким це явище можна розглянути як елемент правової системи суспільства з урахуванням її типологічних ознак, віднесенням до певної правової сім'ї з визначенням тих особливостей, які накладаються історично відповідною правовою традицією.
3. У процесі формулювання наукового поняття юридичної практичної діяльності можна виходити з двох основних позицій – з аналізу текстів нормативних приписів, що встановлюють порядок організації та здійснення практичної діяльності юристів, або із наукових теоретичних положень, конструкцій, принципів тощо, які також вказують на існування тих або інших характеристик, що відбивають найхарактерніші властивості явища та можуть бути покладені в основу поняття.

Література

1. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность. Учеб. пособ. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – С. 2–3; Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: Учеб. – Харьков: Эспада, 2002. – С. 62–67; Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія. – К.: Віра-Р, 1999. – С. 23–47.
2. Конституція України. – К., 1996. – Ст. 141.
3. Новый тлумачний словник української мови. У 4 т. – К.: Вид-во «АКОНІТ», 1999. – Т. 3. – С. 663.
4. Общая теория государства и права. Академический курс. В 2 т. /Под ред. проф. М.Н. Марченко: Теория права. – М.: Изд-во «Зерцало», 1998. – Т. 2. – С. 344.
5. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії. Моногр. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 133.
6. Протасов В.Н. Юридическая процедура. – М.: Юрид. лит., 1991. – 80 с.; Василюк С. Правотворча та правозастосовча діяльність: їх діалектична єдність //Право України. – 1996. – № 10. – С. 48–53; Славка С.С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). – Л.: Світ, 2000. – 333 с.; Сокиран Ф.М. Сучасні концепції психологічного впливу на досудовому слідстві: Моног. – К.: НАВСУ НВТ «Правник», 2002. – 172 с.
7. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. – М., 1984 – С. 17; Оксамытний В.В. Правомерное поведение личности. – Киев, 1985. – С. 120; Правовые формы деятельности в общенародном государстве. – Харьков, 1985. – С. 9; Орзих М.Ф. Право и личность. – Киев, 1978. – С. 127; Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978. – С. 14; Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: Моногр.. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – С. 124–146.
8. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 р., № 1–17/2000.
9. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений. – М., 1980. – С. 44 – 45, 73; Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: Моногр. – К.: Ін-т держави. і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 124 – 146.
10. Философский энциклопедический словарь. – М., 1997. – С. 359.
11. Юридическая деятельность: сущность, структура, виды: Сб. науч. тр. /Яросл. гос. ун-т. – Ярославль, 1989. – 139 с.; Горшенев В.М., Шахов И.Б. Контроль как правовая форма деятельности. – М., 1987. – 176 с.; Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория. – СПб., 1991. – 136с.; Кудрявцев В.Н. Связь юридической науки с практикой. – М., 1986. – 436 с.

Прохоренко М. М.,

*ад'юнкт кафедри військового права Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Ієрархічна структура законодавства у сфері становлення,
розвитку та діяльності Збройних сил України*

Стаття посвячена дослідженню ієрархічної (вертикальної) структури законодавства в сфері становлення, розвитку і діяльності Вооруженных сил України. Автором произведены анализ элементов ієрархічної структури і стійкість зв'язей между ее звеньями. Сформулированы теоретические выводы по исследованным вопросам.

The article deals with the study of a hierarchical (vertical) structure of the legislation in the field of formation, development and activity of the Armed Forces of Ukraine. It also provides the analyses of the hierarchical structure elements together with their steady links. Some theoretical conclusions of the mentioned above questions are drawn up.

Ключові слова: становлення, розвиток та діяльність Збройних сил України, нормативний припис, управлінські та субординаційні зв'язки.

За умов сучасного розвитку Української держави актуальним є питання її оборони, захисту суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності. Зазначені функції покладаються безпосередньо на Збройні сили України. Це зумовлює необхідність вироблення теоретико-правових засад цілісності законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України. Однією з таких засад є дослідження його ієрархічної структури.

Метою цієї статті є визначення елементів ієрархічної структури законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України та стійкості зв'язків між її ланками.

У юридичній літературі ієрархічну структуру законодавства ґрунтовно дослідили С.В. Бобровник, О.Л. Богінич [1, с. 39 – 48], А.П. Заєць [2, с. 58 – 67], О.С. Лисенкова [3, с. 6], Е.А. Лукьянова [4, с. 16] та ін. Але, не применшуючи значення доробок цих науковців, аналіз ієрархічної структури законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України в юридичній літературі не здійснений.

Під ієрархічною (вертикальною) розуміють таку структуру, яка відтворює юридичну силу актів – поділ нормативно-правових актів на визначенні групи за їх юридичною силою [5, с. 276].

Вертикальна структура має свої елементи та зв'язки. У законодавстві елементами ієрархічної структури науковці називають нормативний акт, законодавчий акт або нормативний припис.

Спробуємо розв'язати проблему вибору елемента стосовно ієрархічної структури законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України. У зазначеному аспекті проблематика вибору первинного елемента знаходиться у прямій залежності не лише від юридичної сили нормативних актів, а й від суспільних відносин, які ними регулюються.

Ми вважаємо, що законодавство у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України переважно відтворюється на рівні нормативних приписів у складі нормативно-правових актів, прийнятих на рівні Конституції, законів України, підзаконних актів та міжнародних договорів. Цей висновок ґрунтується на тому, що нормативний припис входить до складу нормативно-правового акта та є його мінімальною складовою. За допомогою нормативних приписів ми можемо виокремити межі нормативно врегульованих суспільних відносин щодо становлення, розвитку та діяльності Збройних сил. На рівні нормативно-правового акта це зробити неможливо, оскільки нормативно-правовим актом можуть регулюватися суспільні відносини як у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил, так і інші їх види. Нормативні приписи у

складі нормативно-правового акту мають свою ієрархію і набувають юридичну силу нормативно-правового акта, до якого вони входять.

Інша складова ієрархічної структури законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України – особливість зв'язків між елементами як залежність між юридичною силою нормативно-правового акта, характером регламентованих ними суспільних відносин та специфікою нормативних приписів, які містяться в ньому. Ця особливість ієрархічної структури законодавства простежується у зв'язках:

- між місцем нормотворчого органу у структурі органів державної влади та нормативними приписами у складі нормативно-правових актів, які вони видають;
- зв'язках безпосередньо між нормативними приписами нормативно-правових актів за специфікою форми та змісту цих нормативних приписів (прості, кодифіковані, конституційні, загальні та ін.).

Зв'язки між правотворчими органами та нормативними приписами у складі нормативних актів, які вони видають, впливають із компетенції цих органів та породжують субординацію нормативних приписів.

Зв'язки, що залежать від специфіки нормативних приписів у складі нормативно-правових актів, також є субординаційними, але вони виникають з огляду на видання (як одним, так і різними нормотворчими органами) нормативних приписів у складі нормативних актів, залежно від специфіки їх форми та змісту.

І.С. Самощенко субординаційні зв'язки порівнює з відносинами як внутрішньої, так і зовнішньої субординації [6, с. 27]. Нормативні приписи у складі нормативно-правових актів, видані різними нормотворчими органами мають зовнішню субординацію, а видані одним нормотворчим органом – внутрішню. Ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил притаманні також і управлінські зв'язки.

Отже, під ієрархічною структурою законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України ми розуміємо цілісний взаємозв'язок нормативних приписів, які регулюють суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України, залежно від положення нормативного припису, що стоїть нижче, відносно того, що стоїть вище в їх управлінській та субординаційній взаємозалежності, як у зовнішній, так і у внутрішній субординації, відповідно до місця правотворчого органу у системі органів державної влади та їх компетенції.

В ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України на першому місці знаходяться нормативні приписи Конституції України, які мають найвищу юридичну силу. Конституцією України встановлюється, що загальні обов'язки Збройних сил щодо забезпечення оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності; умови використання Збройних сил; обов'язок держави у сфері соціального захисту громадян України, які знаходяться на службі в Збройних силах України та членів їх сімей (ст. 17). У ст. 65 Конституції закріплюються обов'язки громадян щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності держави, шанування її державних символів та обов'язки громадян щодо проходження ними військової служби відповідно до закону.

Конституційні нормативні приписи, якими регулюється становлення, розвиток та діяльність Збройних сил України, можуть конкретизуватися на рівні нормативних приписів законів України, які, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 85 Конституції України, приймає Верховна Рада України (нормативні приписи законів України займають нижчу ланку відносно конституційних нормативних приписів). Результатом конкретизації, поряд із субординаційними зв'язками, є зв'язки управління. Так, на підставі та у розвиток ст. 17 Конституції України прийнятий Закон України «Про оборону України» у редакції від 5 жовтня 2000 р., відповідно до ст.17 та 92 Конституції України прийнятий Закон України «Про Збройні сили України» у редакції від 5

жовтня 2000 р., нормативні приписи яких регулюють суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України та ін.

В ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України на рівні законів України особливе місце займають кодифіковані нормативні приписи, серед яких ми виокремлюємо ті, що входять до складу кодексів та статутів.

Нормативні приписи Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. є гарантом правового забезпечення порядку становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України. Ними визначаються злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини), ув тому числі поняття військового злочину та види злочинів, за скоєння яких несуть відповідальність військовослужбовці Збройних сил України [7, розд. 19, ст. 401].

Іншим прикладом застосування кодифікованих нормативних приписів є приписи у складі Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. зі змінами. Нормативними приписами цього кодексу встановлюються умови відповідальності військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень, визначається перелік адміністративних правопорушень, які розглядають військові комісаріати та порядок накладення адміністративних стягнень, закріплюються повноваження військової інспекції безпеки дорожнього руху Міністерства оборони України та порядок накладення стягнень [8, ст. 15; 235; 235 – 1].

Серед кодифікованих нормативних приписів у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України важливе місце займають нормативні приписи статутів Збройних сил України. Статути, на нашу думку, можна поділити на загальновійськові: Статут внутрішньої служби Збройних сил України, Дисциплінарний статут Збройних сил України, Статут гарнізонної та вартової служб Збройних сил України, Стройовий статут Збройних сил України (всі статути затверджені законами України від 24 березня 1999 р. зі змінами) та бойові статути, дія яких розповсюджується на порядок ведення бойових дій і навчання військовослужбовців та підрозділів.

Затвердження загальновійськових статутів на законодавчому рівні у формі видання окремого закону України у жодному разі не зменшує юридичну силу нормативних приписів у їх складі. Оскільки, підтримуючи думку Ю.А. Тихомирова щодо специфічного з'єднання двох законодавчих актів, один із яких призначений регулювати певну сферу суспільних відносин, а інший – створити необхідну юридичну процедуру введення акта в дію та надання йому елементів закону, ці нормативні акти в цілому і їх окремі норми мають силу законодавчих положень [9, с. 63], то загальновійськові статути мають силу законів України.

Сьогодні може виникнути питання щодо ієрархічного положення нормативних приписів законів та кодексів, статутів у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил, затверджених законом України, оскільки вони прийняті одним і тим самим органом державної влади. У юридичній літературі визначається чітка позиція щодо вищого місця кодифікованих нормативних актів щодо некодифікованих за їх специфікою змісту та структурними особливостями (І.С. Самощенко [6, с. 29], С.В. Бобровник, О.Л. Богінич [1, с. 44 – 45]).

Особливостями змісту кодифікованих нормативних приписів у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України можна вважати:

- комплексність регулювання суспільних відносин;
- у них закріплені основні засади становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України, норми моралі тощо.

Отже, доходимо висновку, що нормативні приписи кодексів та статутів, затверджених законами України, у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил на одній ланці ієрархічної структури та займають вище ієрархічне положення щодо нормативних приписів поточних законів України.

Враховуючи суттєву різницю порядку прийняття законів та постанов Верховною Радою України та те, що законами України закріплюються найважливіші суспільні відносини щодо

постанов Верховної Ради України, то наступну ланку ієрархічної структури законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України займають нормативні приписи у складі постанов Верховної Ради України. Хоча серед яких слід відзначити Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців, за шкоду, заподіяну державі, яке затверджено Постановою Верховної Ради України від 23.06.1995 р., та ін.

Нормативні приписи указів та розпоряджень Президента України посідають таку ланку в ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України.

За юридичними ознаками нормативні приписи указів і розпоряджень Президента України можуть бути нормативними, тобто такими, що містять правила поведінки загального характеру та розраховані на багаторазове застосування, або індивідуальними, що стосуються конкретних відносин чи осіб і мають одноразовий характер (призначення на посаду, нагородження тощо). Індивідуальні нормативні приписи у складі указів та розпоряджень Президента України за відсутності ознак нормативності не включаються до законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України, а тому в цьому дослідженні розглядатися не будуть.

Укази Президента України у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України нормативного характеру можна поділити на:

1. Укази Президента України, в яких нормативні приписи спрямовані на регулювання суспільних відносин у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України;
2. Укази Президента України, в яких лише деякі нормативні приписи регулюють суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України.

До першої групи ми відносимо: «Положення про Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних сил України», затверджене Указом Президента України від 04.07.2002 р. зі змінами, «Концепцію переходу Збройних сил України до комплектування військовослужбовцями контрактної служби на період до 2015 р.», затверджену Указом Президента України від 07.04.2001 р., та ін.

До другої групи можна віднести: Указ Президента України від 15.03.2002 р. «Про допуск підрозділів військово-транспортної авіації збройних сил ФРН для перельоту через територію України у рамках виконання завдань міжнародними силами допомоги і безпеки в Афганістані», зміст якого спрямований на забезпечення регулювання суспільних відносин щодо перельотів транспортної авіації збройних сил ФРН, на рівні Кабінету Міністрів України, Міністерства закордонних справ України, Міністерства транспорту України, Міністерства оборони України та ін.

Особливістю указів Президента України, якими регулюються суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України, є те, що ними можуть затверджуватися рішення колегіального органу. Прикладом таких указів є такі, які вводять у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України [10, ч. 7, ст. 107]. У зв'язку з цим, Рада національної безпеки і оборони держави приймає рішення, які за своєю сутністю є колегіальними, але вводяться в дію єдиноначальним органом державної влади – Президентом України.

До нормативних приписів у складі розпоряджень Президента України можна віднести: розпорядження Президента України від 28.02.1992 р. «Про забезпечення реалізації угод і домовленостей, досягнутих у ході зустрічі глав держав та урядів Співдружності Незалежних Держав у Мінську 14 лютого 1992 р.»; розпорядження Президента України від 10.12.1992 р. «Про Національний комітет України з питань роззброєння» та ін.

Слід зазначити, що Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних сил України у межах Конституції України, крім указів та розпоряджень, має право видавати директиви і накази з питань оборони [11, ч. 2, ст. 6]. Директиви, на нашу думку, не відносяться до нормативно-правових актів, про що буде наголошено нижче.

Нормативні приписи указів, розпоряджень та наказів Президента України знаходяться лише у внутрішній субординації і за характером регулювання суспільних відносин не збігаються. Їх можна віднести до однієї ланки ієрархічної структури законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України.

Виходячи з того, що Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України [10, ст. 85, 87, 113], то нормативні приписи постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів, на нашу думку, займають нижчу ланку щодо нормативних приписів у складі Указів Президента України.

Сьогодні питання ієрархічного положення нормативних приписів розпоряджень та постанов Кабінету Міністрів України є актуальним. Визначити юридичну силу розпоряджень відносно постанов Кабінету Міністрів України дуже складно за відсутністю нормативного регулювання цього питання. Ми вважаємо, що нормативні приписи постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України стоять на однакових позиціях в ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України, та між собою знаходяться лише у внутрішньому субординаційному зв'язку.

Постанови Кабінету Міністрів України в ієрархічній структурі законодавства щодо становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України за властивістю нормативних приписів можна класифікувати на:

- Постанови Кабінету Міністрів України, нормативні приписи яких безпосередньо регулюють суспільні відносини щодо їх становлення, розвитку та діяльності;
- Постанови Кабінету Міністрів України, які здійснюють регулювання суспільних відносин у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України за допомогою лише певних нормативних приписів.

До першої групи постанов слід віднести: Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Переліку сімейних обставин та інших поважних причин», що можуть бути підставою для звільнення з військової служби військовослужбовців, які проходять службу за контрактом на посадах рядового, сержантського і старшинського складу, прапорщиків, мічманів та офіцерів військової служби» від 04.03.1994 р. та ін.

До другої групи постанов належать: Постанова Кабінету Міністрів України «Про грошове забезпечення військовослужбовців» від 22.05.2000 р. зі змінами, нормативними приписами якої затверджені схеми посадових окладів військовослужбовців за основними типовими посадами Міністерства оборони, так і інших військових формувань (Додатки: 1, 2, 3 до постанови) та ін. [12, ч. 2 п.1].

Наступну ланку в ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України займають нормативні приписи нормативно-правових актів органів військового управління, до яких, виходячи із абз. 15 ст. 1 Закону України «Про оборону України» у редакції від 5 жовтня 2000 р., ми відносимо: Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних сил України; командування видів Збройних сил України – командування Сухопутних військ, командування Повітряними силами, командування Військово-Морських сил; командування оперативного командування; військові комісаріати, начальників гарнізонів; об'єднання, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів Збройних сил України.

Міністерство оборони України очолює міністр. Міністр оборони України у межах повноважень Міністерства відповідно до законодавства видає накази і директиви, контролює їх виконання [13, ч. 1 п. 7, п.12].

Аналізуючи такі форми нормативно-правових актів, як накази та директиви, слід звернутися до Інструкції з діловодства у Збройних силах України, яка затверджена наказом Міністра оборони України від 11.11.1998 р. № 400 «Наказ командира (начальника) – основний розпоряджувальний

документ (нормативно-правовий акт) військового управління, виданий на правах єдиноначальності командиром військової частини (начальником установи), містить норми, обов'язкові для виконання підлеглими» [14, ст. 2.8.1].

«Директива – обов'язковий до керівництва і здійснення акт вищого військового командування з метою забезпечення виконання прийнятого рішення щодо бойової підготовки, навчання, виховання, штатної організації та інших питань життя і діяльності військ (сил).

Директиви, як правило, видаються з проблемних питань, які потребують більш детального вивчення та опрацювання у Збройних силах України з подальшим виданням відповідних наказів» [14, ст. 2.8.2.].

Таким чином, на нашу думку, що наказ є нормативно-правовий акт органів військового управління, нормативні приписи якого входять до складу нормативно-правових актів законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України. Директива, на відміну від наказу, не має ознак нормативно-правового акта, оскільки «...розпорядча частина починається у директиві словом: «ПРОПОНУЮ» [14, ч. 6 ст. 3.1.18]. Оформлення розпорядчої частини директиви у вигляді пропозиції, яка у потребує більш детального вивчення та опрацювання з подальшим виданням відповідних наказів з метою її реалізації, не характеризує її як нормативно-правовий акт, оскільки пропозиція за своїм змістом не передбачає обов'язкової зміни, встановлення та відміну юридичних норм. Нормативні приписи директиви, на нашу думку, можна віднести лише до службових документів, а не нормативно-правових. У зв'язку з цим така форма документів нами не розглядається.

Таким чином, накази Міністра оборони України займають нижчу ланку у ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України відносно нормативних приписів нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України.

Виходячи з того, що начальник Генерального штабу очолює Генеральний штаб Збройних сил України та безпосередньо підпорядковується Міністру оборони України, у межах повноважень, установлених законами та іншими нормативно-правовими актами, видає накази, директиви військам (силам) [15, ч. 1 п. 2, п. 9], то нормативні приписи наказів начальника Генерального штабу Збройних сил України займають нижчу ланку ієрархічної структури законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України відносно наказів Міністра оборони України.

Наступну ланку в ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України щодо наказів начальника Генерального штабу Збройних сил України, займають нормативно-правові акти, видані командуванням видами Збройних сил України: Командувачем Сухопутними військами Збройних сил України, Командувачем Повітряними силами Збройних сил України, Командувачем Військово-Морських сил Збройних сил України. Нормативно-правові акти, видані цими посадовими особами, ми вважаємо, належать до однієї ланки ієрархічної структури та взаємодіють між собою лише координаційними зв'язками.

Виходячи з того, що командування Сухопутних військ України (далі – командування Сухопутних військ) керується Конституцією і законами України, указами та розпорядженнями Президента України, рішеннями Ради національної безпеки і оборони України, актами Кабінету Міністрів України, наказами, директивами Міністра оборони України і начальника Генерального штабу Збройних Сил України, Командувача Сухопутних військ безпосередньо підпорядковується Міністру оборони України, у своїй діяльності має право: видавати накази, директиви і розпорядження підпорядкованим військам [16, п. 2, абз. 1 п. 7, ч. 1 ст. 9], то нормативні приписи у складі нормативних актів командуючого Сухопутних військ можна вважати такими, що займають нижчу ланку щодо нормативних приписів наказів начальника Генерального штабу Збройних сил України.

Розглянемо характеристику розпорядження, виходячи із його типової форми та змісту. «Розпорядча частина розпорядження починається словами: «Командир військової частини (начальник установи) «Н А К А З А В» (якщо це розпорядження від імені командира військової частини (начальника установи).

Розпорядча частина розпорядження починається словом «В И М А Г А Ю» [14, ч. 9 – 10, ст. 3.1.18]. Отже, вимога за змістом передбачає встановлення, зміну чи припинення дії юридичних норм, а тому розпорядження має всі ознаки нормативно-правового акта.

Виходячи з того, що командування Військово-Морських сил України (далі – командування ВМС) у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, указами і розпорядженнями Президента України, актами Кабінету Міністрів України, рішеннями Ради національної безпеки і оборони України, наказами, директивами та розпорядженнями Міністра оборони України і начальника Генерального штабу Збройних сил України [17, п. 2], то ми вважаємо, що нормативні приписи у складі «наказів Командувача Військово-Морських сил України» [17, ч. 6 п. 12] займають нижчу ланку щодо нормативних приписів наказів начальника Генерального штабу Збройних сил України.

До Закону України «Про Збройні сили України» від 03.06. 2004 р. були внесені зміни, за якими Військово-Повітряні сили та Війська Протиповітряної оборони були перейменовані на Повітряні сили України. Але сьогодні ще не розроблено Положення про Повітряні сили Збройних сил України та про командування Повітряних сил Збройних сил України. Свою діяльність вони здійснюють на підставі Закону України «Про Збройні сили України» у редакції від 05.10.2000 р., Закону України «Про оборону України» у редакції від 05.10.2000 р. та інших загальних нормативно-правових актів. Це унеможливило досконало здійснити дослідження ієрархічної структури нормативно-правових актів зазначених вище органів військового управління.

Командування оперативного командування очолює командувач військ оперативного командування, який безпосередньо підпорядковується заступнику Міністра оборони України – командувачу Сухопутними військами Збройних сил України, і у межах повноважень командування та на підставі актів чинного законодавства України, наказів, директив Міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних сил України і командувача Сухопутними військами Збройних сил України видає накази і директиви [18, ч. 1 п. 1, ч. 1–2, п. 6, ч. 3 п. 7], то, на нашу думку, нормативні приписи наказів, виданих командувачем військ оперативного командування, займають нижчу ланку в ієрархічній структурі щодо нормативних приписів нормативно-правових актів командувачів видів Збройних сил України.

Аналізуючи ієрархічну структуру нормативних приписів нормативно-правових актів військового управління: об'єднання, з'єднання, військових частин, військових комісарів, начальників гарнізонів, – слід зазначити, що на сучасному етапі реформування Збройних сил України статус об'єднань, з'єднань та військових частин Збройних сил на нормативному рівні чітко визначити дуже складно. А тому ієрархічне положення нормативних приписів цих органів військового управління ми будемо аналізувати, виходячи з загальних положень Статуту внутрішньої служби Збройних сил України, яким закріплюється право начальника на видання наказів, як в усній, так і у письмовій формі [19, ст. 30, 35].

Оскільки існує чіткий перелік порядку підлеглості командирів об'єднань, з'єднань, військових частин та військових навчальних закладів, то ієрархічну структуру нормативних приписів ми визначаємо: перше місце займають нормативні приписи наказів командира об'єднання, друге – нормативні приписи наказів командира з'єднання, наступне (рівнозначне) – нормативні приписи у складі наказів командирів військових частин (крім об'єднань, з'єднань) та начальників військових навчальних закладів.

Особливе місце в ієрархічній структурі законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України займають нормативні приписи нормативних актів комісарів військових комісаріатів.

Виходячи з того, що військові комісаріати Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя підпорядковуються командувачам військ відповідних оперативних командувань, районні, міські комісаріати – вищому військовому комісару, то нормативні приписи наказів та розпоряджень [20, п. 4; ч. 1 п. 12], які видані комісарами Автономної республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя займають нижчу ланку ієрархічної структури нормативно-правових актів відносно нормативних приписів нормативних актів командувачів військ оперативних командувань. А нормативні приписи у складі наказів та розпоряджень комісарів районних та міських комісаріатів – нормативним приписам наказів та розпоряджень комісарів Автономної республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

Керівництво гарнізонної служби та службою гарнізонних варт від військових частин гарнізону здійснює начальник гарнізону [21, ч. 1–2 ст. 4]. Аналізуючи Статут внутрішньої служби Збройних сил України, Статут гарнізонної та вартової служб Збройних сил України (затверджені законами України від 24.03. 1999 р.), ми дійшли висновку, що у діяльності з питань гарнізонної служби начальник гарнізону на загальних підставах видає накази [21, ч. 4 ст. 9], [19, ст. 30] та розпорядження [21, ч. 6 ст. 4]. Начальник гарнізону з питань гарнізонної служби та служби гарнізонних варт підпорядкований командувачу військ оперативного командування та є прямим начальником з цих питань для всіх військовослужбовців гарнізону, у тому числі командирів з'єднань і військових частин, які входять до складу гарнізону, а також для старшого морського начальника [21, ч. 3 ст. 9]. Отже, нормативні приписи наказів та розпоряджень начальника гарнізону з питань гарнізонної служби та служби гарнізонних варт займають нижчу ланку в ієрархічній структурі щодо нормативних приписів наказів Командувача військ оперативного командування, але вищу щодо нормативних приписів командирів (начальників) об'єднань, з'єднань, військових частин та військових навчальних закладів.

Таким чином, розглянувши ієрархічну структуру законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України (військове законодавство) можна дійти таких висновків:

1. Під ієрархічною структурою військового законодавства України можна розуміти цілісний взаємозв'язок нормативних приписів, які регулюють суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України, що залежить від місця (ланки) нормативного припису, що стоїть нижче відносно того, що стоїть вище, в їх управлінській та субординаційній взаємозалежності, як у зовнішній, так і у внутрішній субординації, відповідно до місця правотворчого органу у системі органів державної влади та їх компетенції.

2. Ієрархічну структуру законодавства у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України можна розмежувати на ланки нормативних приписів у складі наступних нормативно-правових актів: 1) конституційні; 2) кодифіковані; 3) законів України; 4) постанов Верховної Ради України; 5) указів, розпоряджень та наказів Президента України; 6) постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України; 7) наказів Міністра оборони України; 8) наказів начальника Генерального штабу Збройних сил України; 9) наказів і розпоряджень заступника Міністра оборони України – командуючого сухопутними військами Збройних сил України; нормативно-правових актів Командувача Військово-Морських сил Збройних сил України та Командувача Повітряних сил Збройних сил України; 10) наказів Командувача військ оперативного командування; 11) наказів та розпоряджень військових комісарів Автономної республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, яким відповідають нормативні приписи у складі наказів та розпоряджень комісарів районних та міських комісаріатів; наказів та розпоряджень начальника гарнізону з питань гарнізонної служби та служби гарнізонних варт; 12) наказів командирів об'єднань; 13) наказів командирів з'єднань; 14) наказів командирів військових частин (які не мають статусу об'єднання та з'єднання) та начальників військових навчальних закладів.

Щодо перспектив подальшого розвитку дослідження, слід зазначити, що суспільні відносини у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України регулюються і

міжнародними договорами, які мають особливу ієрархічну структуру, що базується на пріоритеті нормативних приписів. Дослідження ієрархічної структури міжнародних договорів у майбутньому надасть можливість об'єктивно охарактеризувати основні теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності Збройних сил України на законодавчому рівні.

Література

1. Бобровник С.В., Богінич О.Л. Система законодавства України: актуальні проблеми та перспективи розвитку. – К., 1994. – 124 с.
2. Заец А.П. Система советского законодательства (проблемы согласованности). – Киев, 1987. – 100 с.
3. Лисенкова О.С. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Киев, 2001. – 16 с.
4. Лукьянова Е.А. Закон как источник советского государственного права. – М., 1988. – 152 с.
5. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учеб. – Харьков, 2000. – 548 с.
6. Самощенко И.С. Система советского законодательства. – М., 1980. – 328 с.
7. Кримінальний Кодекс України від 1 вересня 2001 р. – К., 2001.
8. Кодекс України «Про адміністративні правопорушення» від 7 грудня 1984 р. зі змінами. – К., 1985.
9. Тихомиров Ю.А. Теория закона. – М., 1982. – 258 с.
10. Конституція України. – К., 1996.
11. Закон України «Про оборону України» у редакції від 5 жовтня 2000 р. – К., 2000.
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про грошове забезпечення військовослужбовців» від 22.05.2000 р.
13. «Положення про Міністерство оборони України» затверджено Указом Президента України від 21 серпня 1997 р. (у редакції Указу Президента України від 4 липня 2002 р.).
14. «Інструкція з діловодства у Збройних силах України», затверджена Наказом Міністра оборони України від 11.11.1998 р. № 400.
15. «Положення про Генеральний штаб Збройних сил України», затверджено Указом Президента України від 21 серпня 1997 р. (у редакції Указу Президента України від 4 липня 2002 р.).
16. «Положення про командування Сухопутних військ України», затверджене наказом Міністра оборони України від 08.06.1998 р. № 226.
17. «Положення про командування Військово-Морських сил України», затверджене Наказом Міністра оборони України від 15.04.1998 р. № 159.
18. «Тимчасове положення про командування оперативного командування», затверджене наказом Міністра оборони України від 08.07.1998 р. № 267.
19. Статут внутрішньої служби Збройних сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 р. (зі змінами).
20. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про військові комісаріати» від 26.09.2001 р.
21. «Статут гарнізонної та вартової служб Збройних сил України», затверджений Законом України від 24 березня 1999 р. зі змінами.

Стахівський С. М.,

канд. юрид. наук, доцент кафедри теорії кримінального процесу та судоустрою Національної академії внутрішніх справ України

Роль презумпцій у процесі доказування

В статье уделяется внимание фактическим и правовым презумпциям. Раскрывается их значение для процесса доказывания конкретных обстоятельств в уголовном деле, установления истины при осуществлении правосудия.

The given article focuses on the presumption of both fact and law. There has been revealed their significance in the process of proving merits of a criminal case, as well as establishing truth while executing justice.

Ключові слова: презумпція, доказування, фактичні презумпції, презумпція невинуватості, доведеність.

Важливу роль у процесі доказування відіграють презумпції. Презумпція (praesumptio) – слово латинського походження. Філософи називають презумпцією передбачення, яке ґрунтується на вірогідних посилках. В іншому значенні це положення, яке слід вважати істинним, доки правильність його не буде спростована. В окремих літературних джерелах презумпція визначається як загальне правило, яким виражаються стійкі, неодноразово повторювані зв'язки між фактами, явищами, подіями і властивостями. Застосування презумпцій полягає у тому, що при наявності (встановленні) одного з фактів, зв'язок між якими виражений презумпцією робиться висновок про існування іншого факту; останній таким чином виводиться із презумпції [1, с. 294].

Однак слід пам'ятати, що презумпція не є очевидною. Ми сприймаємо її як істину не тому, що її правильність є безспірною, і впливає з самого положення, яке становить зміст презумпції. Найшвидше вона є положенням, яке умовно приймається за істину.

Презумпції, які використовують у кримінальному судочинстві, поділяються на природні, або їх ще називають фактичні, та правові.

Фактичними презумпціями є передбачення щодо достовірності певних фактів, які не виражені у законі і не впливають з правових приписів. Однак незважаючи на це, вони відіграють певну роль у кримінально-процесуальному доказуванні. Завдяки їм під час досудового розслідування і судового розгляду справи слідчий чи суддя встановивши окремі факти і враховуючи природний хід події, її закономірності, можуть дійти висновку про існування чи навпаки, про неіснування інших фактів.

Виконуючи завдання швидкого та повного розкриття злочину, викриття осіб, винуватих у його вчиненні слідчий повинен встановити всі обставини суспільнонебезпечного діяння. В своїй діяльності він керується не тільки вимогами правових норм чи професійної правосвідомості, а й практичним, життєвим досвідом. Тобто він враховує і використовує ті факти, істинність яких вже доведена, підтверджена раніше. Аналізуючи ту чи іншу подію, чи явище слідчий оцінює його і з позицій власного життєвого досвіду: чи могло взагалі таке відбутися (дія, подія), чи є даний факт з огляду на незвичайність неможливим, і тому викликає сумнів. При цьому слід пам'ятати, що елементами життєвого досвіду є достовірні знання, які визначають зміст фактичних презумпцій.

Саме так формується внутрішнє переконання, яке цілком реально впливає на прийняття рішення під час доказування у кримінальній справі.

Застосування будь-якої фактичної презумпції – це акт розумової діяльності. Процес мислення є досить складним і розрізнити окремі його сторони завдання досить непросте і можливе лише за допомогою абстракції. Завдяки абстракції можна виділити три сторони мислення: психологічну, логічну й пізнавальну, і таким чином з'ясувати суть фактичних презумпцій.

Психічні особливості психологічної природи поняття фактичних презумпцій можуть бути з'ясовані при характеристиці впливу діяльності на формування такого елемента досвіду як істинні та достовірні знання, а також встановленні ролі пам'яті і свідомості в механізмі їх використання.

Як вважають науковці-психологи людина за допомогою практичної діяльності впливає на навколишнє життя, у результаті чого з'являється щось загальне, що полягає у найбільш результативних та стійких формах діяльності.

У психології такий процес прийнято називати процесом формування сенсорних навичок, де важливу роль відіграє пам'ять, яка є відображенням досвіду людини шляхом запам'ятовування, збереження і відтворення [2, с. 199].

Розрізняють два види пам'яті: видова та індивідуальна. Названі види пам'яті відіграють певну роль у механізмі використання людиною здобутих істинних та достовірних знань. Як вважає А.М. Леонт'єв, розвиток мислення повинен розглядатись не як щось, що йде зсередини, спонтанно чи на основі накопичення тільки власного індивідуального досвіду, а як процес оволодіння системою суспільних історично вироблених знань та операцій. Крім того, привласнення суспільно-історичного досвіду створює зміни загальної структури поведінки і відображення, формує нові способи поведінки і породжує цілком нові його види і форми [3, с. 296]. Наприклад, слідчий призначив у кримінальній справі експертизу. Одержавши висновок експерта, слідчий вивчив його і з'ясував, що у процесі дослідження експерт використав окремі загальновідомі закони фізики. Слідчий не перевірятиме істинність цих законів, а лише з'ясує правомірність та правильність процесу дослідження. В даному випадку є наявним презумпціювання істинності вказаних законів, а не їх змісту, що пізнане людством.

Істинність чи неправдивість окремих явищ навколишнього життя може бути встановлена лише в процесі пізнання. Вивчається явище у цілому, досліджуються окремі його сторони і в результаті отримується адекватне відображення дійсності.

Аналіз практики засвідчує, що діяльність, яка здійснюється на основі пізнаних закономірностей розвитку навколишнього життя, завжди приводить до отримання бажаних результатів. Стосовно кримінально процесуальної діяльності це означає, що використання в процесі досудового розслідування чи судового розгляду кримінальних справ істинних і достовірних знань дає бажані результати – встановлення осіб, що вчинили злочин, їх викриття та засудження.

Таким чином, фактичні презумпції – це вироблені суспільною практикою, у тому числі слідчою і судовою практикою істинні і достовірні знання про розвиток природи та суспільства, які дозволяють дійти висновку про можливість існування конкретного факту, що підлягає встановленню у процесі доказування.

Практична діяльність людини, у тому числі й у сфері судочинства, є неможливою без використання фактичних презумпцій, які дозволяють, по-перше, осмислено і цілеспрямовано відбирати необхідний фактичний матеріал; по-друге, попередньо його оцінювати; по-третє, правильно планувати хід подальшого дослідження обставин справи. Знання найбільш вірогідних типових прийомів вчинення різного роду злочинів створює ряд презумпцій, виходячи з яких слідчий шукає сліди та інші ознаки злочину саме в тих місцях, де вони найбільше могли залишитися [4, с. 363].

Фактичні презумпції виражають закономірності існування певного факту, можливу наявність якого передбачають докази, пов'язані з наявністю чи відсутністю конкретного факту у кримінальній справі.

Правильне розуміння поняття і суті фактичних презумпцій, шляхом їх використання в слідчій і судовій діяльності має не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення.

Узагальнення прийомів і способів вчинення злочинів, методики і розслідування дозволяє розробити конкретні рекомендації щодо швидкого і повного розкриття злочину, сприяє прийняттю

правильних рішень у кримінальній справі, а отже, і виконанню завдань кримінального судочинства.

Поруч з фактичними презумпціями на процес доказування впливають і правові презумпції.

Під ними слід розуміти закріплені в законі, або які випливають з правових норм правила (прийоми) пізнавальної діяльності у процесі доказування, які дозволяють органу розслідування чи судової влади зробити висновок про достовірність певного факту на підставі доведеності інших фактів, що з ним пов'язані.

Таким чином, правові презумпції мають свої специфічні ознаки, які їх відрізняють від фактичних. Вони закріплені в законі, або випливають із змісту правових норм, можуть вказувати на наявність чи відсутність фактів до встановлення доказів, які свідчать про протилежне. Правові презумпції можуть бути як спростовними, так і неспростовними. Спростовні правові презумпції – це такі презумпції, щодо яких закон припускає можливість спростування, і які вважаються істинними, поки не встановлено інше. Цей вид правових презумпцій не викликає суперечок серед науковців.

Дещо іншою є ситуація з неспростовними презумпціями. Оскільки всі презумпції мають вірогідний характер, тому, на перший погляд, ніби всі вони піддаються спростуванню.

Однак, законодавець в окремих випадках робити це забороняє через те, що спростування не має жодного юридичного смислу. Як приклад можна назвати презумпцію нерозуміння суспільної небезпеки свого діяння особою, яка не досягла до моменту вчинення цього діяння віку, з якого можлива кримінальна відповідальність (ст. 22 КК України).

З приводу цієї презумпції існують різні думки аж до заперечення, що дане положення взагалі є презумпцією. Так, Ю.М. Грошевий доводить, що це просто правова заборона притягувати цю категорію осіб до кримінальної відповідальності [5, с. 103]. Вважаємо, що це не зовсім так. Вказане положення є презумпцією, яка суттєво впливає на межі доказування і прийняття рішення у кримінальному процесі.

Поза всяким сумнівом, що дана презумпція є неспростовною з точки зору її юридичної значущості. Це означає: що якщо навіть з огляду на якість причини (раннього психічного розвитку та ін.) малолітній правопорушник і усвідомлював суспільну небезпечність свого діяння, він все рівно не буде притягнутий до кримінальної відповідальності, оскільки закон не дає такої можливості. Презумпція в даному випадку спростовуватись не буде, тому що її спростування не має юридичного смислу і значення. Наведена презумпція вироблена довголітньою людською практикою, яка свідчить, що малолітні не усвідомлюють повною мірою своєї поведінки, і підкріплена даними медичного та біологічного характеру.

Залежно від сфери правового регулювання правові презумпції, які діють у кримінальному судочинстві, поділяються на кримінально-правові та кримінально-процесуальні. І ті, й інші теж відіграють певну роль у процесі доказування, впливаючи на належність доказів, окреслюючи предмет доказування і його межі, визначаючи окремі обставини, які не підлягають встановленню.

Так, наприклад, до кримінально-правових можна віднести положення, передбачене ст. 49 КК України щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Це положення означає, що особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили пройшли строки, передбачені вказаною вище статтею кримінального закону.

Встановлення даної обставини дозволяє обмежити пізнавальний процес щодо з'ясування окремих елементів предмета доказування у кримінальній справі.

Сюди ж можна віднести правило, передбачене п. 13 ч. 1 ст. 67 КК України, де вказано, що при призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визначається «...вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів». Це означає, що особа не звільняється у вказаних

випадках від кримінальної відповідальності, а навпаки – названі обставини лише обтяжують покарання.

Презумпція ж тут полягає у тому, що особа хоча і перебувала у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних чи інших одурманюючих засобів, однак це не виключає усвідомлення нею своїх дій і керування ними. Проте тут може бути і виняток. Якщо особа перебувала у стані сп'яніння від алкоголю чи наркотичних засобів і це сприяло психічному розладу здоров'я – вона може бути визнана неосудною.

Вважаємо за доцільне розглянути безпосередньо і кримінально-процесуальні презумпції та їх вплив на процес доказування. Серед них особливе місце займає презумпція невинуватості.

У процесуальній літературі щодо презумпції невинуватості висловлені різні точки зору. Одні науковці заперечують її практичне значення для судочинства, незважаючи на те, що дана презумпція вже закріплена в міжнародних документах [6, с. 154]. Інші вважають, що вона є не узагальненням життєвого досвіду, а штучно створеною презумпцією. При цьому останні обґрунтовують свою позицію тим, що передбачувана невинуватість обвинуваченого не носить постійного характеру, а навпаки – є винятком [7, с. 16].

Однак суть презумпції невинуватості не в тому, що обвинувачений, як правило, є невинуватим, а у тому, що поки немає вироку, який поставлено у визначеному законом порядку і котрий набув законної сили – немає і винуватого у вчиненні злочину. Правило це, звичайно, відображає практичний досвід і свідчить про те, що особи, стосовно яких з дотриманням усіх вимог процесуальної форми постановлено вирок, як правило, є винуватими, а якщо ці умови не були дотримані, то висновок про винуватість особи, як правило, є помилковим і не може вважатися достовірним.

Саме таке розуміння презумпції невинуватості є найбільш точним, оскільки підкреслює демократичну суть цієї презумпції як принципу кримінального процесу. Цей принцип є конституційним. У ст.62 Конституції України зазначено: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Це положення продубльоване у ст. 15 КПК України: «Ніхто не може бути визнаний винуватим у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону».

У той самий час окремі науковці обмежують дію презумпції притягненням особи як обвинуваченого [8, с. 85].

На нашу думку, це не зовсім правильно: звичайно, вона поширюється на підозрюваного і обвинуваченого, але діє до того часу, доки не набуло законної сили обвинувальне рішення суду. Крім того, такий підхід до дії презумпції невинуватості суперечить міжнародним правовим актам, Конституції України та кримінально-процесуальному законодавству України.

Тут слід вказати на інше. Презумпція невинуватості у кримінальному процесі України діє не повністю, не в усіх кримінальних справах. Адже орган дізнання і досудового слідства на стадії досудового розслідування вправі закрити провадження у кримінальній справі за нереабілітуючими підставами. Особа звільняється від кримінальної відповідальності, але її винуватість у вчиненні злочину підтверджена зібраними у справі доказами. За нею залишається правовий обов'язок відшкодувати збитки, заподіяні злочином та ін. А у міжнародних правових актах у Конституції та КПК України проголошується, що винуватою особа може бути визнана лише судом і відповідно до Закону.

Окремі процесуалісти вважають, що питання про винуватість особи при закритті кримінальної справи за нереабілітуючими підставами не вирішується. Орган розслідування звільняє особу від кримінальної відповідальності, не визнаючи її винуватою. Така позиція є надуманою і непереконливою. Як справедливо відзначає М.М. Михенко: «...Якщо особа не визнається винуватою, то питання про її звільнення від кримінальної відповідальності взагалі не

повинно виникати. Згідно з законом невинувату особу немає смислу звільняти від кримінальної відповідальності: вона не зобов'язана її нести і підлягає повній реабілітації. Винесення органом дізнання, слідчим, прокурором постанови про закриття кримінальної справи за nereабілітуючими підставами означає остаточне її вирішення по суті, у тому числі і питань про вчинення злочину і ким саме [9, с. 45].

Для того, щоб презумпція невинуватості була реалізована в кримінальному судочинстві України в повному обсязі, кримінальні справи за nereабілітуючими підставами повинні закриватись тільки судом.

Презумпція невинуватості є однією з гарантій встановлення істини, вона стимулює активну процесуальну діяльність органів розслідування і суду – зобов'язує їх всебічно, повно та об'єктивно досліджувати обставини злочину. Не обмежуватись своїм власним переконанням щодо винуватості особи, а збирати докази, на підставі яких питання про винуватість можна було вирішити вироком суду. Крім того, презумпція невинуватості є основою системи доказування в кримінальному процесі, впливає на розподіл обов'язків щодо доказування.

Основний юридичний зміст принципу презумпції невинуватості становлять такі правила:

1. Особа не зобов'язана доводити свою невинуватість або меншу вину. Такий обов'язок лежить на державних органах і посадових особах, які ведуть кримінальний процес, а у справах приватного обвинувачення – на потерпілому.
2. Обвинувачення чи підозра не повинні ґрунтуватись на суперечливих доказах, або ж на припущеннях.
3. Сумніви, які неможливо усунути, трактуються на користь обвинуваченого чи підозрюваного.

Це положення слід прокоментувати. Справа в тому, що окремі процесуалісти підтримують ту редакцію цього правила, яка закріплена у Конституції України. А там записано, що: «Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» (ст. 62). Нібито все правильно. Але це лише на перший погляд. Уявляється, що якщо в слідчого є сумніви щодо доведеності вини обвинуваченого він повинен шляхом проведення слідчих та інших процесуальних дій розвіяти їх. Інша справа, коли слідчий провів всі необхідні й можливі процесуальні дії у кримінальній справі, а сумніви не усунуті, вони залишилися. В такому разі їх слід дійсно тлумачити на користь обвинуваченого.

Тому обов'язково в цьому правилі має бути присутнім зворот «...які неможливо усунути...».

4. Притягнення особи як обвинуваченого, обрання щодо неї запобіжного заходу у вигляді взяття під варту чи затримання особи за підозрою у вчиненні злочину не повинні розцінюватись як доказ її вини.
5. Недоведена винуватість особи означає її повну невинуватість.

Це правило вказує на те, що кримінальна справа не повинна закриватись за недоведеністю особи у вчиненні злочину. Тому зі ст. 213 КПК України слід виключити п. 2, який вказує на таку підставу щодо закриття справи як недоведеність участі обвинуваченого у вчиненні злочину.

6. До винесення рішення суду щодо винуватості особи з нею не слід поводитись як зі злочинцем, або називати злочинцем у засобах масової інформації чи інших офіційних документах.
7. У випадку визнання вироку неправосудним держава зобов'язується відшкодувати особі збитки, заподіяні в результаті незаконного затримання, притягнення як обвинуваченого чи засудження.

Крім презумпції невинуватості, у кримінальному судочинстві мають певне значення й інші презумпції. До таких презумпцій належить презумпція упередженості слідчого, особи, яка провадить дізнання, прокурора або судді. Таке передбачення ґрунтується на доказах у кримінальній справі, які викликають сумнів у об'єктивності дій названих вищих осіб (родинні стосунки, зацікавленість у вирішенні справи тощо).

Наступною кримінально-процесуальною презумпцією є передбачення щодо недоведеності певного факту, якщо докази одержані з порушенням процесуальної форми, тобто порядку

проведення слідчих дій, а також процесуальних гарантій тощо. Практика розслідування засвідчує, що у таких випадках найчастіше допускаються слідчі помилки.

Ще однією з кримінально-процесуальних презумпцій слід назвати презумпцію істинності вироку, який набрав законної сили. Ця презумпція ґрунтується на судовій практиці, яка свідчить про те, що передбачений законом порядок судового розгляду кримінальних справ є надійною гарантією справедливості правосуддя і визнання винуватими лише тих осіб, котрі вчинили злочин. Звичайно, істинність вироку, який набрав законної сили, може бути спростована, але лише за спеціальною передбаченою законом процедурою.

Такою процедурою є перегляд кримінальної справи в порядку касаційного та виключного провадження.

Література

1. Белкин А.Р. Теория доказывания. – М., 1999.
2. Общая психология. 2-е изд. – М., 1973.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1969.
4. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1973.
5. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве. – Харьков, 1975.
6. Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств. – М., 1960.
7. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. – Горький, 1974.
8. Мартынчик Е.Г. Гарантии прав в суде первой инстанции. – Кишинев, 1975.
9. Михеенко М.М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – Киев, 1984.

Економіка. Проблеми економічного становлення

Куценко В. І.,

докт. екон. наук, професор кафедри маркетингу
Академії праці і соціальних відносин

Оплата праці у контексті розбудови соціальної держави: стан, проблеми, шляхи підвищення

*«Нам потрібні сили, щоб змінити те, що має бути змінено;
мужність, щоб прийняти те, що не можна змінити, але понад
усе нам потрібна мудрість, щоб відрізнити перше від другого»*

М. Айшервуд

В статье раскрываются вопросы развития социального государства, в частности такой его составной части как повышение жизненного уровня населения путем модернизации оплаты труда.

The present article touches upon the questions of a social state development. A special attention is paid to the problem of increasing the population's living standards through the labour payment system improvement.

Ключові слова: **соціальна держава, купівельна спроможність, життєвий рівень населення, заробітна плата.**

Головною метою соціальної держави є розвиток людини, підвищення її блага. Нині це має стати пріоритетом діяльності нашої держави. І тут доцільним, на нашу думку, є використання досвіду країн з соціально орієнтованою економікою, скажімо, Швеції, де забезпечується рівність в оплаті подібної праці (незалежно від фінансового стану підприємства); поєднання низької інфляції та максимально можливої зайнятості у довгостроковій перспективі, зокрема через субсидування підприємствам утримання неконкурентоспроможних працівників чи надання їм робочого місця в державному секторі економіки; цільова державна підтримка зайнятості в економічно неефективних сферах, які забезпечують соціально необхідні послуги. Україна стала на шлях побудови соціальної держави, в якій передбачається постійне підвищення життєвого рівня населення, турботу про соціальний захист кожного громадянина. Тому й програма діяльності Кабінету Міністрів України передбачає перш за все ліквідацію бідності в Україні. У цьому зв'язку зусилля уряду насамперед буде спрямовано на забезпечення щорічного зростання реальної заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат тощо. Цьому має сприяти розв'язання багатьох проблем, серед яких – соціально-трудові відносини, вплив приватизаційних процесів на зайнятість та життєвий рівень населення, ефективні системи оцінки трудового внеску та оплати праці.

Проблемі оплати праці присвячено чимало наукових праць. Зокрема, проблему подолання бідності досліджують І.К. Бондар, В.М. Данюк, М.І. Долішній, А.М. Колот, О.В. Мартякова, О.Ф. Новікова та ін. Більшість із аналітиків сходяться на тому, що одним із шляхів подолання бідності є зростання рівня оплати праці, пенсій, соціального захисту. Серед них: О.І. Амоша,

Д.П. Богиня, О.А. Грیشнова, Л.В. Кривенко, Н.О. Павловська, М.Д. Прокопенко, Д.М. Черваньов, М.Г. Чумаченко, Л.С. Шевченко та ін.

Разом з тим, незважаючи на активні наукові пошуки щодо розв'язання проблеми оплати праці, вона залишається актуальною, адже в Україні зарплата є однією з найнижчих у Європі (рис. 1).

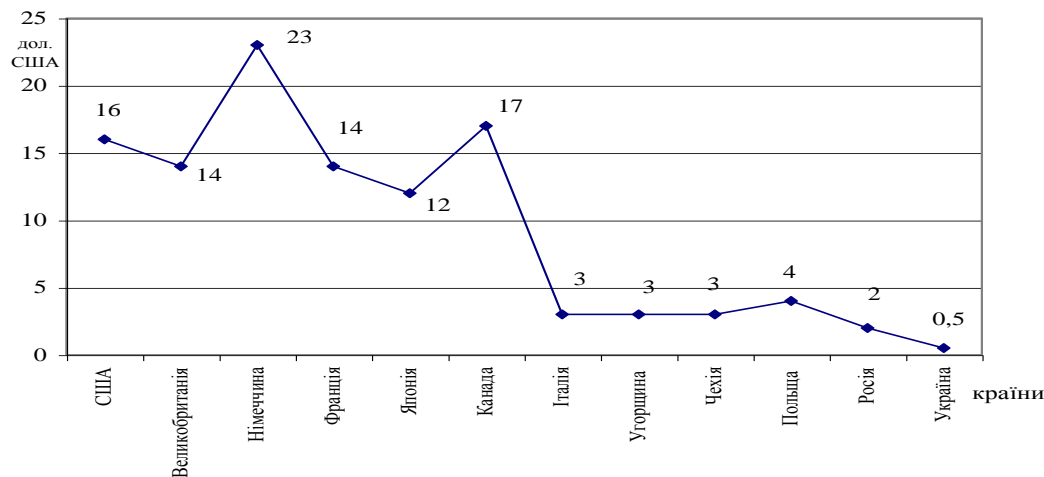

Рис. 1. Погодинна оплата праці (долар США)

У зв'язку з цим метою цієї статті є пошук шляхів удосконалення системи оплати праці.

У 2003 р. зарплата у промисловості становила 111,5 доларів США, у сільському господарстві – 41,3. Низькою вона є у бюджетній сфері, а також однією з найнижчих у структурі ВВП і собівартості продукції (рис. 2, табл. 1). А звідси і відповідна вартість робочої сили.

При такому рівні оплати праці, який існує нині в Україні, втрачається мотивація до праці. За умов випереджаючих темпів зростання цін на товари народного споживання порівняно з темпами зростання заробітної плати значна частина населення опиняється за межею бідності.

У високорозвинутих країнах зарплата у ВВП стабільно залишається високою (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка питомої ваги заробітної плати у ВВП

Рік	Євросоюз	США	Японія
1992	71,4	72,4	74,5
1993	70,9	72,2	74,9
1994	69,6	71,8	75,7
1998	68,9	72,0	75,9

Джерело: Народное образование. – 2004. – № 9. – С. 98.

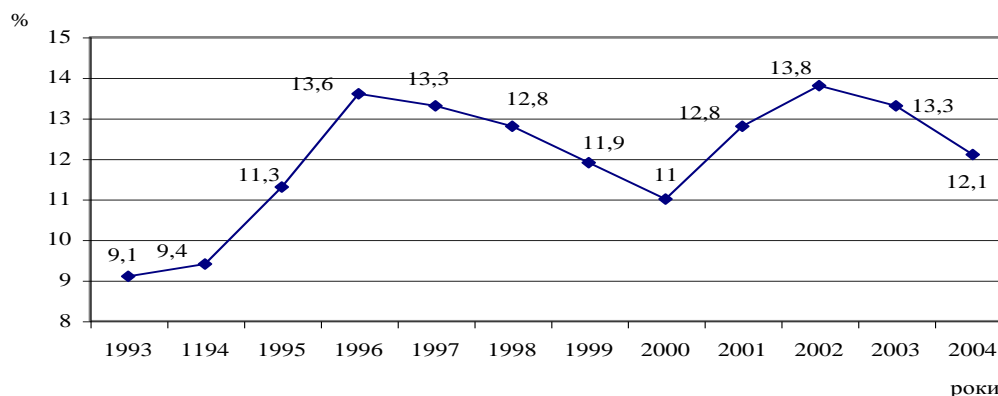

Рис. 2. Динаміка оплати праці у собівартості продукції

Нині Європа вимагає, щоб вартість робочої сили у вартості виробленої продукції становила не менше 60%. Тому Україні, як європейській державі, у цьому плані доведеться багато попрацювати, щоб знайти шляхи приведення оплати праці до європейських стандартів.

Практика свідчить, що погодинна форма оплати праці здійснюється за тарифними ставками з урахуванням відпрацьованого часу та рівня кваліфікації, що визначається тарифними розрядами, а тому має сприяти підвищенню якості продукції.

Чинне законодавство України дає керівникам право самостійно обирати форми й системи оплати праці, встановлювати працівникам конкретні розміри тарифних ставок, відрядних розцінок, посадових окладів, премій, винагород, надбавок і доплат, керуючись тарифною сіткою, а також умовами, передбаченими колективними договорами. Такий підхід передбачає не тільки приведення оплати праці у відповідність з реальною ціною робочої сили, а й подолання існуючих необґрунтованих диференціацій. Однак її не лише не подолано, але за останніх півтора десятка років вона ще більше зросла. Суттєва диференціація існує як у галузевому, так і в регіональному аспектах (рис. 3).

Рис.3. Середньомісячна заробітна плата у регіонах України за 2003 р. (грн.)

Заробітна плата виконує багато функцій. Проте найважливішими серед них, на нашу думку, є відтворювальна і стимулююча. Сьогодні вона ні першу, ні другу не виконує. Навіть науковець (доктор наук, професор, завідувач відділу академічного інституту), отримуючи номінальну зарплату у сумі 929 грн., не може сьогодні за ці кошти відтворити свої інтелектуальні ресурси. Адже йому, для виробничої діяльності, окрім загальнолюдських потреб, необхідна і нова література, з якою він має постійно знайомитись, і можливість користуватись Інтернетом, і відвідувати театри та ін.

Недооцінка ж праці науковця, з одного боку, зумовлює певне непорозуміння в суспільстві (китайська народна мудрість говорить, що коли держава платить мало розумній, талановитій людині, народ не повірить, що вона робить добру справу), а з іншого, – плінність кадрів. Лише у 2004 р. понад 600 наукових працівників України емігрували за кордон. Нелегально ж за кордоном сьогодні працює від 4 до 7 млн. осіб, що негативно позначається не лише на ефективності використання ресурсів, які спрямовуються на розвиток науки, а й на інтелектуальному потенціалі країни, на формуванні інноваційної моделі, яка має бути покладена в основу соціально-економічного розвитку країни.

Останнім часом, на жаль, в Україні найнижчий рівень оплати праці мають такі бюджетні галузі, які покликані формувати людський капітал – освіта, охорона здоров'я, культура і

мистецтво. Тут, окрім сфери державного управління, найвищу питому вагу становлять працівники з вищою освітою. В освіті її мають понад 70 % (I – IV рівні акредитації), в охороні здоров'я та соціальному забезпеченні – дві третини, в культурі та мистецтві – майже 70 %. Водночас, якщо в цілому по економіці частка працівників із таким рівнем підготовки становить 48 %, а питома вага тих, хто отримує зарплату від 750 до 1000 грн. складає 6,2 %, то в соціально-культурних галузях останні показники коливаються від 1,7 % в освіті до 0,7 % – в охороні здоров'я та соціальному забезпеченні; від 1000 до 2000 грн. – в цілому по економіці в 2003 р. отримували 5,1% працівників, в освіті, культурі та мистецтві – по 0,9 %, а в охороні здоров'я і соціальному забезпеченні – 0,3% (рис. 4).

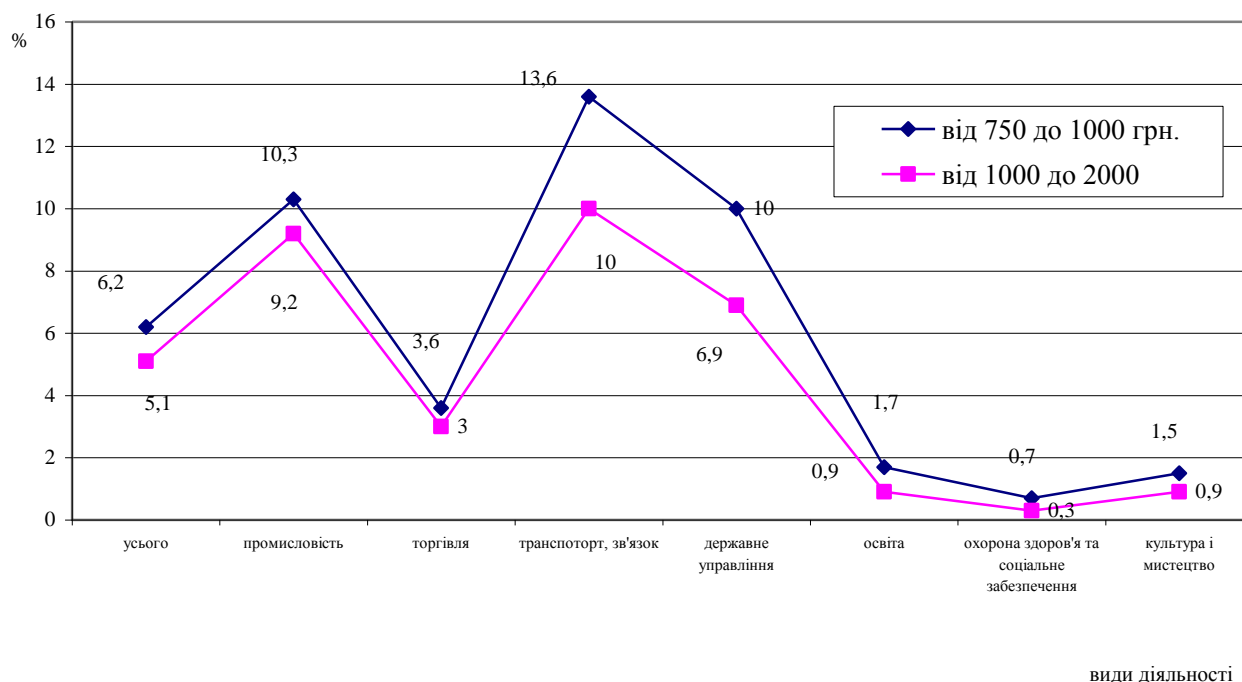

Рис. 4. Рівень оплати праці (частка працівників з відповідною зарплатою)

Низький рівень оплати праці у нас нерідко пояснюють низькою продуктивністю праці. Дійсно, продуктивність праці (загальний обсяг виробленої продукції за одиницю часу у розрахунку на одного працюючого) в Україні у 6 – 8 разів нижча, як, приміром, у США. Однак рівень оплати праці у нас у десятки разів є нижчим порівняно з американцями. Так, зарплата американського вчителя нині становить 40 тис. доларів на рік, а в Україні – 540 доларів. Навіть у Росії вона вдвічі вища ніж у нас. У результаті на один долар заробітної плати український працівник виробляє продукції у 3 – 5 разів більше ніж той же американець.

У той самий час низька зарплата примушує працююче населення купувати товари і послуги за високою ціною, яка наближена до світових цін, а нерідко і перевищує їх. Все це призводить до зниження життєвого рівня населення. То ж не дивно, що за індексом людського розвитку (ІЛР) Україна значно відстає не лише від наших західних, а й від північних сусідів (рис. 5).

Низька ціна, зокрема, інтелектуальної праці не сприяє подоланню економічної відсталості країни. У результаті «поїдається» національне багатство, яке накопичувалось багатьма поколіннями.

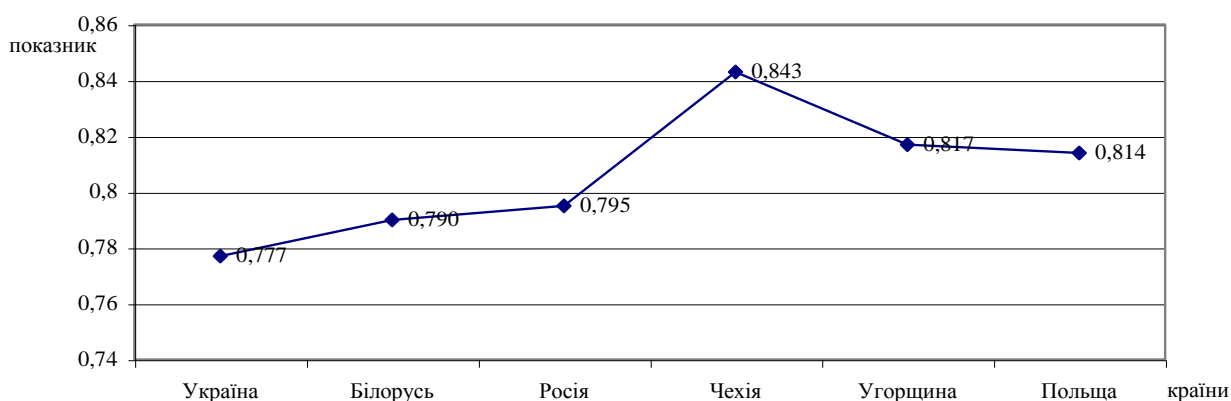

Рис.5. Показник індексу людського розвитку

Ще у 80-х роках минулого століття деяких галузях промисловості України науково-технічний потенціал був таким, що забезпечував світовий рівень технологій. Відомо, що перша ЕОМ була розроблена одночасно у Великобританії і в Україні. Нині ж технічний прогрес у всіх сферах діяльності у нашій державі зазнав значної руйнації, декваліфікується кадровий потенціал. Так, у 2003 р. кількість промислових підприємств, які впроваджували інновації, становила 1120, що на 371 підприємство менше як їх було навіть у 2001 р.

Для зрушення цього процесу необхідно суттєво підвищити ціну робочої сили, і перш за все, кваліфікованої. Ми неодноразово доводили, що для виходу із кризової ситуації необхідно забезпечити підвищення заробітної плати не на 10 – 15 %, як це відбувалось у нас, а в 3 – 5 разів. За таких умов населення стане головним інвестором вітчизняного виробника.

Світовий досвід переконує, що низький рівень оплати праці зумовлює не лише падіння ефективності праці, а й платоспроможності працівників, зниження попиту, руйнацію мотиваційного механізму до ефективної праці та зниження пропозиції кваліфікованої робочої сили. Щоб збільшити пропозицію кваліфікованої робочої сили потрібно забезпечити реалізацію комплексу заходів, спрямованих на зростання доходів населення. За нашими розрахунками, і на перспективу вагомою статтею доходів населення залишиться оплата праці. Приміром, у структурі доходів жителів Житомирської області, згідно з стратегією економічного і соціального розвитку регіону на 2004 – 2015 рр., вона (зарплата) становитиме не менше 40 %. Правда, і в межах цього регіону, як і будь-якого іншого, матимуть місце значні диференціації як частки оплати праці у загальних доходах, так і самої її величини. Остання залежить, перш за все, від структури виробничої діяльності. Скажімо, середньомісячна заробітна плата за 2003 р. працівників сільського господарства Житомирського регіону дорівнювала 146,96 грн., тоді як зайнятих у сфері допоміжних транспортних послуг – 799,38, тобто у 5,4 раза більше. Крім цього, на низький рівень заробітної плати, особливо на рівні регіону, також впливає:

- наявність збитковості багатьох підприємств сфери матеріального виробництва (особливо у сільському господарстві);
- спад обсягів виробництва;
- недосконалість бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем;
- відсутність належного нормування праці.

Тому подальше підвищення рівня оплати праці безпосередньо пов'язане з підвищенням ефективності виробництва, вдосконаленням податкової системи, нормативної бази тощо.

Світовий досвід доводить, що до того часу, поки в країні зберігається можливість «добувати», а не заробляти власною працею гроші, країна не зможе стати на рейки знанневої

економіки, сформувані інноваційну модель розвитку. Останньому має сприяти і розвиток малого та середнього бізнесу в усіх сферах виробництва. Підприємницькі структури сьогодні у світі є основними роботодавцями (у промислово розвинутих країнах частка цих підприємців становить 50–60 % усіх зайнятих, 70–80 % нових робочих місць). Тому, дійсно, вони відіграють суттєву роль у формуванні добробуту населення. Розвиток малого* і середнього бізнесу сприяє забезпеченню гнучкості і стабільності економічної системи, наближає її до потреб споживачів, здійснює соціальну функцію, надаючи робочі місця, формуючи джерела прибутку. Однак за рівнем зайнятості в малому бізнесі Україна знаходиться на одному з останніх місць не лише в Європі, а й серед країн СНД (рис. 6).

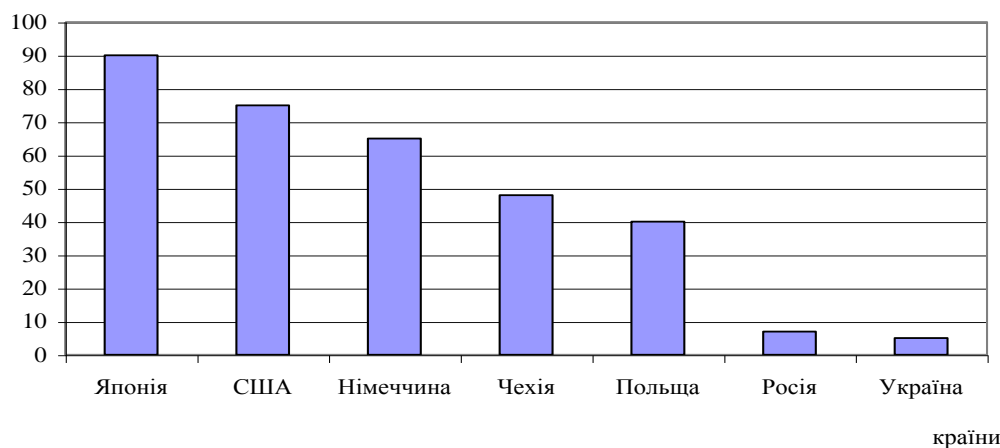

Рис. 6. Кількість малих підприємств на 1000 жителів, 2003 р.

У той самий час світова практика свідчить, що для створення реального ринкового середовища, заповнення ринкових ніш в Україні на 1000 жителів необхідно мати не менше 12–15 малих підприємств. Тому вкрай необхідним є активізація розвитку малого і середнього бізнесу як на рівні держави, так і кожного регіону.

Останнім часом активізувалась робота щодо розвитку малого і середнього бізнесу між Україною і Євросоюзом. Зокрема, було підписано угоду про партнерство і співробітництво, яка зобов'язує Україну розвивати і зміцнювати мале і середнє підприємство та їх об'єднання. Із введенням у дію Указу Президента «Про спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємства» значно активізувався процес створення середнього і малого бізнесу. Спрощена система зменшила податкове навантаження на платників податку, що сприяло оздоровленню підприємств, виведенню із тіньового обороту значних доходів, зростанню ВВП та надходжень до бюджетів усіх рівнів. Наші розрахунки свідчать, що на 1 % зростання ВВП припадає 1,5 % реального зростання податкових доходів зведеного бюджету (табл. 2).

Як відомо, Законом України «Про податок з доходів фізичних осіб» передбачено систему наданих податкових соціальних пільг. Розмір останніх встановлено 100 %, 150, 200 % від розміру мінімальної зарплати у розрахунку на місяць. Однак у повному розмірі мінімальна заробітна плата стане податковою соціальною пільгою лише у 2007 р.

* Нині в Європі до суб'єктів малого бізнесу відносяться підприємства, на яких працює до 50 чол. найманих працівників і річний оборот яких становить близько 7 млн. євро; для середнього підприємства ці цифри відповідно дорівнюють 250 осіб і 40 млн. євро (Приближаєм законодавство України к європейским стандартам // Курьер налоговой службы. – 2004. – № 8. – С. 50).

Таблиця 2

**Співвідношення надходжень до зведеного бюджету
прямих і непрямих податків, %***

	1994	2001	2002	2003
Частка надходжень до зведеного бюджету у ВВП:				
прямих	15,0	9,2	10,3	16,8
непрямих	12,3	7,1	8,0	7,2
податку на прибуток підприємств	11,9	3,9	4,3	5,1
податку на додану вартість	10,8	5,0	6,1	4,9
податку на доходи фізичних осіб	2,8	4,3	4,9	5,2

* Джерело: Схід. – 2004. – № 5. – С. 5.

Враховуючи положення Закону, на перехідний період передбачено надання податкової соціальної пільги у таких розмірах:

30% – суми податкової соціальної пільги в 2004 р.;

50 – у 2005;

80 – у 2006;

100 % – у 2007 р.

Покращенню системи оплати праці, зокрема в бюджетній сфері, має сприяти відновлення міжпосадових та міжкваліфікаційних співвідношень в оплаті праці. Це передбачено уже Законом «Про Державний бюджет України на 2005 рік», виходячи з встановлених цим самим законом розмірів мінімальної заробітної плати (шкала ступенів тарифних коефіцієнтів і диференціація їх представлені у табл. 3–4).

Таким чином, подальше зростання рівня оплати праці в Україні потребує цілого комплексу соціально-економічних трансформацій практично в усіх сферах діяльності. З метою підвищення рівня оплати праці, скажімо, у сфері освіти, як зазначає новий міністр освіти і науки С. Ніколаєнко, буде забезпечене всебічне стимулювання діяльності вчителя.

По-перше, період навчання у вузі зараховуватиметься до стажу і молодий учитель відразу ж отримуватиме надбавку до зарплати за навчання.

По-друге, молодим учителям виплачуватимуть так звані підйомні.

Таблиця 3

Шкала ступенів тарифних коефіцієнтів*

Тарифні розряди	Ступені тарифних коефіцієнтів			
	I	II	III	IV
1	1,00	1,03	1,06	1,09
2	1,10	1,14	1,18	1,22
3	1,23	1,28	1,33	1,38
4	1,39	1,45	1,51	1,57
5	1,58	1,65	1,72	1,79
6	1,80	1,88	1,96	2,04
7	2,05	2,14	2,23	2,32
8	2,33	2,43	2,53	2,63
9	2,64	2,75	2,86	2,97
10	2,98	3,10	3,22	3,34
11	3,35	3,48	3,61	3,74
12	3,75	3,89	4,02	4,17
13	4,18	4,33	4,48	4,63
14	4,64	4,80	4,96	5,12
15	5,13	5,30	5,47	5,64
16	5,65	5,83	6,01	6,19
17	5,20	6,39	6,58	6,77
18	6,78	6,98	7,18	7,37
19	7,38	7,58	7,78	7,99
20	8,00	-	-	-

* Джерело: Людина і праця. – 2005. – № 3. – С. 38.

Таблиця 4

Внутрішньорозрядна диференціація тарифних коефіцієнтів*

Тарифні розряди	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Діапазон тарифних коефіцієнтів	1,00	1,05-1,10	1,15-1,23	1,28-1,39	1,44-1,58	1,63-1,80	1,85-2,05	2,10-2,33	2,38-2,64	2,69-2,98	3,03-3,35	3,40-3,75	3,80-4,18	4,23-4,64	4,69-5,13	5,18-5,65	5,-62070	6,25-6,78	6,83-7,38	4,43-8,00

* Джерело: Людина і праця. – 2005. – № 3. – С. 38.

По-третє, молоді вчителі матимуть змогу отримувати житло безплатно або з наданням кредиту за рахунок бюджету. Щоб зацікавити молодих учителів роботою у селі, передбачається також реалізовувати проект оплати комунальних послуг за рахунок бюджету. Все це сприятиме підвищенню життєвого рівня перш за все освітян – однієї з найбільших ланок бюджетної сфери, подоланню деформацій в інтелектуальному розвитку капіталу у сфері праці, формуванню нового механізму трудової мотивації, вирішенню завдань, визначених програмою діяльності Кабінету Міністрів України.

Література

1. Бекетов Н.В. Региональные проблемы формирования национальной инвестиционной системы //Региональная экономика, теория и практика. – 2000. – № 12. – С. 5 – 12.
2. Боголіб Т.М. Удосконалення фінансового забезпечення розвитку вищої освіти //Фінанси України. – 2005. – № 2. – С. 106 – 114.
3. Гомберг Я.И. Квалифицированный труд и методы его измерения. – М., 1992. – 201 с.
4. Елизаров Е., Литвин А. Методология построения тарифных систем предприятий //Человек и труд. – 1997. – № 1. – С. 87–89.
5. Колот А. Мотивація персоналу. – К., 2002. – 337 с.
6. Лук'яненко І.Г., Тичук Н.А. Вплив зміни оподаткування доходів фізичних осіб на трудову мотивацію //Економіка і прогнозування. – 2004. – № 4. – С. 61–71.
7. Методичні рекомендації з розробки внутрішньовиробничих тарифних умов організації оплати праці працівників госпрозрахункових підприємств та організацій виробничої сфери. – К., 2004. – 29 с.
8. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2003 рік. – К., 2004. – 252 с.
9. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям». – К., 2005. – 63 с.
10. Реформа заробітної плати в Україні – стрибок через соціальну прірву? – К., 2005. – 43 с.
11. Соціально-економічна захищеність населення України: стан, тенденції, напрями використання. – К., 2003. – 149 с.
12. Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К.: Консультант, 2004. – 632 с.
13. Стратегія економічного і соціального розвитку Житомирської області на 2004–2015 роки. – Житомир, 2004. – 267 с.
14. Суворов А.В. Структура денежных доходов и расходов населения современной России //Проблемы прогнозирования. – 2004. – № 5. – С. 63–75.
15. Щербаков А. Ориентиры производительности труда //Экономист. – 2005. – № 1. – С. 36–40.
16. Ярошенко Г. Заробітній платі – ринковий механізм регулювання //Україна: аспекти праці. – 1995. – № 6. – С. 17–20.

Мержа Н. В.,

*аспірантка кафедри фінансів
Київського економічного інституту менеджменту*

Формування фінансових ресурсів на підприємствах хлібопекарської промисловості

В статті проаналізовані особливості формування власних і привлечених фінансових ресурсів підприємств хлібопекарської промисловості.

The author of the given article analyses some peculiarities of forming both drawn and their own financial resources for enterprises in the bakery industry.

Ключові слова: фінансові ресурси, статутний капітал, прибуток, кредиторська заборгованість, оптимальна структура капіталу.

Фінансове забезпечення підприємницьких структур здійснюється з метою фінансування необхідного обсягу затрат та забезпечення прибутку. Досягнення поставленої мети можливе лише за умови формування раціональної структури джерел коштів підприємницьких структур, що полягає у пошуку таких фінансових джерел, які б сприяли зростанню виробництва за рахунок залучення як традиційних, так і додаткових фінансових ресурсів на вигідних умовах.

Формування раціональної структури фінансових ресурсів підприємницьких структур ґрунтовно розкрито у працях зарубіжних та вітчизняних вчених: Є.Ф. Бріггема [1], Дж. К. Ван Хорна [2], І.А. Бланка [3], В.В. Ковальова [4], Є.С. Стоянової [5], Л.Н. Павлової [6], Є.І. Шохіна [7], А.М. Поддєрьогіна [8]. Основна увага авторів приділяється висвітленню питань, пов'язаних із функціонуванням діяльності підприємницьких структур за рахунок власних та залучених фінансових ресурсів. Разом з тим ряд питань щодо формування фінансових ресурсів та визначення їх оптимальної структури недостатньо досліджені у сучасній науковій літературі.

Враховуючи важливість зазначеної проблематики, метою цієї статті є узагальнення теоретичних положень та практики щодо формування фінансових ресурсів хлібопекарської промисловості і визначення вимог для формування оптимальної структури капіталу підприємницьких структур.

У ринковій економіці акціонерна форма господарювання є однією з основних форм, що утворилася у ході приватизації підприємств державної форми власності в Україні. Статутні фонди цих підприємницьких структур сформовані на підставі передавальних балансів державних підприємств, які реорганізувалися. Все майно раніше існуючих державних підприємств перейшло у власність акціонерних товариств шляхом випуску та розповсюдження акцій або облігацій за загальною номінальною вартістю статутного фонду.

Для проведення дослідження щодо формування фінансових ресурсів на підприємствах хлібопекарської промисловості намагалися сформувати репрезентативну вибірку, залучивши до неї хлібобулочні підприємства України. У вибірці було представлено підприємства, що працюють у різних регіонах України. Цільову вибірку склали 30 підприємств, з яких 28 – відкриті акціонерні товариства, 2 – закриті акціонерні товариства.

Отже, проаналізуємо формування власних та залучених ресурсів хлібобулочних підприємств.

Пріоритетним джерелом формування власних фінансових ресурсів акціонерних товариств є статутний капітал. Статутний капітал – це виділені підприємству або залучені ним на засадах, визначених чинним законодавством, фінансові ресурси у вигляді грошових коштів, які надходять у розпорядження підприємств із державних джерел, від акціонерів, пайовиків та інших засновників або вкладень у майно, матеріальні цінності, нематеріальні активи, цінні папери, що

закріплені за підприємством на праві власності або повного господарчого відання. За рахунок статутного капіталу підприємство формує свої власні (основні та оборотні) кошти. Величина статутного капіталу, яка визначає участь кожного із засновників, акціонерів у капіталі підприємства, є критерієм визначення суми прибутку, яку кожен з них одержує при його розподілі. Так, у хлібобулочній галузі статутні фонди сформовані шляхом емісії акцій відкритих акціонерних товариств.

Важливим джерелом формування власних фінансових ресурсів підприємницьких структур є прибуток. Прибуток – це частина новоствореної вартості, виробленої, реалізованої і готової до розподілу, а також важливе джерело розширення виробництва та забезпечення фінансування внутрішніх потреб. Прибуток у класичному розумінні являє собою різницю між ціною товару і витратами на виробництво товару – його собівартістю. Його розмір залежить від підсумків роботи підприємства, ефективності використання залучених коштів. За рахунок прибутку сплачуються відсотки по кредитах банку та облігаціях, дивіденди за акціями, а також вносяться передбачені законодавством України податки і платежі в бюджет.

Сукупність результатів діяльності окремих підприємств, галузей економіки, розвитку окремих сфер, структурних зрушень в економіці складає прибуток макрорівня.

Прибуток підприємницьких структур – це показник, що формується на мікрорівні та залежить від виду діяльності, галузі, форми власності, ступеня втручання держави в діяльність підприємницьких структур.

Так, досить стабільна тенденція щодо прибутку відмічається у промисловості. Для більш детальної характеристики промисловості розглянемо дані, наведені у табл. 1.

Таблиця 1

**Прибуток (збиток) промислових підприємств
у галузях за 2003 р., млн. грн. [9]**

	Всі підприємства		
	Повна собівартість реалізованої продукції	Прибуток від реалізації продукції	Рівень рентабельності, %
Всього, у тому числі:	70025,4	6212,6	8,9
електроенергетика	11641,8	1501,2	12,9
паливна промисловість	7332	1342,5	18,3
чорна металургія	15036,4	349,3	2,3
кольорова металургія	922,1	34,3	3,6
машинобудування та металообробка	8031,3	834,1	10,4
хімічна та нафтохімічна промисловість	4378,3	322,7	7,4
деревообробна та целюлозна	979,5	75,6	7,7
харчова промисловість	9653,7	1181,6	12,2
легка промисловість	1356	21,1	1,6

Найвищий рівень прибутковості у 2003 р. відмічається у паливній промисловості – 18,6 %, електроенергетиці – 12,9 %, машинобудуванні – 10,4 %, та харчовій промисловості – 12,2 %; на долю цих галузей припадає близько половини всієї суми прибутку, отриманого в промисловості. Така ситуація дозволяє галузі розвиватися в умовах ринку. Заробленого прибутку вистачає на відновлення виробничих потужностей та поповнення обігових коштів, що призводить до підвищення фінансової стійкості підприємств галузі.

Величина прибутку, що залишається у підприємства після сплати обов'язкових податків та податкових платежів за рахунок прибутку, внутрішньосистемних відрахувань, не є чистим прибутком. Чистий прибуток [8] – це частина прибутку, що залишається у розпорядженні

підприємства після сплати за рахунок прибутку різних видів штрафів. Це пов'язано, перш за все, з порушенням норм, нормативів, розрахунків у процесі ведення господарсько-фінансового менеджменту та застосуванням штрафних санкцій. Штрафні санкції можуть застосовуватися у таких випадках: за невиконання договірної дисципліни перед суб'єктами господарювання; за невиконання порядку подання розрахунків та декларацій до податкових адміністрацій та несвоєчасну сплату коштів; за несвоєчасну подачу розрахунків до цільових державних фондів та несвоєчасне перерахування коштів; за приховування сум від оподаткування під час внутрішніх та зовнішніх операцій; за перевищення ліміту каси; за несвоєчасно повернуті позики й кредити та інші порушення.

Використовуючи дані фінансової звітності хлібобулочних підприємств, розглянемо розподіл та використання прибутку за 2002 – 2003 рр. (табл. 2).

Так, аналізуючи дані по хлібобулочних підприємствах, можна дійти висновку, що чистий прибуток за 2003 р. зменшився порівняно з попереднім роком на 142681,7 тис. грн. Основною причиною зменшення чистого прибутку є значне зменшення суми по доходах та значного збільшення витрат підприємств. Однак, слід зазначити, що серед 30 підприємств галузі 18 були прибутковими у 2003 р., що порівняно з 2002 р. становило 28,6 %, тобто загальна кількість підприємств, що отримали доход, збільшилась на чотири підприємства.

У зв'язку з переходом країни на ринкову систему господарювання, одним із важливих питань, яке постало перед підприємницькими структурами, зокрема і акціонерними товариствами, стало залучення додаткових фінансових ресурсів в оборот підприємства. Обмеженість кредитоспроможності банків та високий ступінь ризику при наданні позик породили на внутрішньому ринку дефіцит кредитних ресурсів.

Таблиця 2

Аналіз розподілу та використання чистого прибутку, отриманого хлібобулочними підприємствами у 2002 – 2003 рр. [11]

	2002 р.	2003 р.	Відхилення	
			сума, тис. грн.	%
Доходи, тис. грн.	1296827,9	1287410,4	-9417,5	-0,73
Витрати, тис. грн.	1281237,4	1414501,6	+133264,2	+10,4
Чистий прибуток, тис. грн.	15590,5	-127091,2	-142681,7	-915
Кількість підприємств, що отримали прибуток	14	18	+4	+28,6
Кількість підприємств, що отримали збиток	16	12	-4	-28,6

Проведені дослідження з вивчення структури фінансових ресурсів підприємницьких структур дають змогу робити висновок про існування двох видів залучених коштів: довгострокової та короткострокової заборгованості. Залучення коштів в оборот підприємства із зовнішніх джерел пов'язане з необхідністю забезпечення безперервності процесу відновлення, тимчасовим вивільненням грошових коштів у одних суб'єктів господарювання та виникненням потреби у цих кошах у інших підприємств.

При потребі у оборотних коштах підприємства вдаються до залучення кредитних ресурсів. Основним джерелом поповнення залучених коштів є кредитування комерційними банками.

Так, розглянемо структуру кредитів, наданих комерційними банками у харчову промисловість протягом 1998–2003 рр. (табл. 3).

Таблиця 3

**Кредитування комерційними банками харчової промисловості України
у 1998–2003 рр. [12]**

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Всього наданих кредитів суб'єктам господарювання	8344	11101	18163	26403	41199	65086
Всього харчова промисловість за:	544	765	1325	2105	3100	3284
короткостроковими кредитами	396	554	1064	1705	2450	2654
довгостроковими кредитами	148	211	261	400	650	630

Користуючись даними цієї таблиці, можна дійти висновку, що за умов економічної кризи основним джерелом поповнення фінансових ресурсів хлібобулочних підприємств є короткострокові кредити. Недоступність до ринку довгострокового кредитування змушує підприємства нарощувати кредиторську заборгованість. Особливо це стосується невеликих підприємств, що не мають майна, яке б можна було заставляти. Короткострокові банківські кредити залучаються для поповнення оборотних коштів підприємств та використовуються на різноманітні цілі. До складу короткострокової заборгованості, окрім короткострокових банківських позик, включається кредиторська заборгованість.

Наявність кредиторської заборгованості на підприємствах є досить цікавим явищем, оскільки порядок регулювання нею залежить від її виду. Прийнято розрізняти такі види кредиторської заборгованості: строк сплати якої не настав; не сплачену в строк; безнадійну. Якщо кредиторська заборгованість строк, сплати якої не настав, є нормальним явищем, що виникає в результаті господарської діяльності, контролюється фінансовими службами і обумовлюється умовами господарських договорів, то заборгованість не сплачена в строк та безнадійна визнається як прострочена і є підставою для застосування штрафних санкцій стосовно підприємства.

Дослідимо закономірність щодо стану кредиторсько-дебіторської заборгованості, яка склалась на хлібобулочних підприємствах за 2002–2003 рр. (табл. 4.).

Таблиця 4

**Дебіторська та кредиторська заборгованість
на хлібобулочних підприємствах за 2002–2003 рр. [11]**

Види заборгованості	2003 р.	2002 р.	Відхилення	
			абсолютне, тис. грн.	відносне, %
Кредиторська заборгованість	120996,4	130102,4	-9106	-7
Дебіторська заборгованість	79580,6	62564,5	+17016,1	27,2
Перевищення кредиторської заборгованості над дебіторською	41415,8	67537,9	-26122,1	-38,7

Наведені в таблиці дані свідчать, що кредиторська заборгованість значно перевищує дебіторську, зокрема у 2002 р. – на 41415,8 тис. грн., у 2003 р. – на 67537,9 тис. грн., що свідчить про залежність підприємства від залучених коштів.

Підсумовуючи зазначене вище, проведемо більш детально дослідження складу і структури джерел власних та залучених коштів хлібобулочних підприємств за 2002–2003 рр. (табл. 5).

Наведені дані таблиці свідчать про зростання вартості майна за звітний період на 143011,2 тис. грн. (29,62 %). Це зумовило в основному зростання позикових коштів на 84490,4 тис. грн. (36,57 %). Зростання власних коштів незначне і становить 58520,8 тис. грн. (23,24 %), їхня частка в загальному обсязі коштів зменшилась на 2,56 пункту. Це відбулося в основному за рахунок збільшення резервного капіталу на 42715,4 тис. грн. та нерозподіленого прибутку на 13186,2 тис. грн. (47,96 %), що свідчить про початок розширення виробничої та комерційної

діяльності, що зміцнює економічну самостійність і фінансову стійкість хлібобулочних підприємств.

Таблиця 5

**Склад і структура джерел коштів хлібобулочних підприємств
за 2002–2003 рр. [12]**

Джерела коштів	2002		2003		Відхилення (+,-)	
	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%
Власні кошти						
Статутний капітал	44596,3	9,24	46833,9	7,48	+2237,6	+5,02
Інший додатковий капітал	141940,2	29,40	142321,8	22,74	+381,6	+0,27
Резервний капітал	37783,3	7,81	80498,7	12,86	+42715,4	+113,05
Нерозподілений прибуток	27493,8	5,70	40680	6,5	+13186,2	+47,96
Разом	251813,6	52,15	310334,4	49,59	+58520,8	+23,24
Позикові кошти						
Довгострокові кредити банків	286,5	0,06	4070,3	0,65	+3783,8	+1320,70
Інші довгострокові зобов'язання	1750,1	0,36	64888,1	10,37	+63138	+3607,68
Довгострокові зобов'язання	2326,4	0,48	69890,6	11,17	+67564,2	+2904,24
Короткострокові кредити банків	43503	9,01	54486,9	8,71	+10983,9	25,25
Кредиторська заборгованість	130102,4	26,95	120996,4	19,33	-9106	-7,00
Інші поточні зобов'язання	55081	11,41	70129,3	11,21	+15048,3	+27,32
Поточні зобов'язання	228686,4	47,36	245612,6	39,25	+16926,2	+7,40
Разом	231012,8	47,85	315503,2	50,41	+84490,4	36,57
Всього	482826,4	100	625837,6	100	143011,2	+29,62

Однак на хлібобулочних підприємствах спостерігається збільшення всіх джерел позикових коштів. Найбільшу частку в їхній структурі становлять короткострокові кредити банків – 10983,9 тис. грн. Причому за аналізований період додатково було залучено довгострокові кредити на суму 3783,8 тис. грн., що потягнуло за собою збільшення кредитних і позикових коштів хлібобулочних підприємств. Кредиторська заборгованість зменшилась на 9106 тис. грн. (7 %). Її питома вага знизилась на 7,62 пункту.

Отже, можемо відокремити ряд вимог, дотримання яких дасть можливість сформувати оптимальну структуру капіталу в підприємницьких структурах, зокрема в акціонерних товариствах:

1. Вибір індивідуально для кожного підприємства таких джерел фінансування оборотних і необоротних активів, використання яких принесе йому найвищі фінансові результати.
2. Вибір варіанта залучення коштів за рахунок власних чи позикових джерел тільки на основі порівняння затрат по залученню.
3. Визначення оптимальної фінансової структури капіталу тільки з урахуванням достатньої фінансової стійкості, високої кредитоспроможності підприємства і мінімізації його загальної вартості.

Для фінансування необхідного обсягу витрат та забезпечення прибутку необхідно сформувати раціональну структуру джерел коштів акціонерних товариств, що полягає у пошуку

таких фінансових джерел, які б сприяли росту виробництва за рахунок залучення як традиційних, так і додаткових фінансових ресурсів на вигідних умовах.

Література

1. Бріггем Е.Ф. Основи фінансового менеджменту. – К.: Ніка-Центр, Ельга, 1999.
2. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами /Пер с англ. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 800 с.
3. Бланк И.А. Финансовый менеджмент: Учеб. курс. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 656 с.
4. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 512 с.
5. Финансовый менеджмент: теория и практика /Под ред. Е.С. Стояновой. – М.: «Перспектива», 1999.
6. Павлова Л.Н. Финансы предприятий. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1998.
7. Финансовый менеджмент /Под ред. Е.И. Шохина. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2002. – 408 с.
8. Фінанси підприємств: Підручник /А.М. Поддєрьогін, М.Д. Білик, Л.Д. Буряк. – К.: КНЕУ, 2004. – 546 с.
9. За даними Міністерства промислової політики.
10. Фінанси підприємств /За ред. проф. А.М. Поддєрьогіна. – К., 2000. – С. 65.
11. www.istock.com.ua.
12. Послання Президента України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України» //Економіст. – 2004. – № 7. – С. 29–33.

Мержа С.І.,

аспірант кафедри фінансів

Київського економічного інституту менеджменту

Вибір інвестиційних проектів за умов невизначеності

В статье рассматривается сущность категорий «риск» и «неопределенность», а также исследуются подходы к оценке инвестиционных проектов в условиях риска и неопределенности.

The present article reveals the essence of such categories as «risk» and «uncertainty». It also studies some approaches to evaluating investment projects under risky and uncertain conditions.

Ключові слова: ризик, невизначеність, дисперсія, середньоквадратичне відхилення.

Функціонування будь-якого підприємства пов'язане з інвестиційною діяльністю, оскільки саме інвестиції можуть продовжити і розширити виробничу діяльність підприємства, збільшити його доход і прибуток у майбутньому. Інвестування реального сектора економіки зумовлене багатьма причинами, основними серед яких є, насамперед, поновлення або заміна діючої матеріально-технічної бази виробництва, її вдосконалення або модернізація, необхідність нарощування і введення в дію принципово нових виробничих потужностей як результат збільшення обсягів виробництва і освоєння нових видів діяльності.

Слід зазначити, що інвестування здійснюється переважно за умов невизначеності. Так, коли йдеться про заміну наявних виробничих потужностей, інвестиційне рішення може прийматись доволі просто, оскільки керівництво підприємства чи підприємець можуть чітко уявити собі, в якому обсязі і з якими характеристиками потрібні нові основні засоби. Якщо ж йдеться про розширення основної діяльності чи освоєння її нових видів, то фактор ризику починає відігравати досить-таки суттєву роль. У такому випадку інвестиційне рішення, як правило, приймається за умов, коли існує кілька альтернативних проектів, що відрізняються за видами і обсягами вкладень, терміном окупності, джерелами і розміром залучених коштів тощо. Прийняття правильного

рішення за таких умов передбачає оцінку і вибір одного із багатьох запропонованих проектів на основі певних критеріїв. Зрозуміло, що їх може бути кілька і ймовірність того, що певний проект буде ефективнішим за інші за всіма параметрами одночасно, досить низька. Саме тому виникає ризик, пов'язаний з прийняттям інвестиційного рішення.

Важливий внесок у дослідження проблеми ризику і невизначеності зробили західні економісти: В.В. Канторович, В.В. Ковальов, С.В. Беренс, Т. Бірман, М.А. Лімітовський, Я.С. Мелкумов та ін. Значну увагу теоретичним основам ризику і невизначеності приділяють у своїх наукових доробках такі українські вчені як: О.В. Мертенс, А.Ф. Гойко, А.О. Лутченко, О.М. Теліженко, Д.М. Черваньов та ін.

Разом з тим на сьогодні немає єдиного підходу до визначення категорій «ризик» і «невизначеність» та підходів до вибору інвестиційних проектів за умов ризику та невизначеності в ринковій економіці.

З огляду на викладене вище, головною метою цієї статті є наукове обґрунтування теоретичних засад визначення ризику і невизначеності, а також дослідження концептуальних підходів щодо оцінки інвестиційних проектів за умов ризику та невизначеності. Для реалізації цієї мети необхідно:

- дослідити сутність категорій «ризик» і «невизначеність»;
- визначити підходи до оцінки інвестиційних проектів за умов ризику та невизначеності.

Для дослідження категорій ризику та невизначеності проведемо дослідження західної та вітчизняної наукової літератури і розглянемо різні точки зору щодо їх тлумачення.

У праці І. Ворета, П. Ревентлоу [1] невизначеність розглядається як неповнота або неточність інформації про умови реалізації проекту, у тому числі про пов'язані з ним витрати і результати. Невизначеність, пов'язана з можливістю виникнення в ході реалізації проекту несприятливих наслідків, характеризується поняттям «ризик». Автори у цій праці розглядають ризик як різновид невизначеності. Цілком очевидно, що вони не дають істотної ознаки, яка дозволяє виділити категорії «невизначеність» і «ризик», як це робиться, наприклад, у дослідженні [2]. Відсутність істотної ознаки не тільки не дозволяє здійснити класифікацію ризиків і невизначеностей, а й виробити підходи до їх кількісної і якісної оцінки.

В. Беренс і П. Хавранек [2] вважають, що різниця між ризиком і невизначеністю полягає у тому, чи знає особа, що приймає рішення, про ймовірність настання певних подій. Ризик присутній у тому випадку, коли ймовірності, пов'язані з різними наслідками, можуть оцінюватися на підставі даних попереднього періоду. Невизначеність існує тоді, коли ймовірність настання тих чи інших наслідків визначається суб'єктивно, через відсутність даних попереднього періоду.

М. Бірман і С. Шмідт [3] більш виважено підходять до визначення категорії «невизначеність» і «ризик». Об'єктивна логіка, вважають вони, полягає в тому, що за умов невизначеності іноді доводиться відмовлятися від інвестиційних проектів, очікувана прибутковість яких перевищує середньозважену вартість капіталу фірми, тільки тому, що вони занадто ризиковані. Це положення дозволяє дійти таких важливих висновків. За умов невизначеності можлива ситуація, коли в майбутньому може існувати більш як один варіант грошових потоків від тих чи інших активів. Труднощі визначення єдиного сценарію грошових потоків полягають у тому, що існує кілька ймовірних майбутніх змін ринку, і конкретний сценарій майбутніх грошових потоків залежатиме від того, які саме зміни ринку матимуть місце. Невизначеність, таким чином, має об'єктивний характер і пов'язана з дією некерованих (у всякому випадку стосовно особи, що приймає рішення) факторів.

Хоча й існують різні підходи до оцінки ризику, усі вони, по суті, зводяться до визначення коефіцієнта, що характеризує залежність між індивідуальною і ринковою вартістю активів даного виду та їх ринковою вартістю. Аналогічних поглядів дотримується і О.В. Мертенс [4]. Він вважає, що ризик слід розглядати як можливість втрати або виграшу вартості у результаті тих чи інших економічних рішень. О.В. Мертенс узагальнює три можливих у теорії варіанти вибору рішення:

- 1) вибір при визначеності – результат рішення може бути визначений заздалегідь;

- 2) вибір за умов ризику – результат заздалегідь не може бути відомий, але існує інформація про вірогідність настання можливих наслідків;
- 3) вибір за умов невизначеності – результат є випадковим і цілком відсутня інформація про можливі наслідки рішення.

Незважаючи на чітку класифікацію, з практичного погляду грань між другим і третім випадком є досить розмитою.

Я.С. Мелкумов [5, 6, 7] визначає ризик як імовірність несприятливого результату фінансових операцій. При цьому сукупний підприємницький ризик він пов'язує з операційним левереджем – показником, що дозволяє визначити залежність між темпом приросту (зниження) прибутку від темпів приросту (зниження) виручки від реалізації продукції. Очевидно, що подібне звуження сутності категорії «ризик» є необґрунтованим, оскільки він визначається набагато більшою кількістю факторів зовнішнього економічного середовища.

М. Лімітовський, як і М. Бромвич, ототожнює поняття «ризик» і «невизначеність», що впливає з аналізу запропонованої ним класифікації ризиків [8].

К.Е. Трубіна у своїй монографії [9] вводить поняття і дає структурну класифікацію політичних ризиків в інвестиційному процесі, аналізує особливості страхування інвестицій від політичних ризиків. Виходячи з цього, як сама категорія «ризик», так і показники ступеня ризику розглядаються з позицій загальної теорії страхування. Автор відзначає, що оцінка ступеня ризику є одним із основних завдань актуарних розрахунків. Сам же ризик розглядається як імовірна подія, при настанні якої може бути завдана шкода майновим інтересам. Такий підхід не дозволяє виділити істотні ознаки інвестиційного ризику і дати чітке розмежування в трактуванні власне категорій «ризик» і «невизначеність». Так, наприклад, такі показники як загроза стабільності ззовні, стабільність уряду, оцінка соціальної стабільності, що відносяться К. Трубіною до факторів ризику, швидше характеризують невизначеність. Застосування статистичних методів аналізу щодо зазначених показників є занадто проблематичним.

Цілком очевидно, що при трактуванні понять «ризик» і «невизначеність» необхідно мати чітке уявлення про роль і місце ймовірності як міри об'єктивної можливості, ступеня можливої реалізації даної події за даних умов і при даній закономірності. Імовірність – це не просто міра очікування, це об'єктивна міра можливості реалізації випадкового. Таким чином, під ризиком слід розуміти конкретну дію, пов'язану з вибором того чи іншого сценарію розвитку інвестиційного проекту, яка ґрунтується на аналізі ймовірності настання певної події. Невизначеність – відсутність статистично значущого обсягу інформації, необхідної для аналізу ймовірності настання такої події.

Основу математичного аналізу і оцінки ризику складають статистичні дані про ймовірність настання події. У випадках, коли точні дані зібрати неможливо, ступінь ризику визначається як середнє очікуване значення. Для розрахунку уточненого результату використовують показники дисперсії і середнє квадратичного відхилення, які дозволяють визначити ступінь відхилення очікуваного значення від середньої величини.

Дисперсія – це міра відхилення випадкової величини від її математичного очікування, виражена в натуральних одиницях:

$$G^2 = \frac{\sum (X - X_{cp}) \cdot n}{\sum n},$$

де, G^2 – дисперсія; X – очікуване значення для кожного випадку спостереження; X_{cp} – середнє очікуване значення; n – кількість випадків спостереження.

Середнє квадратичне відхилення розраховується в тих же одиницях, що й ознака, яка має відповідну варіацію. Середнє квадратичне відхилення показує середнє відхилення величин від заданого параметра і визначається за формулою:

$$G = \sqrt{\frac{\sum (x - x_{cp})^2 n}{\sum n}},$$

де G – середнє квадратичне відхилення.

Однак на підставі цих показників не можна прийняти остаточного рішення. Для цього необхідно знайти відношення середнього квадратичного відхилення від середнього арифметичного. Цей показник одержав назву коефіцієнта варіації. Він розраховується за формулою:

$$V = \frac{\pm G}{X} \cdot 100\%,$$

де V – коефіцієнт варіації, виражений у відсотках.

Даний коефіцієнт може набувати значення від 1 до 100 %. Слід відзначити: чим більша дисперсія або стандартне відхилення, тим більший ризик має проект.

Формалізація завдання оцінки ризиків звичайно зводиться до визначення математичного очікування ймовірності настання прогнозованої події. Залежно від наявності або відсутності вихідної інформації застосовують два основних методи оцінки ризиків: метод математичної статистики і метод експертної оцінки. Однак сам тип інвестиційного проекту безпосередньо впливає на вибір методу оцінки ризиків. Загалом розрізняють три підходи до оцінки ризиків.

Перший підхід відповідає проектам, реалізація яких кардинально змінює технологію виробництва, споживчі якості продукції (послуг) тощо. Для таких проектів ризик пов'язаний насамперед з небезпекою неправильної оцінки ситуації на ринку і в першу чергу платоспроможного попиту. Для подібних проектів, власне кажучи, необхідна розробка всіх можливих альтернатив вирішення завдання. Цілком очевидно, що в даному випадку може бути застосований тільки метод експертної оцінки ризику.

Другий підхід застосовується в тому випадку, коли немає особливої розмаїтості альтернативних рішень, але сам інвестиційний проект досить складний. У даному разі необхідно оцінити надійність кожної фази життєвого циклу проекту. З урахуванням можливих аналогій тут може бути застосований як метод експертної оцінки, так і елементи математичної статистики.

Третій підхід використовується при оцінці відносно простих (типових) проектів, коли є достатній масив статистичної інформації практично по всіх стадіях життєвого циклу.

Методичні підходи до кількісної оцінки ризиків, як правило, ґрунтуються на комплексних принципах [8, 10]. Так, М. Лімітовський пропонує методіку комплексної оцінки ризику [8]. Передбачається, що кожний вид ризику характеризується кількома показниками. Значення цих показників визначаються експертним шляхом у балах, причому кожний з показників у системі оцінки має свою вагу. Отримані в процесі експертизи бали підсумовують за всіма показниками з урахуванням вагових коефіцієнтів і виводять узагальнену оцінку даного виду ризику по проекту:

$$R = \sum_{i=1}^n A_i \cdot r_i,$$

де r_i – значення показника i -го виду ризику в балах; A_i – ваговий коефіцієнт i -го виду ризику; R – узагальнена оцінка ризику; n – кількість видів ризиків.

Дискусійним залишається питання про стадію оцінки інвестиційного проекту, на якій необхідно враховувати показники ризику. Це залежить від необхідної точності оцінок, складності інвестиційного проекту, наявності відповідної вихідної інформації. Наприклад, при оцінці можливих фінансових потоків інвестиційного проекту в перелік факторів ризику включаються і можливі коливання рівня інфляції. Хоча показник рівня інфляції входить у відповідний коефіцієнт дисконту, врахування ризику зміни інфляції при вирішенні завдань оцінки ефективності інвестиційних проектів необхідно розглядати як самостійне завдання.

На відміну від показників інфляції, які враховуються при безпосередньому дисконтуванні фінансових потоків, показники ризику, на нашу думку, необхідно враховувати на завершальному етапі оцінки як результатів, так і витрат. При цьому показники ризику для витрат матимуть зміст підвищувальних коефіцієнтів, а для результатів – понижуючих.

З огляду на досліджений матеріал, можна дійти висновку, що вибір інвестиційного проекту за умов ризику і невизначеності полягає у пошуку найкращої альтернативи на підставі наявної інформації про ймовірні розподіли результату. Вибір за умов ризику – це найбільш адекватна модель процесу прийняття рішень в економіці, а вибір при невизначеності зводиться до ситуацій, в яких можливі результати вважатимуться рівномірними.

Література

1. Ворет И., Ревентлоу П. Экономика фирмы: Учебник / Пер. с датск. – М.: Высшая школа, 1994. – 365 с.
2. Беренс С.В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций /Пер. с англ. – М.: АОЗТ «Интер-экспорт»; ИНФРА-М, 1995. – 528 с.
3. Бирман Т., Шмидт С. Экономический анализ инвестиционных проектов /Пер. с англ.; Под ред. Л.П. Белых. – М.: Банки и биржи; ЮНИТИ, 1997. – 613 с.
4. Мертенс А.В. Инвестиции: Курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агентство, 1997. – 416 с.
5. Мелкумов Я.С. Экономическая оценка эффективности инвестиций и финансирование инвестиционных проектов. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 160 с.
6. Мелкумов Я.С. Теоретическое и практическое пособие по финансовым вычислениям. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 336 с.
7. Мелкумов Я.С., Румянцев В.Н. Финансовые вычисления в коммерческих сделках. – М.: Интел-Синтез, 1994. – 176 с.
8. Лимитовский М.А. Основы оценки инвестиционных и финансовых решений. – М.: «ТОО Консалтинговая компания ДеКА», 1997. – С. 336.
9. Трубина К.Е. Инвестиционный процесс и страхование инвестиций от политических рисков. – М.: Изд. центр «Анкил», 1995. – 80 с.
10. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями /Сокр. перев. с англ.; авт. предисл. и науч. ред. К.Ф. Пузыня. – М.: Экономика, 1989. – 271 с.

Мех О. А.,

канд. екон. наук, докторант

Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки

імені Г.М. Доброва НАНУ

Людський капітал – новий ресурс економічного розвитку країни

//

*Если XX век был веком социальных трансформаций,
XXI веку нужно стать веком социальных
и политических инноваций, чья природа не может быть
ясна нам сейчас так, как очевидна их необходимость.*

П.Ф. Друкер

В статье рассмотрен вопрос, касающийся актуальности проблемы существования нового экономического ресурса, значительно влияющего на возможности построения инновационной модели экономики и являющегося человеческим капиталом. Учен исторический путь развития экономических трансформаций и определены аспекты существования данного ресурса.

The present article touches upon the problem of a new economic resource considerably influencing the creation of an innovative model of economy and being the Human Resource at the same time. The author of the article takes into account the historical development of economic transformations and outlines the aspects of the mentioned above resource.

Ключові слова: **людський капітал, новації, техніко-економічна парадигма, інноваційна діяльність, знання.**

Динамічне економічне зростання та соціальна стабільність в країні на сьогодні неможливі без дотримання сучасних принципів підтримки національного науково-технічного потенціалу, інноваційної діяльності та інших прогресивних соціально-економічних новацій. Доведення до виробництва та споживача нових вітчизняних технологій і результатів НДР вимагає не тільки покращення фінансування даних процесів чи перебудови всієї інноваційної структури, але і значної інтелектуалізації всіх її складових. Отже, при розбудові високотехнологічної, конкурентоспроможної економіки не можна обійтись без вдосконалення такого значного соціально-економічного активу як людський фактор. Відтворення і розвиток інтелектуального потенціалу нації та створення умов, за яких людський фактор буде основним чинником динамічного інноваційного розвитку, і визначає актуальність зазначеної проблеми.

Виходячи із актуальності цього питання, можна говорити про наукову проблему дослідження, що характеризується суперечністю між реальним станом існування такого фактора як людський капітал та сучасними вимогами суспільства до його ефективного функціонування.

Аналіз попередніх публікацій [1 – 7] демонструє сучасні погляди на вказану проблему, а також труднощі, що існують при її дослідженні. У зазначених публікаціях визначається актуальність проблеми для багатьох індустріальних країн, а розвиток знання ототожнюється з удосконаленням продуктивних сил та максимальним використанням технологічних досягнень для зростання матеріального багатства, хоча існує і значна кількість невирішених питань (у тому числі для України) у межах загальної проблеми яким і присвячена стаття. Актуальність проблеми обумовила мету статті, у поглибленні вже відомих теоретичних підходів щодо умов функціонування людського фактора, його можливостей визначати в Україні напрями інноваційного розвитку, а також розробці відповідних висновків та рекомендацій.

Історія циклічних економічних коливань ґрунтується на інноваційних факторах, на теоріях, які наголошували на існуванні динаміки нерівномірного економічного зростання. В основі технічних новацій лежали технічні рішення і зміни в техніці, в основі організаційних –

перетворення організаційного характеру, соціальних – зміни в суспільстві, але інновації ніколи не з'являються у чистому вигляді, адже кожна з них має як організаційно-технічні, так і соціально-культурні сторони. Принципово нові базисні новації, насамперед технічні, визначали траєкторію руху тієї чи іншої галузі, подальші поліпшувальні та вторинні новації створювали галузеву диверсифікацію, що збільшувало загальний соціально-економічний ефект доти, доки не з'являлись нові революційні рішення [1]. Перші теорії циклічних економічних коливань спирались на технологічну систему понять, тогочасну парадигму, а причиною циклічного розвитку вважали зміну поколінь техніки у процесі її відтворення та інфраструктури, що обслуговує даний технологічний пристрій. Технологічна парадигма пояснювала способи створення цінностей за допомогою суспільних технологій, що включали в себе як матеріальні, так і духовні компоненти, серед яких комунікативні системи, соціальні та технічні норми і стандарти, закріплені у традиціях, звичаях. Основою технологічної парадигми завжди вважались відносини «людина–техніка», а її слабкою стороною – процес виникнення та заміни одних технологій іншими. Виходячи із понять технологічної парадигми, один технологічний процес змінював інший лише в результаті фізичного зносу попереднього, а самі новації з'являлися в результаті вільної роботи винахідників, тобто без будь-якого замовлення з боку виробників. Отже, не брався до уваги вплив економічних факторів, зацікавленостей підприємців та їх розрахунків, особливо щодо норми прибутку виробництва, що зменшувалась у результаті тривалого використання певної технології та її розповсюдження серед конкурентів.

Тісно була пов'язана з технологіями та основами економічного життя і економічна парадигма, в якій розглядались такі основи як власність, зміст і характер виробництва, а також взаємодію у суспільних формах праці, поділі і кооперації праці як засоби зростання її продуктивності. Поєднання економічних та технологічних сторін створило найважливішу систему чинників цивілізаційного розвитку. Вплив технічного прогресу на економічний розвиток проявився в довгих хвилях економічної кон'юнктури, а зростаючий вплив економічних чинників призвів до того, що Й. Шумпетер та його послідовники сформулювали появу техніко-економічної парадигми, яка доповнювала технологічну такими економічними фактором впливу як норма прибутку та розрахунками підприємців щодо необхідності і перспективності інновацій. Вони доводили, що технології змінюють одна одну не за умов їх фізичного зносу, а цілеспрямовано з причин коливання прибутковості на виробництві [1]. Промисловці, прагнучи збільшити прибутки, впроваджували базисні, радикальні інновації, а у подальшому, контролюючи витрати та піклуючись про прибутки, вони надавали перевагу менш ризикованим та дешевшим поліпшувальним технологіям. І тільки зрозумівши, що в певному напрямі виробництва відбувається перенасичення відповідними технологіями, коли створено надлишкові виробничі потужності, а інвестиції у поліпшувальні технології не приносять прибутків і відбувається рух до економічної кризи, вони знову починали впроваджувати радикальні новації. Життєвий цикл техніко-економічної парадигми, на думку науковців, залежав від дії ключових факторів і характеру галузей виробництва [2]. Вони відносили до ключових факторів радикальні технології і засоби виробництва, які спроможні змінити структуру витрат на виробництві, знизити відносну вартість одиниці корисного ефекту, створити нові види та поліпшити якість існуючої продукції. Становлення цієї парадигми відповідало періоду кардинальних змін у соціально-економічній структурі суспільства та створенню нових принципів управління тривалістю близько 55 – 60 років, що відповідало періоду коливання довгої «К-хвилі» [3].

З часом виникла суспільно-економічна потреба у скороченні «кризового» відрізка економічного циклу та доповненні відповідних ключових елементів техніко-економічної парадигми. Вирішення цієї проблеми відбулося із розвитком інформаційних технологій (ІТ) та залученням у сферу НДДКР великої кількості кваліфікованих спеціалістів, що зробили процес наукових досліджень, розробок та виробничого впровадження новацій безперервним. Відбулось те, що відмітив російський економіст С.Ю. Глазьев, а саме: скорочення терміну дії технологічного

укладу через прискорення і збільшення в другій половині минулого століття кількості учасників інноваційної діяльності. У розвинутих країнах, особливо США, потужна активізація цієї діяльності відбулася навколо університетів, де окремі підприємці, великі та малі компанії, а також державні установи створили умови для появи осередків науки і високих технологій, які перетворились на технопарки та технополіси, тобто було створено привабливе середовище для нового динамічного інвестиційного процесу.

Таким чином, у другій половині ХХ ст. найбільший вплив на скорочення термінів довгого економічного циклу та економічну теорію здійснили науково-технічні парки та поліси розвинутих країн, особливо США, де сьогодні їх налічується близько 150. Найбільш відомі і успішно діючі парки створені у Силіконовій долині (Silicon Valley), в районі м. Санта-Клара (Каліфорнія) поблизу Стенфордського університету. Цей науково-промисловий центр об'єднує близько 3000 середніх та малих підприємств із загальною кількістю працюючих понад 2,5 млн. осіб та інвестиціями, що становили майже 70 млрд. доларів США станом на 2000 р. Тут з'явилися та працюють такі високотехнологічні компанії як Ай-Бі-Ем (IBM), ІНТЕЛ (Intel), Хьюлет-Паккард (Hewlett-Packard (HP)), Майкрософт (Microsoft) та ін. Також можна відзначити Бостонський маршрут 128, який базується на основі Массачусетського технологічного інституту та Гарвардського університету, дослідний трикутник парк Північної Кароліни, розташований неподалік Дюкського університету і університету Північної Кароліни. Ядром тут є університети, навколо яких завдяки зусиллям уряду і місцевих органів влади і досі формуються дослідні лабораторії та ризикові (венчурні) фірми.

На розвиток Європи наукові парки також мали значний вплив. В Англії існує близько 50 таких парків, найбільшим з яких є Кембріджський, понад 350 фірм, у тому числі таких гігантів як «Оліветті». У Німеччині їх понад 50, з найбільшим у Західній Європі – Ізор-Веллі, розташований поблизу Мюнхена. На його території знаходяться близько 200 електронних фірм, головним завдання роботи яких є передача технічних новинок дрібним виробникам. Характерною рисою європейських технопарків є їх пряма фінансова підтримка з боку місцевих та центральних органів влади. Це пояснюється тим, що останні завжди відігравали значну роль у соціально-економічному розвитку своїх країн. У Китаї робота з організації науково-виробничих парків розгорнулася на початку 1980-років. Досвід Китаю [4] – це один з найбільших у країні парків «Електронна вулиця» (100 кв. км, м. Пекін). До його складу входять понад 100 науково-дослідних організацій, 30 вузів та їх філій (у тому числі Пекінський державний університет), 300 підприємств, які спеціалізуються на розробці, виробництві й реалізації електронної техніки та її програмному забезпеченні. Суб'єкти «Електронної вулиці» отримали великі пільги, насамперед податкові, у сфері зовнішньоекономічної діяльності. У Південно-Східній Азії, на Тайвані, найвідомішим з технопарків є «Хінчжу», створений урядовою організацією, яка відповідає за НДДКР. Приблизно 150 компаній, головним чином виробників електроніки та телекомунікацій, розташувались у «Хінчжу». В 90-х роках минулого століття його розміри зросли більше як у 1,5 раза (з 380 до 580 га), а обладнання для лабораторій та відповідне фінансове забезпечення створили умови для повернення із США близько 5000 спеціалістів біотехнологів. У Сингапурі великий парк створено на базі Національного університету, який посідає чільне місце в структурі НТП країни. На нього припадає близько 30 % НДР і 40 % вчених та інженерів, зайнятих у розробках. В Японії вже 20 років діє урядова програма зі створення 20 технополісів, що повинні покрити весь господарський комплекс країни, а метою програми є світова першість країни у науково-технічних змаганнях ХХІ ст. [5, 6]. Сьогодні світова економіка нараховує близько 500 технопарків, для більшості з яких поширеною формою існування є співробітництво університетів, великих наукових центрів, місцевих органів управління, промислових компаній, банківських структур та інших організацій, зацікавлених у соціально-економічному розвитку регіону. Значне збільшення їх кількості і зайнятого у них персоналу, прискорення часу створення та впровадження інновацій мають глобальний вплив на науково-технічний прогрес, скорочення дії довгого економічного циклу та економічну теорію у цілому.

Важливим результатом роботи технопарків і технополісів стало, по-перше, утворення: особливо привабливих культурних та економічних умов для продуктивної роботи креативно мислячих молодих спеціалістів, науковців-інноваторів; по-друге, скупчення великої кількості працівників, предметом діяльності яких є передусім інформація, знання, що дало поштовх до розробки технологій, швидкого і системного опрацювання інформації та появи інформаційних технологій, які набули стрімкого глобального розповсюдження. В результаті цього відбулись зміни на рівні соціальних відносин, тобто цей процес, збільшуючись у швидкості та масштабах, змінив саму соціальну структуру суспільства, здійснив його переорієнтацію разом із трансформацією цінностей.

Отже, з'явився такий впливовий фактор подальшого розвитку як людський капітал, який у розвинутих країнах вже сьогодні створює умови для їх ефективного, стійкого економічного розвитку та утворення відповідних формальних і неформальних інституцій, які заповнюють макроекономічні і ринкові структури, що були в епіцентрі попередніх трансформацій, та наповнюють їх потрібними соціальним змістом і зв'язками. Вже зараз такі країни, як США, будують власний економічний розвиток на економічних, національно-історичних, культурних основах, тобто створюють умови для утвердження прогресу в соціальному середовищі. І тому значно підвищується роль такого процесу як підготовка кадрів, освіта та кваліфікація, а також підвищення загального рівня інноваційної грамотності та культури, що і потребує особливої державної політики. Йдеться не про взаємозв'язок соціальних факторів зі сталим економічним розвитком, а про нові вимоги суспільства до існуючої парадигми, про включення людського фактору до структури існуючої техніко-економічної парадигми, що зумовлює подальшу появу нової, складнішої системи понять. Її вже сьогодні визначають як нову техно-соціо-економічну парадигму, що формує сучасні і майбутні перетворення економічного розвитку [1]. Таким чином, людський капітал, його величина залежать від соціальної політики держави, від умов існування національної системи освіти і науки, культури, підтримки винахідництва та раціоналізаторства, що розвивають творчий потенціал людей. Стан інтелектуального розвитку працівників будь-якого підприємства визначає рівень гнучкості і мобільності, з яким воно (підприємство) може протистояти зовнішнім, несприятливим факторам впливу у конкурентній боротьбі. Зростання якості робочої сили та ефективності використання освітнього потенціалу, підвищення суспільного статусу кваліфікованого працівника, переорієнтація системи підготовки кадрів на потреби реальної високотехнологічної економіки і є важливим висновком нової парадигми. Про важливість інтелектуального розвитку свідчить і той факт, що більшість країн Європи підписали у 1997 р. Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій у вищій освіті (ратифікована і в Україні у 1999 р.) та у 1999 р. Болонську декларацію, які передбачають зближення освітніх систем, узгодження власних кроків із поширеними в масштабах континенту нормами і стандартами, а також створення до 2010 р. Єдиного Європейського Освітнього Простору.

П. Друкер у праці «Ера соціальної трансформації» (1994 р.) наголосив на особливому місці «робітників знання» в постіндустріальному суспільстві. Він говорить, що «робітники знання» хоча і не стануть більшістю у «суспільстві знання», але в багатьох країнах вони становитимуть найбільшу окрему групу населення та робочої сили. І навіть там, де їх за кількістю переважатимуть інші групи, «робітники знання» створять особливий характер майбутнього «суспільства знання», його лідерство та соціальну позицію. Вони можуть не бути правлячим класом «суспільства знання», але вони стануть його авангардом. За своїми характеристиками, соціальною позицією, цінностями вони фундаментально відрізняються від будь-якої групи, що займала лідируючі позиції у суспільстві. Важливим моментом існування цього суспільства є необхідність уникати значної майнової й соціальної нерівності між «робітниками знання» та групами, що працюють в галузях, які не пов'язані зі знанням.

Перспективу утворення нових майнових та соціальних нерівностей досліджують і російські науковці [7]. Сучасні соціальні тенденції свідчать, що суспільство, яке ефективно використовує

результати НТП, одночасно збільшує майнову нерівність у масштабах, яких ще не знала історія. Це можна пояснити логікою розвитку соціальних систем, адже природа такої нерівності та її поглиблення полягає у непохитній різниці самих людей за рівнем їх розумових можливостей, талантів та ін., що і визначає різницю за потенційними можливостями досягати успіхів у сфері виробництва, заснованого на опануванні та використанні нових знань. Таким чином, торжество в суспільстві принципів свободи не може забезпечити рівність, яку протягом століть було прийнято вважати їх наслідком. Саме це і визначається найбільш несподіваним результатом зростаючого соціального впливу, прогресу науки і технологій, прогресу, якому сьогодні немає і не може бути альтернативи [7].

На жаль, в Україні, зважаючи на багаторічний руйнівний процес системи освіти, охорони здоров'я, науки та культури, які понесли значні втрати за часів структурної перебудови економіки, неможливо говорити про людський капітал як реально діючий фактор економічного зростання. Але, враховуючи, що науково-технічний потенціал країни залишається значним і що процес «вживлення» основних ринкових механізмів майже завершено, виникає потреба у створенні умови для перетворення саме людського фактора на основну детермінанту соціально-економічного розвитку. Незважаючи на те, що стан української економіки далекий від постіндустріального, все ж наявний науковий потенціал має всі можливості виконати роль «робітників знання» до подібних в постіндустріальному суспільстві, про яких пише П. Друкер. І тим самим розпочати формування в Україні системи, в якій людський фактор розпочне своє існування як повноправний капітал, а значним активом (таким, що приносить фінансові прибутки), в який вигідно було б вкладати кошти, виступатиме знання.

Отже, держава, беручи людський фактор за основу економічного розвитку, повинна посилювати вплив, в першу чергу, через його основні складові: освіту, культуру, охорону здоров'я. Так, посилення впливу через освіту може мати такі кроки:

- підвищення статусу та ролі формальної освіти, де в центрі суспільства знання є освіта, а школи та вищі навчальні заклади – її головні механізми впровадження;
- переорієнтація навчальних програм на такі, що підвищують мотивацію у суспільстві до постійного накопичення знання, яке може перетворюватись на новації, а новації – на фінансовий капітал;
- підвищення територіальної та економічної доступності до такого ресурсу як знання, та підвищення швидкості і обсягів його передачі в суспільстві;
- збільшення кількості освітніх програм, пов'язаних із інноваційним менеджментом та винахідництвом тощо.

Посилення впливу за допомогою культури може відбуватися через:

- підвищення фахової культури серед учасників інноваційного процесу;
- створення привабливих культурних умов на місцях роботи інноваторів;
- підвищення уваги до національно-історичних та культурних основ суспільства у інноваційно-економічній політиці тощо.

А посилення факторів через охорону здоров'я, може мати такі кроки:

- продовження періоду активного довголіття і тривалості життя населення через вдосконалення системи охорони здоров'я та процесів надання медичної допомоги, а також вдосконалення правових та економічних механізмів реалізації конституційних прав громадян на охорону здоров'я;
- надання активним учасникам інноваційного процесу пільгових послуг з охорони здоров'я та процесів надання медичної допомоги.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку: враховуючи вплив світових економічних тенденцій на більшість сфер життєдіяльності людини, можна говорити про зближення країн з різним рівнем розвитку і створення спільного економічного та інформаційного простору. Важливим моментом є утворення тенденції переходу від індустріальних до науково-

інформаційних технологій, що значною мірою базується на рівні інтелектуалізації суспільства та знаннях як основному активі виробництва. Актуальність зазначеної проблеми очевидна, адже держава, маючи можливість впливати на швидкість технологічного прогресу, збільшуватиме власну присутність в усьому процесі розвитку. Крім цього, важливим є те, що національна економіка може досягти високого рівня технологічного розвитку за умов підвищення стану власних соціальних інститутів. Адже вони, одночасно підтримуючи прагнення громадян до поліпшення свого життя через опанування новими продуктивними знаннями для практичного їх застосування, генерують появу в суспільстві значної креативно-діючої маси, що і є основою нового економічного піднесення. Також найближчим часом доведеться розвивати в нових напрямках економічну теорію, яка б відповідала реальному стану світової економіки, і в якій знання вже стало головним, домінуючим економічним ресурсом та майже єдиним джерелом для порівняння переваг. Отже, проблема збагачення для України інтелектуального потенціалу нації та створення відповідно умов, у яких людський капітал буде основним чинником (активом) динамічного економічного розвитку, є важливою для розв'язання.

Література

1. Йохна М.А., Стадник В.В. Економіка і організація інноваційної діяльності: Навч. посіб. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 400 с.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития: (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) /Пер. с нем. В.С. Автономова и др.; Под ред. А.Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
3. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.
4. Китай: факты и цифры. – Пекин: Изд-во «Синьсин», 1999. – 188 с.
5. Мех О.А. Фінансування наукових закладів Києва (Проблеми пошуку ресурсів в умовах незалежності України). – К.: Інститут історії НАН України, 2000. – 68 с.
6. Василенко В.О., Шматько В.Г. Інноваційний менеджмент: Навч. посіб. /За ред. В.О. Василенка. – К.: ЦУЛ, Фенікс, 2003. – 440 с.
7. Иноземцев В. Технологический прогресс и социальная поляризация в XXI столетии. «Мегатренды мирового развития» / Под ред. М.В. Ильина, В.Л. Иноземцева: Сб. науч. тр. – М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2001. – 295 с.

Осецький В. Л.,*докт. екон. наук, професор кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Інновації як фактор забезпечення якісних змін у розвитку української економіки

В статье исследуются теоретические вопросы инновационной стратегии украинских реформ. Рассмотрено современное направление структурных сдвигов, направленное на стабильный социально-экономический рост на инновационной основе.

Some theoretical questions of innovative strategies applied in Ukrainian reforms have been analysed in the given article. There have also been considered current restructuring tendencies directed to a stable social and economic rise basing on the mentioned above strategies.

Ключові слова: інновації, інвестиції, інноваційна економіка, людський капітал, структурні зміни, економіка знань.

Становлення ринкової економіки в Україні, перехід її на новий етап розвитку з усією гостротою вимагають структурної перебудови з одночасним техніко-технологічним її переозброєнням. Для вирішення цього завдання необхідно задіяти фактори й механізми якісних змін у розвитку реального сектора економіки.

Йдеться про реальні позитивні зрушення у структурі матеріального виробництва, розвитку інновацій і людського потенціалу. Можна стверджувати, що рівень розвитку й динамізм інноваційних процесів формують у сучасних умовах стратегічну основу сталого економічного зростання. Україні потрібно перейти від відновлювального економічного зростання до інноваційного економічного і соціального розвитку на базі використання внутрішніх довгострокових джерел. Це можливо лише на підставі обґрунтування, побудови й реалізації структурно-інноваційної стратегії проведення реформ в Україні.

Новий етап інноваційних політико-економічних реформ, як і загальносвітові глобалізаційні інноваційні процеси, триває за умов «зламу» класичних економічних парадигм та формує новий науковий світогляд щодо модернізації індустріальної економіки і створення нової інноваційної економіки.

Дослідженнями в галузі «інноваційної економіки» займаються найвідоміші вітчизняні вчені, такі як А. Гальчинський, В. Геєць, В. Гусєв, Я. Шаліло, В. Семиноженко, А. Чухно, В. Федоренко та ін.

У цій статті пропонується бачення основних інноваційних факторів переходу країни на нову якість, яка б забезпечувала стабільний розвиток економіки і суспільства.

Головним для суспільства має бути відчуття перспективи розвитку, сталості й незворотності позитивних змін. Незважаючи на прогресивну динаміку суспільного розвитку, яка є результатом винаходу ефективної моделі поєднання широкого комплексу динамічних факторів – від соціальних до промислово-технологічних – Україна потребує прискореного економічного розвитку. Прогнози, на які нині зорієнтована стратегія економічного й соціального розвитку України на період до 2011 р., у своєму оптимальному значенні засвідчують про необхідність забезпечення темпів росту ВВП на рівні понад 6 % у середньорічному вимірі. Прогнози, виконані відповідно до вказаних цільових орієнтирів в Інституті економічного прогнозування НАН України, свідчать, що така динаміка зростання економіки на новій структурно-технологічній основі можлива за виконання ряду умов, серед яких першочерговими є проблеми обсягу необхідних фінансових ресурсів. На найближчих 10 років, тобто на період, на який розроблена

вказана вище стратегія для вирішення завдань структурної побудови економіки й оновлення основного капіталу, необхідно до 200 млрд. доларів США. Якщо говорити про відчутну перспективу, то для досягнення рівня розвитку провідних країн світу Україні необхідно до 4 трлн. доларів США [1].

Зазначені питання стосуються, насамперед, якісних аспектів розвитку української економіки. Досягнуті за три останні роки темпи економічного зростання дійсно вражають, проте структура нинішнього зростання не відповідає структурі «інноваційної економіки», яка панує у світі. Головною ознакою «інноваційної економіки» є формування й реалізація інтелектуального потенціалу, який набуває у виробничому процесі ознак інтелектуального капіталу, тобто знань, які можна перетворити на прибуток й оцінити. Таке широке визначення, на нашу думку, охоплює будь-які технологічні, управлінські та ринкові новинки, які можуть бути інновацією, тобто додатковим прибутком. Інтелектуальний капітал – це єдине джерело, здатне забезпечити створення конкурентоспроможної економіки інноваційного типу.

Конкурентоспроможність у XXI ст. дедалі більше пов'язують із готовністю сприймати нові тенденції, а отже – зростають вимоги до людського капіталу. Необхідність урахування цих тенденцій для України, в якій процеси становлення нової інноваційної економіки, що ґрунтується на знаннях, не є поки що настільки помітними, полягає в потребі, насамперед, припинення деструктивних тенденцій щодо людського капіталу. До того часу, поки тенденції формування нової інноваційної економіки переважатимуть у світі й набудуть прояву в Україні, негативні процеси руйнації людського капіталу в нашій країні можуть набути незворотного характеру. За цих умов фундаментальною основою становлення нової інноваційної економіки в Україні є формування й подальший розвиток людського капіталу. Це дасть змогу адаптуватися до нових стандартів якості, включитися у світові інвестиційні потоки й інформаційні мережі, а також зорієнтувати інвестиційну та структурно-інноваційну політику на конкретну людину.

Основне призначення процесу формування людського капіталу полягає в тому, щоб ініціювати інноваційну переорієнтацію економіки знань. Знання є основою інноваційної поведінки людини, яка використовує їх як універсальний інструмент для утвердження в суспільстві, реалізації власних економічних інтересів. Суспільство ж використовує індивідуальні економічні інтереси кожної людини для досягнення загального, спільного інноваційного блага.

Нині знання стають стратегічним ресурсом в інноваційній економіці, а набуття знань і навчання – найважливішим процесом. Україна має єдиний шлях стратегічного розвитку – оволодівати ресурсами знання й новими інформаційними інтелектуальними технологіями.

Розвинуті країни світу вже мобілізували ці ресурси з метою інноваційного розвитку національних економік як основи маловитратних, ефективних технологій. Вони по-новому творять свої багатства, інноваційно використовуючи техніко-економічні системи.

В Україні поки що не створено міцного підґрунтя для інноваційного розвитку. Для досягнення помітних структурних зрушень в економіці нашої країни потрібний на порядок вищий рівень інвестиційної активності. Інвестиційна активність – не мета, а засіб реалізації нової інноваційної стратегії розвитку. Реалізація нової інноваційної стратегії розвитку й повноцінне використання інвестиційного та інноваційного потенціалу в інтересах оновлення виробництва – нині чи не єдиний шлях для України досягти рівня високотехнологічної розвинутої держави. Інновації у реальному секторі економіки є найважливішим чинником залучення інвестицій.

Слід підкреслити, що інвестиції й інновації як фактори економічного зростання в Україні мають системний характер і надзвичайно важливі для підвищення конкурентоспроможності та національної економічної безпеки. Відповідно до ст.1 Закону України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 року №40-IV, інновації – це новостворені (засновані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, або послуги, а також організаційно-технічні

рішення виробничого, адміністративного, комерційного та іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери, а інноваційна діяльність – це діяльність, спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок, що зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг [2]. Роль держави в інноваційній діяльності передбачає встановлення правил гри, контроль за їх дотриманням з боку її учасників, фінансове регулювання і підтримку тих секторів, де ринок працює неефективно, а також широкомасштабних, капіталозатратних і довгострокових інноваційних проектів.

Завоювання ринків та утримання позицій на них залежить в основному від спроможності країн (їх підприємств) витримувати динамічну, технологічну й організаційну конкуренцію, яка ґрунтується на інноваціях. За умов жорсткої конкуренції переваги надаються інноваціям і резонансу інвестиційних циклів, їх мультиплікації. Конкуренція є дієвим механізмом відтворення інвестиційного й інноваційного потенціалу, зниження трансакційних витрат та економії інвестиційних ресурсів на ринку високих технологій, культивує ринковий компонент практичних навичок і знань.

Конкурентоспроможність вітчизняної економіки базується головним чином на використанні порівняльних національних переваг і механізму цінової конкуренції. Вартість наукоємких промислових технологій, комп'ютерного програмного забезпечення та інших носіїв інтелектуальної власності становить лише 0,1 % національного багатства країни. Тобто масштаби використання конкурентних переваг пов'язані з формуванням «нової економіки», механізмів нецінової конкуренції, що ґрунтується на новітніх продуктах і унікальних технологіях, – на тому, що становить основу конкурентної боротьби в глобальному економічному просторі.

Розвиток світової економіки на межі ХХ ст. змінив погляди вчених на конкуренцію. Немоżliвість пояснити за допомогою цінової конкуренції сутність конкурентної діяльності змусила економістів шукати інші теоретичні підходи. Основоположником ефективної конкуренції на основі інновацій вважають Й. Шумпетера, який увів у науковий обіг категорію «інновація». Він довів, що ефективна конкуренція можлива лише за умови динамічної економіки, яка ґрунтується на поширенні новинок у різних формах. Це – виробництво нових товарів, застосування нової технології, техніки, освоєння нових ринків збуту, перехід до раціональніших форм організації й методів управління. Визначальне значення в економіці відводиться не конкуренції цін або якості, а конкуренції нововведень, адже інновації і підприємство є основними чинниками формування конкурентних переваг країн. Технологічно розвинуті держави здатні досягти інноваційних переваг при виході на світовий ринок нових наукоємких товарів. Інновації дають змогу отримувати монопольні прибутки державам. Як підкреслював лауреат Нобелівської премії у галузі економіки Дж. Р. Хікс, «...єдиний метод надати зміст теорії торговельно-промислового циклу... це зробити головний акцент на пропозиції інвестиційних можливостей, які забезпечуються винаходами й інноваціями» [3, с. 56].

Послідовниками еволюційної теорії Й. Шумпетера є відомі американські дослідники Р. Нельсон та С. Уінтер, які у праці «Еволюційна теорія економічних змін» характеризують суть теорії загальної економічної рівноваги, її обмеженість і непослідовність. Вони вважають, що «еволюційна теорія відкриває широкі перспективи, які сприяють аналізу великого кола явищ, пов'язаних з економічними змінами, що виникають внаслідок зміни попиту на продукцію або умов пропозицій факторів виробництва, чи викликані інноваціями» [4, с. 19]. Зміна технологій є нерівноважним процесом, тому що потреби суспільства в старих технологіях з часом виявляються меншими, ніж можливості їх виробництва, а необхідність у нових технологіях зростає.

Продовжуючи дослідження інноваційних процесів і вплив їх на економічне зростання, Р. Солоу заклав основи сучасної теорії зростання. Ця модель пояснювала економіку досконалої

конкуренції за законом спадної віддачі, який передбачав разом зі збільшенням інвестицій уповільнення темпів економічного зростання. Тому прогнозувався поступовий спад темпів економічного зростання в розвинутих країнах. Учений намагався обґрунтувати експансію розвинутих країн на ринку, надаючи особливе значення інноваціям як основному фактору розвитку національної економіки й отримання додаткових конкурентних переваг.

Для України інтенсивний розвиток інноваційної діяльності полягає у підвищенні конкурентоспроможності вітчизняного виробника й має особливе значення, оскільки сприяє прискоренню ринкової трансформації економіки, входженню до світових товарних ринків і створенню валютних резервів, необхідних для модернізації виробництва. Саме в таких напрямках і тільки за такої умови можна розраховувати на високий рівень конкурентоспроможності технологічної системи і продукції, а відтак витримати тиск конкуренції й ринкових цін країн ЄС. Тому зростає інтерес до досліджень інноваційних факторів забезпечення конкурентоспроможності як окремих підприємств і галузей, так і національної економіки в цілому.

Активізація використання інноваційного фактора в Україні є однією з найбільш складних проблем в оглядовому майбутньому, оскільки з цією метою слід вирішити ряд важливих питань. Створення конкурентоспроможної національної економіки через опанування інноваційним розвитком передбачає, по-перше, формування інноваційно мислячої управлінської еліти; по-друге, зміцнення й ефективне використання науково-технічного потенціалу; по-третє, проведення з боку держави активної інноваційної політики [5, с. 921]. Тільки таким чином можна забезпечити істотне підвищення конкурентоспроможності української економіки, змінити сировинний вектор розвитку економічних процесів, що стихійно формується нині.

Зрозуміло, що інновації не є універсальною і самодостатньою складовою економічного розвитку. Результат досягається лише за умови їх поєднання у виробничому процесі з певною комбінацією ресурсів – праці, капіталу, природних багатств тощо. Дослідження зазначених детермінант та їх ранжирування відповідно до внеску в забезпечення довгострокового економічного зростання стали змістом досліджень багатьох провідних науковців. Висновок був одноставним: найвагомим рушійним фактором економічної динаміки, починаючи з другої половини ХХ ст., є технологічні зміни, що втілюються в інноваційних процесах, а основним ресурсом розвитку – інформаційно-інтелектуальні технології, що знімають проблему обмеженості ресурсів [6], відкривають принципово нові горизонти для зростання продуктивності праці і, найголовніше, змінюють у системі економічних координат місце та роль знань як унікального генератора інноваційно-інновативних ідей.

Проте в Україні існує проблема пошуку моделі наукової системи, адекватної завданням технологічного розвитку економіки. Нині постають питання перетворення моделі вітчизняної науки в контексті зміни політико-економічної системи країни, виявлення специфіки її інституційної структури в динаміці на фоні міжнародних порівнянь. Центральною вимогою й характеристикою сучасного стану економіки є розвиток і застосування наукових (систематизованих) знань до практичних завдань [7], або, іншими словами, практична реалізація національного наукового потенціалу, впровадження досягнень науки й технологій в господарський обіг. Світовий досвід доводить, що національний науковий потенціал стає визначальною частиною національного багатства будь-якої країни [8]. Незважаючи на високу оцінку вітчизняного наукового потенціалу, ступінь його залучення у процес розвитку перспективних технологій залишається низьким, що свідчить про неефективне використання національного багатства та його незатребуваність, а причини такого стану криються в інститутах наукових систем.

Формуванню й реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки «сприяє» також порядок фінансування за рахунок держбюджету, коли Міністерство освіти і науки України

здійснює на підставі договорів безпосереднє фінансування кожного з таких напрямів. Як наслідок, кошти не концентруються в органах управління науково-технічними програмами на базі інноваційного оновлення, послаблюється контроль за їх використанням. Високий рівень розпорошення коштів між об'єктами досліджень не дає змоги одержати вагомні результати, які доцільно впроваджувати у виробництво, а відсутність єдиного координуючого центру призводить до систематичного недофінансування програм, внаслідок чого не відтворюється інтелектуальний потенціал країни хоча б на мінімальному рівні.

Темпи скорочення витрат на науку за останні роки були в 1,5–2,8 раза вищі, ніж темпи скорочення валового внутрішнього продукту та фактичних обсягів державного бюджету. Частка валового внутрішнього продукту, спрямована на розвиток науки, стійко зменшувалася від 3,07 % від ВВП у 1990 р. – до 0,32 % у 2004 р.

За таких умов наука й освіта не будуть стратегічною складовою економіки. Проте нині у світі спостерігаються протилежні тенденції – саме наукова сфера в розвинутих країнах є найперспективнішою, економічно рентабельною і такою, що має найінтенсивнішу динаміку розвитку. У провідних західних країнах частка інвестицій в освіту становить від 12 до 21 % національного доходу. Світовий досвід переконує, що наука й освіта – найбільш економічно вигідні та взаємопов'язані галузі. У сучасному світі, де існують чіткі критерії розвитку, головним пріоритетом є надання освіти й науці максимальної мобільності – відповідності ринковій кон'юнктурі.

В Україні, на думку багатьох учених, з часом може залишитися лише один ресурс – інерційний, і якщо найближчим часом не вжити рішучих заходів, країна ризикує остаточно втратити інтелектуальну конкурентоспроможність [1, с. 120]. З усвідомленням того, що наука вже є визначальним фактором інноваційного розвитку, зміна технологічних укладів у сучасній українській економіці вимагає підвищеної уваги до можливостей свідомого регулювання цих процесів і до шляхів реалізації наявних можливостей. Сьогодні, коли регулювання сфери виробництва наукових знань переходить у площину практичних рішень, у нашій країні є можливість уникнути багатьох помилок, відомих із практики економічної діяльності інших країн, повною мірою враховувати світовий досвід державного регулювання інноваційної діяльності.

Проблема державного регулювання інноваційної діяльності – це проблема регулювання технологічної структури виробництва, яка стосується техніко-економічного розвитку національного господарства, а не якогось сектора економіки. Зокрема, одна з проблем становлення державної інноваційної політики полягає у досягненні й підтримці визначеного технологічного рівня виробництва, забезпеченні відтворення всіх елементів системи продуктивних сил, що відповідають даному технологічному рівню.

Перетворення в економіці України пов'язані безпосередньо з перспективами інноваційного відновлення. Складність цієї проблеми полягає у тому, що для забезпечення стійкого технологічного розвитку потрібно визначити не тільки його основні напрями, що потребують підтримки держави, а й технологічний рівень, якого вони повинні досягти. В усіх галузях української економіки присутні елементи кількох технологічних укладів, вони переплітаються і взаємодіють один з одним.

За усієї складності проблеми вибір пріоритетного технологічного укладу має принципове значення. Адже кожний технологічний уклад є єдиним міжгалузевим комплексом взаємозалежних виробництв, заснованих на близьких за характером техніко-технологічних принципах і рішеннях. Таким чином, кожний технологічний уклад як цілісна система здатний чинити опір упровадженню чужорідних виробництв і технологічних принципів, тобто не сприймати елементи інших технологічних укладів.

Нашій країні необхідний курс на радикальні та швидкі зміни в системі продуктивних сил, на комплексне формування й розширене відтворення головного технологічного укладу, що був би здатний скласти технологічну основу економічного розвитку України на досить тривалий термін. Розв'язанню цього важливого завдання мають бути підпорядковані перетворення структури виробництва й технологічної динаміки у всіх сферах і секторах господарства, забезпечення відтворення відповідному технологічному укладу ресурсного потенціалу науково-інноваційної сфери. Пріоритетними галузями мають стати інвестиційно привабливі виробництва, розвиток яких зможе дати поштовх ланцюгу технологічних взаємозв'язків і створити необхідні передумови для реструктуризації й модернізації інших галузей і видів економічної діяльності. Однак згодом ці нові технології також наближаються до своїх технологічних меж, їхній життєвий цикл виходить на останню ділянку логістичної кривої, і різке збільшення середньої норми прибутку змінюється досить тривалим періодом її поступового зниження. Саме закон спадної граничної прибутковості використання технологій призведе спочатку до зниження доходів підприємств, а потім, коли співвідношення прибутковості внутрішніх і зовнішніх проектів знизиться до критичної межі, капітал переорієнтується на зовнішню економіку.

Розглянутий закон, що відображає співвідношення зростання ефективності та вартості технологій, які застарівають, має велике значення не тільки для прийняття інвестиційних рішень, а й для прогнозування інноваційно-економічної динаміки. Зростання вартості, що випереджає застарілі технології, порівняно зі зростанням їхньої ефективності, означає, зокрема, що навіть дуже великі обсяги вкладення в їхній розвиток не дають змоги домогтися суттєвих результатів на шляху підвищення ефективності виробництва; більше того, чим об'ємнішими будуть ці вкладення, тим швидше вичерпається технологічний потенціал розвитку даних технологій.

Отже, інвестиції в розвиток технологічних систем, що знаходяться в останній фазі свого життєвого циклу, автоматично призводять до втрати інвестиційних ресурсів, які не будуть відповідати розмірам вартості в товарній формі, і тим самим неминуче закладають у макроекономіці негативні тенденції, пов'язані з наростанням інфляції витрат. Такі технології є своєрідною «чорною діркою», здатною поглинути будь-який обсяг інвестицій, від яких ні країна в цілому, ні окреме підприємство ніколи не одержує адекватної віддачі, оскільки технологічні можливості подальшого розвитку цих укладів значною мірою вичерпані.

Аналіз показує, що за багатьма показниками (обсяги фінансування, кадрова складова, інновації та ін.) науково-технічний розвиток України поступово усунений з кола державних пріоритетів, що призвело до зниження інноваційної активності та здатності до реструктуризації виробництва і підвищення конкурентоспроможності продукції.

Якщо тенденція до прискорення розвитку науки й високих технологій в Україні не посилиться, то, враховуючи високі темпи зростання в провідних країнах світу, технологічне відставання України від цих країн поглиблюватиметься, а вітчизняна економіка в кращому випадку буде інтегрована у вигляді окремих допоміжних елементів у глобальну мережу високотехнологічних транснаціональних корпорацій [5, с. 701].

Саме тому важливою умовою самостійного і стійкого розвитку економіки України у середньо- та довгостроковій перспективі є ефективне просування в напрямі здійснення прогресивних структурних зрушень на нових інноваційно-технологічних й інституціональних основах. У затверджених Урядом України «Концептуальних засадах стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки» ключовою є позиція необхідності забезпечення єдності в реалізації завдань структурної й інноваційної політики.

Невідкладним завданням держави, тісно пов'язаним із проблемою подолання уповільнення темпів здійснення інноваційних програм та їх впровадження у виробництво, є зосередження зусиль на підтримці вирішальних напрямів науково-технічного прогресу, від оволодіння яким

залежить технологічне й економічне майбутнє нашої країни. Саме в період політичних та економічних трансформацій приймаються основні рішення з реалізації технологічних можливостей подальшого піднесення економіки, концентрації головних технологій у тих галузях господарства, що повинні бути структурними полюсами росту й розвитку, в результаті чого інвестиції надходять в інші галузі.

Звідси випливає висновок: держава і підприємства повинні концентрувати інвестиції для забезпечення розвитку нових технологій 5 і 6 технологічних циклів. Це слід враховувати, особливо при опрацюванні власного сценарію інноваційного розвитку. У цьому полягає ключовий момент забезпечення передумов економічного піднесення.

Література

1. Геєць В.М. Монетарні складові стратегії економічного розвитку // Монетарна політика в умовах економічного зростання: Матер. наук.-практ. конф. – К., 2004. – 172 с.
2. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. № 40 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.
3. Хикс Дж. Стоимість и капитал. – М.: Прогресс. – 1994. – 487 с.
4. Нельсон Р., Уинтер С. Эволюционная теория экономических изменений. – М.: Финстатинформ, 2000. – С. 19.
5. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогноз.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
6. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. – К.: Логос, 2003. – С. 3.
7. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества (<http://ek-lit.agava.ru>).
8. Федоренко Н., Симчера В. Оценка эффективности использования национальных ресурсов России // Вопросы экономики. – 2003. – № 8. – С. 31–40.

Самойленко В. В.,

*аспірант кафедри маркетингу та ресурсозабезпечення
Інституту економіки та підприємництва
Національного авіаційного університету*

Організаційні форми маркетингових каналів

В статье исследуются организационные формы маркетинговых каналов, проводится их классификация на основании критерий управляемости и вводятся понятия качества функционирования и конфигурации маркетингового канала.

The given article deals with organizational forms of marketing channels. The author of the article carries out their classification basing on a manageability criterion and he introduces the notions of functioning quality and marketing channel structure.

Ключові слова: форми маркетингових каналів, класифікація, система збуту, критерій керованості, франчайзинг, конфігурація маркетингового каналу, якість функціонування маркетингового каналу.

Сучасні форми організації збутової діяльності є досить складними та різноманітними. Маркетингові канали – одна з моделей організації збуту на сучасному підприємстві. Зважаючи на неоднозначність факторів, які впливають на вибір форми маркетингового каналу для виробників, побудова оптимального маркетингового каналу є непростим та дуже важливим завданням. Тому можна з упевненістю зазначити, що вітчизняні підприємства потребують знань для побудови прибуткових маркетингових каналів.

Організаційні форми маркетингових каналів досліджувались в основному зарубіжними вченими Л. Штерном, А. Ель-Ансари, Е. Кофланом, Д. Джонсоном, Д. Вудом, Д. Вордлоу,

П. Мерфи-мол та ін. Проте немає єдиного підходу до класифікації маркетингових каналів, де також існують суперечності у визначенні горизонтальних і вертикальних маркетингових каналів. У цій статті ми прагнемо дослідити організаційні форми маркетингових каналів з метою їх класифікації та проведемо аналіз формування маркетингових каналів в Україні.

Маркетингові канали – це формування системи збуту, орієнтованої на споживача. У цьому контексті гостро постає питання якості як самого продукту, так і функціонування маркетингових каналів. Процес забезпечення якості продукту вимагає контролю як процесу виробництва, так і процесу його фізичного розподілу. Поняття «якість» передбачає відповідність продукту певним стандартам та нормам. Також існує і таке визначення якості продукту як наявності обіцяних властивостей та можливостей використання [5]. У контексті маркетингових каналів ми пропонуємо розглядати поняття якості в таких двох площинах:

- технологічній (відповідність продукту стандартам, нормам, задекларованим можливостям, тобто такі, які формуються в процесі виробництва);
- організаційній (проблеми, які стосуються функціонування маркетингових каналів).

Ми не будемо розглядати питання забезпечення якості в технологічній площині, оскільки вони розглянуті у відповідних стандартах, законодавчих актах та інструкціях. Зупинимось на якості функціонування маркетингових каналів, оскільки від неї залежить майбутнє виробника на ринку. Спробуємо визначити основні чинники, які впливають на якість функціонування маркетингового каналу:

1. Узгоджена маркетингова діяльність. Стратегія розвитку продукту та його позиціонування.
2. Логістичні операції – наявність товару в необхідній кількості в місцях продажу, своєчасне виконання замовлень посередників.
3. Менеджмент – відсутність залежності виробника від посередника за рахунок формалізації існуючих бізнес-процесів.
4. Просування – ефективне використання бюджету на просування продукту, який може вимірюватись у показниках частки реклами в собівартості продукту, вартості стимулювання першого придбання, вартості заохочення повторних покупок.

За умови виконання зазначених чинників ми отримуємо надійну систему збуту, що дозволяє кожному з її учасників концентруватися на власних ключових компетенціях. На нашу думку, виробнику слід будувати такі маркетингові канали, в яких вплив кожного посередника буде найменшим. Світова практика має достатньо прикладів, коли виробник виконує формалізацію процесів системи збуту його продукції, що дозволяє значно спростити як залучення нових партнерів, так і процеси контролю їх діяльності.

Проаналізуємо основні форми каналів збуту. Вчені зарубіжних країн [5, 6, 7, 8] не мають єдиного підходу до класифікації маркетингових каналів, однак найпоширенішими є такі форми:

- вертикальні канали (вертикальні маркетингові системи);
- горизонтальні маркетингові канали (горизонтальні маркетингові системи);
- багатоканальні системи.

Зауважимо, що в літературі найчастіше приділяється увага одноканальним системам, а взаємодія між каналами в багатоканальній системі залишається поза увагою. В деяких випадках під час розгляду багатоканальних систем автори припускаються помилки, коли кожен канал розрізняють тільки за продуктом, розміром знижки чи переліком супутніх послуг, а не формою співпраці чи спрямованістю на певний сегмент ринку. Також не визначається чітка відмінність між вертикальними і горизонтальними маркетинговими каналами. Так, Ф. Котлер [4] визначає традиційний канал розподілу як об'єднання виробника, посередника та роздрібного продавця. Для вертикальної маркетингової системи характерна влада одного з учасників каналу через володіння патентами чи часткою акцій інших учасників. Водночас, горизонтальну маркетингову систему Ф.

Котлер визначає як об'єднання підприємств різних видів діяльності для досягнення певних цілей. Таким чином, можна дійти висновку, що горизонтальна маркетингова система може бути частиною (одним рівнем) вертикальної маркетингової системи.

Російський вчений Б. Анікін [6] визначає традиційні канали розподілу як горизонтальні, а вертикальні канали розподілу – як об'єднання виробника та посередників, причому один з учасників має вплив на інших учасників за рахунок володіння ним або надання йому певних переваг. Таким чином, Б. Анікін надає вертикальним системам збуту (за визначенням Ф. Котлера) ознак вертикально інтегрованих організацій.

У літературі вертикальну інтеграцію поділяють на «жорстку» та «гнучку» [8]. «Жорстка» вертикальна інтеграція має місце, коли компанія будує канал, створюючи самостійно інші компанії-посередники, а «гнучка» – коли компанія встановлює договірні відносини з посередниками.

Вчені відзначають, що для горизонтальних маркетингових каналів характерна диверсифікація в суміжних видах діяльності, а вертикальні маркетингові канали вони розглядають через призму вертикальної інтеграції для реалізації впливу на інших учасників [8].

На нашу думку, визначення горизонтальних маркетингових систем, за Ф. Котлером наближене до «симбіотичного маркетингу» Л. Адлера [1] або концепції синергізму І. Ансофа [2]. На нашу думку, визначення горизонтальних маркетингових систем згаданих вище вчених [8] є правильним у випадку однорівневої системи розподілу, тому що інтеграція розглядається тільки на одному рівні: виробництво чи розподіл, в інших випадках можна говорити про злиття підприємств. Таким чином, горизонтальні маркетингові системи ми не відносимо до поняття маркетингового каналу, оскільки вони набувають властивостей альянсу, тобто об'єднання організацій для досягнення певних цілей.

Далі ми розглянемо маркетингові канали як вертикаль від виробника до кінцевого споживача. Ф. Котлер [4] виділяє такі види вертикальних маркетингових систем (ВМС):

- корпоративні – системи, де всі учасники каналу розподілу повністю чи частково належать одному власнику;
- адміністративні – системи, де керівництво розподілом здійснює найбільший учасник каналу, зазвичай, виробник;
- контрактні – об'єднання незалежних підприємств, що поєднують зусилля для досягнення високих комерційних результатів.

Аналіз такої класифікації засвідчує невизначеність стосовно джерел влади в адміністративній ВМС, оскільки ними може виявитись як право власності учасника каналу на мережу роздрібних магазинів, так і найбільший обсяг продажу порівняно з іншими учасниками. Також джерелом влади може бути і контракт з визначеними обов'язками інших учасників.

Водночас П. Дойль звертає увагу на таку властивість маркетингового каналу, як надійність [3]. Він виділяє вертикальні маркетингові системи, мета діяльності яких полягає у досягненні максимальної ефективності всього каналу. Канали, учасники яких зацікавлені у максимізації власного прибутку, автор називає конвенційними. Таким чином, за класифікацією П. Дойля, різниця між маркетинговими каналами полягає у можливості керування ними та стабільності відносин між учасниками в довгостроковому періоді.

Здебільшого вертикальна інтеграція призводить до синергізму в логістиці, додаткового ефекту масштабу і можливості здійснення контролю за обслуговуванням споживачів. Слід зазначити, що здійснення вертикальної інтеграції можливо стане необхідним для захисту ключової компетенції компанії.

На думку автора, в основу класифікації маркетингових каналів необхідно закладати критерій керованості, що відповідно відображається на обов'язках учасника, тобто його ролі у потоках

фізичного розподілу, фінансування, просування, права власності, обміну інформацією та документообігу. Запропонована автором цього дослідження класифікація наведена на рис. 1.

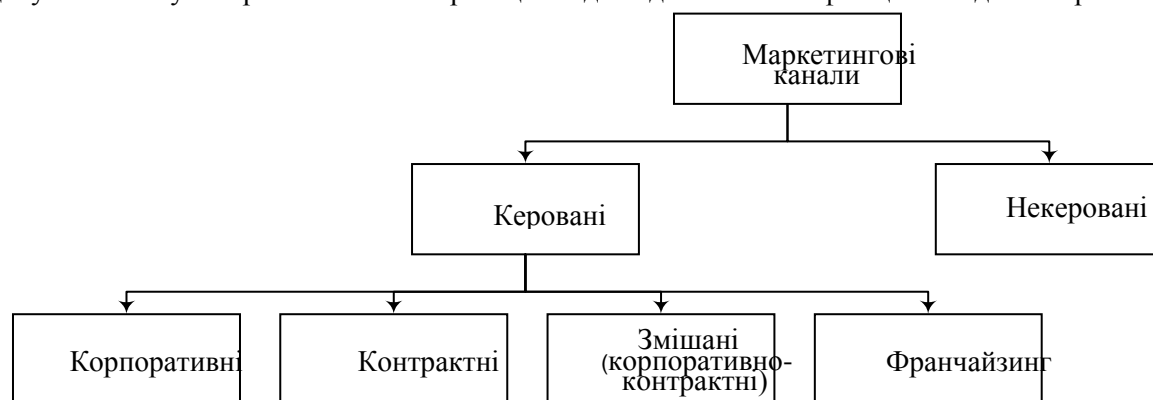

Рис. 1. Класифікація маркетингових каналів

Хоча Ф. Котлер відносить франчайзинг до контрактних ВМС, з огляду на специфіку франчайзингу ми його виділяємо в окрему форму каналу через наявність більш тісної інтеграції франчайзера та франчайзі.

Ми вважаємо, що франчайзинг є дещо більше, ніж ведення бізнесу з використанням чужої торгової марки, знань та технологій. Формалізація франчайзингового бізнесу дозволяє розглядати франчайзинг як спосіб збереження та примноження капіталу. Сьогодні вже не поодинокі ситуації, коли франчайзер разом з технологічними картами виробництва чи надання послуг надає франчайзі інструкції щодо ведення бізнесу, бухгалтерського обліку, маркетингової діяльності, завдяки чому відбувається спрощення започаткування та ведення бізнесу франчайзі. За умов стабільності економіки країни, де розташований франчайзі, можна стверджувати, що франчайзинг надає більше можливостей приросту капіталу, ніж депозит у банківській установі.

Під впливом процесів глобалізації та науково-технічного прогресу відбуваються зміни в організації маркетингових каналів від корпоративних ВМС до керованих або контрактних. Причини такої трансформації полягають в обмежених фінансових ресурсах, низькій ефективності власної системи розподілу, спеціалізації діяльності посередників та обмеженості в часі.

Характерною особливістю сучасних маркетингових каналів є поширення та розвиток багатоканальних систем, тобто використання виробником більше ніж одного маркетингового каналу. Передумовами виникнення багатоканальних маркетингових каналів є бажання виробника охопити більшість сегментів ринку, з одного боку, і виробництво широкого асортименту продукції – іншого.

До розвитку багатоканальних маркетингових систем виробників спонукають посередники, які намагаються диктувати умови співпраці виробникам. Ми вважаємо, що зменшення частки посередника в загальних обсягах продажу виробника зменшує владу посередника. У такий спосіб виробник забезпечує надійність функціонування маркетингових каналів у майбутньому та зменшує можливі збитки у випадку відмови посередника від подальшої співпраці.

Вище розглянуто форми маркетингових каналів з огляду на бажаний результат та на можливості керування діяльністю посередників стосовно організації збуту продукції виробника. Вважаємо за доцільне розглядати форми маркетингових каналів у площинах часу, необхідного для їх створення, та вартості створення маркетингового каналу бажаної форми. Час, необхідний для створення маркетингового каналу, в цілому залежить від швидкості виконання таких процесів, як: переговори, укладання договору, підготовка персоналу та місць продажу продукту, виготовлення

відповідних рекламних матеріалів та їх розміщення тощо. Вартість створення маркетингового каналу включає витрати виробника на організацію роботи з посередниками, підготовку персоналу, формування запасів продукції, проведення рекламної кампанії та інші супутні витрати.

Зазначимо, що у загальному випадку дуже складно визначити необхідну форму маркетингових каналів на етапі виведення товару на ринок. Тому для маркетингових каналів характерний розвиток від некерованих до керованих. Це викликано такими об'єктивними причинами, як зміни вимог до партнерів у каналі, необхідність інвестування, відсутність інформації про можливі обсяги збуту та ін.

Оскільки форма маркетингових каналів залежить від внутрішніх та зовнішніх факторів, постає питання надійності маркетингового каналу, тобто зменшення ризиків функціонування. Діяльність виробника по зменшенню ризиків може призводити до збільшення підконтрольних виробнику функцій. Таким чином, зменшення ризиків сприяє утриманню влади в каналі виробником.

Функції посередників можна розділяти на такі, які є їх ключовою компетенцією та другорядні. На основі аналізу діяльності маркетингових каналів нами зроблена спроба виділити основні функції учасників маркетингового каналу та визначити можливих виконавців (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл функцій між учасниками маркетингового каналу

<i>Основні функції</i>	<i>Виконавець</i>
Вивчення ринку	Виробник, посередник
Рекламна підтримка	Виробник власними силами, рекламна агенція за дорученням виробника чи посередника, посередник
Продаж (зміна права власності)	Виробник чи посередник
Транспортування до покупця	Підрядник (транспортна компанія), покупець та власними силами продавця
Встановлення та налагодження	Виробник, посередник, який здійснив продаж чи авторизована виробником сервісна організація
Навчання покупця експлуатації	Посередник, який здійснив продаж чи інша організація
Постачання запасних частин	Посередник чи виробник
Гарантійне та післягарантійне обслуговування	Посередник, який здійснив продаж, чи авторизована виробником сервісна організація

На нашу думку, доцільно ввести поняття «конфігурація маркетингового каналу». Конфігурація маркетингового каналу – система відносин між учасниками потоків у маркетинговому каналі. Залежно від конфігурації маркетингового каналу виробник має різні можливості щодо асортименту товарів та послуг, які можуть бути запропоновані покупцям, оскільки саме в конфігурації маркетингового каналу визначаються виконавці функцій. Чим складніший є виріб, тим більше вимог висувається до умов його експлуатації та обслуговування.

У деяких випадках специфіка продукту вимагає виділення в окремі канали різних видів діяльності, пов'язаної з продажем та обслуговуванням продукту. Це твердження найбільш актуальне для технічно складних виробів, у процесі збуту яких можна виділити продаж, встановлення, введення в експлуатацію, технічний огляд та профілактичне обслуговування, планові та позапланові ремонти, демонтаж та утилізацію.

Як засвідчує аналіз форм маркетингових каналів, бажані виробниками керовані маркетингові канали вимагають зваженого підходу щодо їх створення, оскільки вони вимагають формалізації бізнес-процесів і значних інвестицій як з боку виробників, так і з боку посередників.

Література

1. Lee Adler. «Symbiotic Marketing» /Harvard Business Review. – 1966. – November-December. – P. 59–71.
2. Ансоф И. Новая корпоративная стратегия /Пер с англ.; Под ред. Ю.Н. Каптуревского. – СПб.: Изд-во «Питер», 1999. – 416 с.
3. Дойль П. Менеджмент: стратегия и тактика / Пер. с англ.; Под ред. Ю.Н. Каптуревского. – СПб.: «Питер», 1999. – 560 с.
4. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент /Пер. с англ.; Под ред. Л.А. Волковой, Ю.Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2000. – 752 с.
5. Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Д., Вонг В. Основы маркетинга / Пер. с англ. – 2-е европ. изд. – М., СПб.; Киев: Издат. Дом «Вильямс», 1998. – 1056 с.
6. Логистика: Учеб. пособ. /Под ред. Б.А. Аникина. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 327 с.
7. Маркетинг: Учебник /Романов А.Н., Корлюгов Ю.Ю., Красильников С.А. и др.; Под ред. Романова А.Н. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996. – 560 с.
8. Штерн Л., Эль-Ансари А., Кофлан Э. Маркетинговые каналы. 5-е изд. /Пер. с англ. – М.: Издательский Дом «Вильямс», 2002. – 624 с.

Сова О. Ю.,

*аспірантка кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Вплив дефіциту державного бюджету на розвиток економіки

В статье рассматриваются некоторые концепции сбалансированности бюджета с целью дальнейшего их анализа и ликвидации негативных последствий бюджетного дефицита. Анализируются теоретические аспекты дефицита государственного бюджета с учетом различных источников его финансирования.

The author of the article considers some conceptions of a balanced budget for their subsequent analysis to be done and negative results of budget deficit to be eliminated. Taking into consideration different financing sources, she also reveals some theoretical aspects of the state budget deficit.

Ключові слова: дефіцит державного бюджету, концепції збалансування бюджету, джерела покриття бюджетного дефіциту, внутрішнє, зовнішнє фінансування.

Рівень бюджетного дефіциту належить до найважливіших індикаторів фінансової стабільності держави. Існують різні оцінки його граничного розміру. Наприклад, Пакт стабільності і зростання, яким визначаються основні фінансові параметри в країнах Європейського Союзу, серед інших умов потенційним і фактичним учасникам ставить і таку як граничний рівень дефіциту державного бюджету – 3% від валового внутрішнього продукту. Згідно з даними міжнародної статистики, величина бюджетного дефіциту в індустріально розвинутих країнах коливається у межах 3–4% від розміру ВВП за середньосвітової його величини 4,5%. Існує тенденція до стабілізації бюджетного дефіциту у середньосвітовому вимірі 4–5% ВВП.

Питанням бюджетного дефіциту приділяли увагу провідні економісти світу. Серед них такі відомі західні вчені як Ш. Бланкарт, Дж. Б'юкенен, А. Вагнер, Дж.М. Кейнс, П. Стелла та ін. Певний внесок у розроблення теоретичних і практичних питань бюджетного дефіциту зробили вітчизняні економісти І.В. Алексеев, І.Ю. Кондрат, І.О. Луніна, Ц.Г. Огонь, В.М. Опарін, К.В. Павлюк, О.Р. Романенко, Н.Б. Ярошевич та ін.

З приводу впливу бюджетного дефіциту на розвиток економіки існують суперечливі погляди. Прихильники концепції дефіцитного фінансування бюджетних видатків виходять із того, що бюджетний дефіцит не є деструктивним фактором. Для національної економіки він не

становить загрози, оскільки всі видатки, у тому числі й ті, що перевищують доходи, здійснюються на території даної держави і сприяють зростанню добробуту країни. Якщо дефіцит буде зосереджений у бюджеті розвитку, то в цьому випадку зростання дефіцитного фінансування спроможне привести до інвестиційного та інноваційного зростання. Крім того, дефіцит бюджету, відповідно до теорії дефіцитного фінансування, означає збільшення доходів суб'єктів господарювання і населення (отримувачів бюджетних коштів), що стимулює зростання купівельної спроможності, продуктивності праці і розширення національного виробництва. Це, у свою чергу, веде до зростання податкових надходжень.

Економісти неокласичного напрямку дотримуються протилежної позиції. На їхню думку, хронічні дефіцити неминуче вимагатимуть більш високих податків у майбутньому, що рівнозначно перекладанню поточного економічного тягаря на майбутні покоління. Для фінансування дефіциту повинні залучатись емісія грошей і позики, що викликає розлад грошово-кредитної системи, девальвацію національної валюти, зростання внутрішнього і зовнішнього боргу держави.

До останнього часу вважалось, що щорічно збалансований бюджет – це одне із головних завдань бюджетної політики держави. В основі такого підходу лежить концепція збалансованості бюджету в процесі економічного циклу.

Логічне обґрунтування цієї концепції зводиться до такого. Для того, щоб протистояти спаду виробництва, уряд повинен знижувати податки і збільшувати державні видатки, тобто провокувати дефіцит бюджету. Під час економічного піднесення слід підвищувати податки і знижувати урядові витрати. Позитивне сальдо бюджету може бути використане на покриття державного боргу, що виник у період спаду.

Але, як свідчить практика, спади і піднесення в економічному циклі можуть бути неоднаковими за глибиною і тривалістю. Намагаючись збалансувати бюджет, уряд повинен або підвищити ставки податків, або скоротити державні витрати, або використовувати комбіновані заходи.

Простота цих рекомендацій щодо подолання бюджетного дефіциту є досить ілюзорною. Як засвідчує досвід багатьох країн, така політика потребує тонкого збалансованого поєднання заходів з підвищення доходної бази і скорочення державних видатків. Адже державні видатки також мають різний характер – споживчий та інвестиційний. Тому йдеться про скорочення непродуктивних бюджетних витрат і зростання інвестицій у виробництво й у «людський капітал» – освіту, охорону здоров'я, соціальні компенсації.

За умов ринкової економіки, як стверджують сучасні західні фінансові теорії, дефіцит може бути корисним у випадку, коли під час спаду виробництва держава витрачає більше грошей, ніж одержує: він забезпечує збільшення попиту, в тому числі купівельної спроможності населення. Споживачі починають більше купувати, підприємці – більше продавати. Унаслідок цього зростають обсяги виробництва і скорочується безробіття.

Проте в період піднесення економіки держава не може дозволити собі дефіцит бюджету, оскільки він стимулюватиме інфляцію. Отже, бюджет, в якому збалансовані доходи та видатки, потрібний не щорічно, а для певного періоду, тобто протягом економічного циклу. В окремі роки з метою стимулювання ділової активності держава може допускати дефіцит бюджету. Наведені міркування не стосуються сучасної економіки України, оскільки вона тільки трансформується на ринкову [1, с. 175–176].

За наявності бюджетного дефіциту держава зобов'язана обрати найоптимальніші джерела його покриття. У світі використовуються два методи покриття дефіциту бюджету – беземісійний та емісійний [2, с. 34–35].

Беземісійні (неінфляційні) джерела – це фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень на внутрішніх і зовнішніх фінансових ринках та за рахунок використання залишків бюджетних коштів.

Внутрішні позики здійснюються через продаж державних цінних паперів (облігацій, векселів) або через одержання кредитів у банку. Зовнішніми джерелами можуть бути кредити міжнародних фінансових об'єднань та іноземних держав, а також безоплатна та безповоротна фінансова допомога для здійснення цільових програм міжнародного значення.

Зменшити дефіцит бюджету уряд може і накопиченням заборгованості – податкової (підвищення податків) або розрахункової (прострочення платежів за борги або за куплені товари). Ці заходи теж мають неінфляційний характер.

Емісійним (інфляційним) джерелом фінансування бюджетного дефіциту є монетизація дефіциту, яка відбувається в результаті позик центрального банку урядові та купівлі центральним банком державних цінних паперів.

Кредитну емісію як спосіб покриття дефіциту широко використовували в Україні. У 1991 – 1995 рр. кредити Національного банку України були практично єдиним джерелом покриття дефіциту бюджету. З 1995 р. разом із кредитами НБУ для фінансування дефіциту почали залучати внутрішні і зовнішні запозичення, а через два роки НБУ припинив пряме фінансування бюджетного дефіциту.

Слід зазначити, що відмова від державного запозичення, як внутрішнього, так і зовнішнього, неможлива, оскільки необхідно забезпечувати обслуговування й погашення вже накопиченого державного боргу, підтримувати платіжний баланс, зберігати й накопичувати валютні резерви, які є джерелом фінансування економічного зростання.

У теоретичному плані зовнішнє фінансування бюджетного дефіциту виявляється менш інфляційним, ніж його монетизація, оскільки пропозиція товарів на внутрішньому ринку збільшується тією мірою, у якій зовнішні позики сприяють розширенню імпорту. При цьому, чим більш відкритою є перехідна економіка і чим більш твердим її валютний курс, тим менш за все зовнішнє боргове фінансування виявиться інфляційним.

Можливості зовнішнього пільгового фінансування бюджетного дефіциту (наприклад, одержання безоплатних субсидій з-за кордону або пільгових позик за низькими ставками із тривалими термінами погашення) є найбільш привабливими, тому що в цьому випадку дефіцит не тільки не здійснює негативний вплив на економіку, а й може виявитися досить корисним, якщо таке фінансування пов'язане з продуктивним використанням ресурсів.

Нерідко, однак, можливість пільгового фінансування в перехідних економіках обмежена через значну зовнішню заборгованість або використовується урядами переважно в непродуктивних цілях – на споживчі дотації, виплати пенсій, збільшення державного апарату тощо. Подібні додаткові бюджетні видатки не можуть бути швидко скорочені у випадку припинення їхнього зовнішнього субсидування при відсутності гарантованих внутрішніх джерел покриття, що підсилює загальну напругу в бюджетно-податковій сфері.

Залучення засобів з іноземних джерел для фінансування бюджетного дефіциту перехідних економік є доцільним, коли:

- організоване концесійне фінансування;
- на внутрішньому ринку відчувається дефіцит капіталу при високій внутрішній нормі прибутку;
- рівень внутрішніх процентних ставок перевищує середньосвітовий і існує можливість відносно стабілізувати валютний курс;
- первинні розміри зовнішнього боргу незначні;
- зниження інфляції є основним завданням макроекономічної політики;

□ торговельний баланс відносно стабільний за наявності перспектив розширення ринку.

Внутрішнє боргове фінансування бюджетного дефіциту нерідко розглядається як антиінфляційна альтернатива монетизації. Однак цей спосіб фінансування не усуває загрози росту інфляції. Якщо облігації державної позики розміщуються серед населення і комерційних банків, то інфляційна напруга виявиться слабкіше, ніж, наприклад, при їхньому розміщенні в НБУ. Однак останній може скупити ці облігації на вторинному ринку цінних паперів і тим самим розширити свої квазіфіскальні операції, що сприяють зростанню інфляційного тиску.

Накопичення внутрішнього боргу збільшує і частку державних витрат на його обслуговування, що призведе до самозростання бюджетного дефіциту і державної заборгованості. Це обмежує можливості зниження напруженості в бюджетно-податковій сфері і стабілізації рівня інфляції.

У перехідній економіці внутрішнє боргове фінансування бюджетного дефіциту вимагає менших витрат за таких умов:

- обмежене кредитування приватного сектора;
- внутрішня пропозиція відносно еластична;
- зовнішнє боргове фінансування дорожче або обмежене, а існуюча внутрішня заборгованість незначна;
- інфляція досягла високих темпів, або є неминучою.

Якщо уряд має намір фінансувати значну частину свого бюджетного дефіциту через продаж облігацій, то він не може одночасно проводити тверду фінансову політику, утримуючи ставку відсотка нижче за очікуваний рівень інфляції. Облігації користуватимуться попитом тільки при досить привабливому рівні прибутковості. Якщо ж цей показник буде низьким (або негативним), то можливості внутрішнього боргового фінансування бюджетного дефіциту значно зменшуватимуться навіть незалежно від ступеня розвитку внутрішнього ринку капіталів.

У цьому випадку економічні агенти прагнуть придбати товари або вкласти свої фінансові активи за кордоном, обмежуючи можливості уряду фінансувати бюджетний дефіцит із внутрішніх небанківських джерел і погіршуючи стан платіжного балансу. Ця диспропорція може збільшитися на тлі очікувань девальвації національної валюти особливо в ситуації недовіри до політики уряду.

Серед загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з бюджетним дефіцитом існує і механізм секвестру видатків бюджету – щомісячне пропорційне зниження бюджетних видатків за всіма статтями протягом часу, який залишився до кінця фінансового року. Він має місце, якщо протягом бюджетного періоду відбувається перевищення граничного рівня дефіциту або значне скорочення доходної частини державного бюджету. Секвестру не підлягають захищені статті, склад яких в Україні визначає Верховна Рада.

Виділяють такі наслідки впливу дефіциту державного бюджету на економіку окремих країн:

1. У результаті виходу держави на ринок капіталів з державними цінними паперами (щоб зменшити бюджетний дефіцит) відбувається зростання процентних ставок, що ускладнює отримання кредитів підприємствами різних галузей.
2. Ускладнюється механізм міжнародного переливу капіталів та створюється можливість подвійного дефіциту (бюджету та платіжного балансу).
3. Порушуються психологічні фактори стабілізації фінансової системи: збільшується кількість короткострокових фінансових операцій на шкоду довго- та середньостроковим (оператори ринку бояться інфляції).
4. Зростання інфляції у країні у результаті збільшення випуску в обіг додаткових грошей, щоб зменшити бюджетний дефіцит (Чилі – 1972 р.; Югославія – 1993 р.; Туреччина – 1997–

1998 рр.). Подібним шляхом йшла Україна в 1992 – 1994 рр., що призвело до суперінфляції в 1993 р.

5. Посилення податкового тиску на платників податків, щоб збільшити доходну частину бюджету. Наслідок – приховування доходів від оподаткування, яке посилюється в період економічних і фінансових криз.
6. Зменшення державних видатків, щоб зменшити дефіцит державного бюджету. Подібне здійснювалося у багатьох країнах СНД, у тому числі і в Росії (секвестр).
7. Разом з тим, дефіцит бюджету в помірному розмірі (не більше 1–2 % ВВП країни) може на певний період стимулювати зростання сукупного попиту і пропозиції [3, с. 50–51].

Негативні наслідки значного перевищення видаткової частини державного бюджету над доходною потребують здійснення системи заходів для його подолання, проведення активної фінансової політики, використання загальноприйнятих методів боротьби з дефіцитом. Держава зобов'язана формувати свою бюджетну політику таким чином, щоб домогтися скорочення бюджетного дефіциту. До заходів, які сприяли б, з одного боку, збільшенню доходів бюджету, а з другого, – скороченню державних видатків, можна віднести:

- спрямування бюджетних коштів на розвиток галузей, що визначають рівень економічної могутності держави, забезпечують впровадження передових наукових технологій у виробництво;
- створення сприятливих економічних умов для суб'єктів господарювання шляхом удосконалення податкової політики та інших складових бюджетного механізму;
- науково обґрунтована державна політика доходів, законодавче закріплення якої має бути відображене в Податковому кодексі;
- реальне запровадження бюджету розвитку на державному рівні;
- вдосконалення системи бюджетного планування, дотримання бюджетно-фінансових і грошово-кредитних пропорцій;
- розробка методик оцінювання ефективності здійснення бюджетних видатків;
- скорочення державного сектора економіки і, відповідно, бюджетного фінансування; контроль за реалізацією державою права власності на підприємствах державної форми власності;
- залучення іноземного капіталу тощо.

Розробка та послідовне втілення цих заходів спрямовані на збільшення доходів бюджету і зменшення його видатків, регулювання бюджетного дефіциту, цілеспрямоване управління його обсягом. Це, разом з економічними антикризовими заходами, сприяє стабілізації фінансового становища в країні.

Література

1. Романенко О.Р. Фінанси. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 175–176.
2. Юрій С.І., Бескид Й.М. Бюджетна система України. – К.: Ніс, 2000. – С. 34–35.
3. Карлін М.І. Фінанси зарубіжних країн. – К.: Кондор, 2004. – С. 50–51.

Солнишкіна К. В.,

*аспірантка кафедри управління земельними ресурсами
Національного аграрного університету*

Деякі аспекти економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель на сучасному етапі

В статті **изложено состояние использования земельных ресурсов. Сосредоточено внимание на вопросах рационального использования и охраны земельных ресурсов за счет экономических и экологических факторов.**

The given article touches upon the problem of land resource use. The author of the article focuses on the matters of rational use and guarding land resources performed at the expense of economic and ecological factors.

Ключові слова: **раціональне використання та охорона земель, економічне стимулювання, екологічна ефективність..**

«Раціональне використання земель – це одна з основних проблем, від вирішення якої залежить майбутнє людства»
(французький вчений Ж. Дорст)

Критерії оцінки результатів земельної реформи – це висока еколого-економічна ефективність землеволодіння та землекористування, формування раціональних та стійких агроландшафтів у всіх природокліматичних зонах, упорядкування важелів підвищення відповідальності всіх суб'єктів господарювання за раціональне використання та якісний стан ґрунтів.

Отримання більше продукції при мінімальних затратах – це головна мета сучасного сільського господарства. Але через збільшення обсягів інтенсивності використання земель зростає втрата природних властивостей ґрунтів.

Тому твердження, що розорювання пасовищ, сіножатей, прибережних смуг шляхом залучення в орні землі площ чагарників водоохоронного та протиерозійного значення не тільки не підвищили продуктивність угідь, а навпаки, порушили природну рівновагу екосистем та погіршили стан навколишнього середовища в цілому.

Основною метою нашої статті є спроба розкрити деякі аспекти економічного стимулювання раціонального використання земель та охорони земельних ресурсів на базі екологічних і економічних критеріїв.

Сьогоднішній екологічний стан довкілля є результатом нераціонального використання природних ресурсів і, в першу чергу, земельних ресурсів. Антропогенні навантаження при їх використанні в землеробстві (переуцілювання ґрунту внаслідок застосування важкої техніки, забруднення сільськогосподарських угідь пестицидами, баластом і токсичними речовинами, які містяться в мінеральних добривах, насиченість структури посівних площ просапними культурами без урахування крутизни схилів, відсутність системності в проведенні протиерозійних заходів) та інших галузях призвели до помітного зниження вмісту гумусу, фізичної деградації ґрунтового покриву, розширення площ еродованих земель. Наяву суперечностей між економікою і вимогами екології, виробничими і природними процесами. Розорювання схилів, інтенсивна вирубка лісів і лісових насаджень, необґрунтоване сільськогосподарське освоєння земель, розпочате в 50-х роках минулого століття і яке продовжується до нинішнього часу, призвели до дестабілізації природних ландшафтів, порушення потоків внутрішньої та зовнішньої енергії, зв'язків між окремими компонентами природно-антропогенних ландшафтів. Напруженість екологічної обстановки

спричинило значне антропогенне навантаження на природні ресурси. Таке використання природних ресурсів призводить до великомасштабних незворотних негативних наслідків.

Обґрунтування та визначення показників екологічної та економічної ефективності має ту особливість, що вони можуть лише зіставлятися з рекомендованими (еталонними) даними. Також на основі різниці екологічних показників до проведення екологічних змін і після їх здійснення можна визначити і економічну ефективність використання земель. Так, наприклад, після зменшення питомої ваги розораності земель і переведення малопродуктивних земель під заліснення, залуження, з одного боку, поліпшується екологічний ефект, бо захищається природний стан цих земель. З іншого боку – практично зростає і економічний ефект, тому що, по-перше, на менших площах оброблюваних земель концентрується більше матеріальних ресурсів, які компенсують втрати продукції з малопродуктивних земель і, по-друге, малопродуктивні землі ще самі по собі дають відповідну продукцію [1].

Інтенсивне освоєння території, тиск на ґрунтовий покрив спричинюють зміни якісних властивостей земель, що в свою чергу впливає і на режим їх використання. Чим менше держава приділяє уваги охороні земель, тим менше землевласники і землекористувачі несуть затрат (капіталовкладень) на попередження збитків від ерозії земель та інших видів деградації, тим більша величина соціально-економічних і екологічних втрат суспільства. Таким чином, припинення, а в окремих випадках і усунення, ерозійних та інших деградованих процесів є прямим наслідком соціально-економічного та екологічного ефекту [2].

Для отримання перспектив у поліпшенні гумусового стану орних ґрунтів і подолання кризових явищ в Україні необхідні інтенсивні заходи. А саме:

- формування високопродуктивних та екологічно стійких агроландшафтів;
- гармонійне об'єднання дій економічних законів природи;
- врахування навантажень на сільськогосподарські угіддя;
- забезпечення розширеного оновлення ґрунтової родючості шляхом формування та реалізації системи ґрунтозахисних, природоохоронних земель;
- вдосконалення структури посівних площ та угідь;
- визначення напрямків адаптації сільськогосподарського виробництва до природних умов;
- створення механізму екологічної та адміністративної відповідальності землекористувачів та власників землі за порушення ними екологічних вимог.

У системі заходів по охороні земель провідне місце повинен займати контроль за станом та використанням деградованих та забруднених земель, їх моніторинг, оцінка деградаційних явищ тощо. Важливе значення мають і правові вимоги використання деградованих і забруднених земель, які повинні враховувати особливості використання на правовому рівні. За комплексного аналізу правових норм по охороні земель можна дійти висновку, що певною мірою не враховуються причини деградації та забруднення земель. Охорона земель у правовому полі зводиться до вживання заходів для деградованих земель, не враховуючи причин та можливості виникнення деградаційних явищ на інших екологічно небезпечних землях [4].

Господарське використання земель в Україні не забезпечує відповідного захисту їх від ерозійних процесів. Контурно-меліоративна організація території (КМОТ), яка була впроваджена у 1980-х роках, не вирішила повністю питання захисту земель від деградації земель через економічні умови та брак коштів, що існували на той час. Сьогодні назріла проблема удосконалення такої системи як КМОТ, яка б враховувала особливості сучасних земельних відносин та природоохоронних заходів там, де це доцільно та економічно вигідно. Реформування земельних відносин, зміна форм власності та створення нових форм господарювання не призвели до очікуваної оптимізації сільськогосподарських земель. Введення приватної форми власності на

землю також не може гарантувати захист земель від ерозії та деградації. Для збереження, відновлення та раціонального використання земель потрібна чітка, добре налагоджена система державного контролю й управління в галузі охорони та якості земель. Землеустрій повинен використовуватись як засіб обґрунтованої організації території новостворених агроформувань та раціонального використання земель, а не зводиться до перерозподілу земель.

Досвід країн з розвинутою економікою доводить, що для забезпечення ефективної діяльності механізму раціонального використання земель та їх охорони необхідно впровадити повний комплекс організаційно-економічних і правових механізмів управління агроформуваннями і насамперед економічне стимулювання землевласників та землекористувачів.

Економічне стимулювання, раціональне використання та охорона земель – це система заходів, спрямованих на посилення зацікавленості власників і землекористувачів, у тому числі орендарів, у збереженні та відтворенні родючості ґрунтів, захисті земель від негативних наслідків виробничої діяльності. Вони включають:

- науково-обґрунтовану протиерозійну організацію території новостворених сільськогосподарських формувань;
- розробку технічної документації по встановленню водоохоронних зон і прибережних захисних смуг та перенесення їх в натуру;
- розробка й освоєння робочих проектів лісомеліоративних лісових насаджень, протиерозійних гідротехнічних споруд;
- надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними і регіональними програмами використання та охорони земель;
- виділення коштів із державного або міських бюджетів для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їхньої вини;
- звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їхнього стану згідно з відповідними програмами;
- часткову компенсацію за рахунок коштів бюджету втрат прибутку, пов'язаних з тимчасовою консервацією деградованих та малопродуктивних земель;
- введення пільгового оподаткування тих землевласників, які вкладають кошти в земельноохоронні заходи, екологічнобезпечні технології, будівництво охоронних споруд;
- звільнення від податків тієї частини прибутків аграрних товаровиробників, яку вони спрямовують на проведення заходів з охорони земель;
- введення економічного податку на прибуток тих аграрних товаровиробників, які застосовують екологічнонебезпечні технології, засоби і системи землеробства, що погіршують екологічний стан або виснажують ґрунти;
- встановлення для кожної ділянки, яка передається у власність або надається у користування для сільськогосподарського виробництва, умов екологічного землекористування, зокрема оптимального рівня розораності, місця та способів розміщення ерозійнонебезпечних культур, обмежень у засобах хімізації та обробі ґрунту.

Наріжним принципом оцінки результативності механізмів управління землекористуванням за ринкових умов на рівні з високоефективним використанням землі в інтересах суспільства є захист ґрунтів від деградації, виснаження та забруднення і збереження відтворювального та асиміляційного потенціалів земельних ресурсів. Вирішення цієї проблеми суттєво ускладнюється внаслідок трансформації відносин землеволодіння і землекористування, становлення нових ринкових форм господарювання, принципової зміни характеру рентних відносин на землі.

Найбільші збитки, які трактуються насамперед як екологічні, завдаються природним системам, насамперед, у результаті економічної діяльності, безпосередньо або побічно, і за ними реально стоять економічні витрати у формі грошового відшкодування чи у формі дорогих заходів для відновлення. Наслідки цих збитків пов'язані або з негативними (відшкодування збитку власнику), або з відстроченими економічними витратами, які можна розцінювати як відстрочені платежі, тобто боргові зобов'язання перед природою і суспільством, оцінені у грошовому виразі поточного часу.

За нових ринкових умов землекористування і власник, і користувач (орендар) однаковою мірою втрачають від зниження якості земельної ділянки. Забруднена ділянка переходить у категорію земель гіршої якості, а тому і рентний дохід від неї зменшується. У результаті ринковий попит на таку ділянку, її ціна та відповідно орендна плата теж знижуються, тобто власник землі втрачає двічі [3].

Система заохочення землекористувачів до здійснення землеохоронних заходів повинна включати заходи як прямого, так і побічного економічного стимулювання. На сучасному етапі, враховуючи існуючий в Україні бюджетний дефіцит, найактивніше можуть застосовуватися методи стимулювання за рахунок накопичених підприємствами-товаровиробниками власних ресурсів. Це може реалізовуватися на основі:

- пільгового режиму оподаткування та кредитування доходів фізичних і юридичних осіб, які за власні або позичкові кошти здійснюють землеохоронні заходи;
- звільнення від оподаткування частини прибутку та інвестицій, які спрямовуються на впровадження ґрунтозахисних заходів і будівництво відповідальних споруд та об'єктів;
- застосування пільгової системи кредитування виробників екологічно чистої продукції та встановлення більш високих цін на неї, що відшкодовує землекористувачам додаткові витрати на виробництво.

З покращенням економічної ситуації у практику екологічного стимулювання повинні впроваджуватися прямі методи, до яких відноситься безпосереднє надання на безповоротній основі субсидій, дотацій і компенсаційних виплат за недоодержаний товаровиробниками дохід у результаті проведення консервації або іншої ґрунтозахисної трансформації деградованих угідь.

Ефективними можуть стати також виплати грошових премій, надання матеріальної допомоги (і не тільки у грошовій формі, але і технікою, добривами, насінням тощо) землевласникам і землекористувачам (орендарям) за виконання ґрунтозахисних заходів, передбачених державними і муніципальними програмами охорони земель.

Водночас економічний механізм стимулювання раціонального екологічно безпечного землекористування має передбачити жорстку систему матеріального впливу за порушення якості земельних ресурсів, невиконання екологічних вимог та нормативних обмежень при використанні земель, а також невиконання необхідних землеохоронних заходів. Це реалізується за рахунок штрафних санкцій, розмір яких повинен встановлюватися з урахуванням цінності земельної ділянки та величини завданого екологічного збитку.

У реформі прав земельної власності відтворення якості ґрунтів повинно бути пріоритетним. Тому при наданні у власність земельних ділянок (в натурі) доцільно передбачити та інституціонально оформити певні норми, які забезпечать відповідальне ставлення землекористувачів до збереження якості землі. І тут важливого значення набуває страхування екологічних ризиків, що має бути обов'язковим при укладенні угод з купівлі-продажу земельних ділянок та інших ринкових операцій.

На нашу думку, для досягнення цієї мети дуже важливою є організація ефективної системи управління використання земельних ресурсів в аграрному секторі економіки. Об'єктами такої

організаційно-економічної системи є виробнича структура, організаційна структура та структура управління. Зміни за всіма напрямками повинні йти в бік оптимізації. Нереструктуризація хоча б одного з напрямів призведе до малоефективності, а то і до неефективності всієї системи. Оптимальність тих чи інших структур слід розглядати відповідно до існуючих або запланованих (передбачуваних) умов. Рівень оптимальності структури управління впливає на ефективність та продуктивність формування організації аграрного сектора через кількісне співвідношення різноманітних складових успішного формування первинних виробничих колективів, включаючи і натурально-матеріальні складові. В узагальненому вигляді ефективність управління та організаційна структура сільськогосподарських підприємств визначатиметься за максимальним виробництвом сільськогосподарської продукції заданої якості при мінімальних витратах ресурсів [5].

У зв'язку з тим, що в процесі проведення земельної реформи має місце подрібнення полів сівозмін, особливу тривогу викликає вкрай незадовільний екологічний стан сільськогосподарських угідь, насамперед чорноземів – нашого національного багатства. Вони інтенсивно деградують, забур'янюються, знижується їх родючість. Невпинно збільшуються площі засолених, підкислених, підтоплених та пересувних земель. Загалом же сьогодні в Україні з 10 га сільськогосподарських угідь лише 1 га має нормальний екологічний стан ґрунтів. У зв'язку з цим необхідно значно підвищити ґрунтозахисну спрямованість систем землеробства в індивідуальних та фермерських господарствах на основі раціонального обробітку земель, запровадження протиерозійних заходів, екологічнобезпечного застосування агрохімічних засобів і проведення меліоративних робіт.

Зазначені заходи означають перехід до раціонального використання земель, від якого багато в чому залежить процес виробництва в аграрній та індустріальній сферах, наш добробут, успіх земельної реформи в Україні.

Для збереження та раціонального використання земельних ресурсів, на нашу думку, необхідна добре відпрацьована система управління якістю ґрунтів за допомогою екологічних, економічних, нормативно-правових та адміністративних важелів. І така система повинна чітко діяти як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Виведення низькопродуктивних схилових орних земель з активного обробітку на консервацію повинно в першу чергу стимулюватись державою (менший податок, сплата різниці в зменшенні прибутку, оренда виведених земель або інші заходи), одночасно повинні застосовуватися і ефективні методи контролю за станом ґрунтового покриву та його родючості і продуктивності. Для цього повинні бути розроблені допустимі регіональні нормативи ерозії та деградації ґрунтів на вказаних землях.

Економічно вигідне та екологічно безпечне використання земельних ресурсів вважається раціональним, основними вимогами якого є:

- оптимальне співвідношення земельних угідь;
- задоволення потреб у земельних ресурсах всіх галузей народного господарства;
- підтримка збереження самовідновлювальних функцій елементів екосистеми;
- науково-економічне обґрунтування антропогенного навантаження на земельні ресурси;
- надання пріоритету екоцентричної політики над антропоцентричною.

Враховуючи викладене вище, доходимо висновку, що раціональним повинно вважатись тільки те використання земель, за якого поряд з виробництвом економічно доцільної кількості продукції зберігається екологічна рівновага всіх природних факторів.

Для реального втілення в життя концепції раціонального землекористування повинна бути створена відповідна сукупність організаційних, правових, соціальних і економічних факторів, які б

забезпечували ефективне функціонування суб'єктів земельно-правових відносин за конкретних природних умов рівноважного і сталого еколого-ландшафтного середовища.

З метою охорони земель держава повинна регламентувати і жорстко контролювати правила землекористування, такі як, наприклад, способи обробітку ґрунту, застосування агрохімікатів та інші фактори, що можуть спричинити погіршення якості земель, їх деградацію.

Раціональне землекористування повинно неухильно забезпечувати тісний зв'язок кінцевих результатів роботи сільськогосподарських підприємств з ефективністю здійснюваних ними природоохоронних заходів, а кожний працівник – бути заінтересованим і відповідальним за додержання вимог природоохоронного законодавства.

Поліпшення екологічних параметрів має заохочуватись як з доходів підприємств, так і регіональних екологічних фондів. Було б справедливим вилучати кошти в галузях агропромислового комплексу, включаючи обслуговуючі сільське господарство організації і підприємства, за нераціональне використання природних ресурсів на користь природоохоронних фондів, щоб потім вкладати їх в роботи з поліпшення екологічного стану і матеріальне стимулювання успішно працюючих у цьому напрямі підприємств.

Таким чином, необхідність подальшого дослідження зазначеної проблеми не викликає сумніву.

Зважаючи на викладене вище, доходимо висновку, що економічне стимулювання, раціональне використання і охорона земель повинні мати пріоритет у використанні земель сільськогосподарського призначення.

Література

1. Горлачук В.В., Сохнич А.Я. Обґрунтування ефективності землеустрою. – Львів: ЦНТЕІ, 1995. – С. 27.
2. Шульга М.В. К вопросу о правовом режиме экологически опасных земель //Теорія та методи оцінювання, оптимізація використання та відтворення земельних ресурсів. – К., НАН Рада по вивченню продуктивних сил України, 2002. – С. 13.
3. Потапенко Н.Е. Экономические и институциональные аспекты проблемы возмещения ущерба от загрязнения земельных ресурсов //В сб. «Власний статус та проблеми раціонального використання земель». – К., 2000. – Ч. 2. – С. 95.
4. Закон України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. № 962-IV //Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 27. – С. 216.
5. Андрейцев В.І. Організаційно-правове забезпечення ефективного використання земель та інших природних ресурсів у сільському господарстві //Аграрне право України. – К.: Юрінком, 1999. – С. 168.

Ткаченко Т. В.,

мол. наук. співр. відділу «Віртуальні системи»
Міжнародного науково-навчального центру
інформаційних технологій та систем

Моделі оцінки конкурентоспроможності продукції фермерських господарств

В статтю пропонується моделі оцінки конкурентоспроможності продукції фермерських господарств. Описано алгоритм та диференціальний метод, базуючийся на використанні комплексних показників діяльності фермерських господарств. Приведено основні рішення створення системи підтримки прийняття рішень як інформаційної інтерактивної системи.

Some models of evaluating farming products competitiveness are offered in the present article. The author of the article describes the algorithm and differential method based on complex indices of farming activity applied. She also suggests major ways of forming a decision-making system regarded as an information interactive one.

Ключові слова: модель, система, оцінка, конкурентоспроможність, фермерське господарство, показники, диференціальний метод, комплексний метод, прийняття рішень.

Дані експертів у сфері маркетингу свідчать про те, що 32% комерційних невдач товарів, які пропонуються на ринку, відбуваються через неправильну оцінку вимог ринку, 13% – неправильну політику продажу (збуту), 14% – високу ціну, 10% – несвоєчасний початок продажу, 8% – протидію конкурентів і 23% – технічні недоліки виробів. Тільки 23% невдач припадає на продукцію безпосередньо, а 77% – залежать від діяльності підприємства.

Проблемам оцінки конкурентоспроможності промислових підприємств та їх продукції присвячено ряд робіт, серед яких необхідно виділити [3, 4]. Однак для сільськогосподарських підприємств наробіток у цій сфері незначний.

Сьогодні аграрний сектор характеризується різноманітністю організаційно-правових форм господарювання. Серед господарств, які функціонують у сільському господарстві України, значну увагу привертають селянські (фермерські) господарства, частка яких у загальній кількості аграрних підприємств з кожним роком зростає. Так, чисельність фермерських господарств (ФГ) у 1995 р. зросла з 34,8 тис. до 43,0 тис. у 2003 р. [1], збільшилась частка їхньої продукції у загальному заліку валової продукції сільськогосподарських підприємств. Тому створення апарату моделювання конкурентоспроможності продукції та методології аналізу фермерських господарств в умовах їх функціонування є актуальним питанням на сьогодні.

Збільшення кількості різних сільськогосподарських підприємств вимагає постійного аналізу господарствами своїх конкурентних переваг у певному секторі ринку та реалізації їх на практиці. Конкурентна перевага – цінові, якісні та інші характеристики продукції господарства, які вигідно відрізняють його від конкурентів і забезпечують стійке становище на ринку [2].

Фермерські господарства через їхні товари та послуги є суб'єктами конкурентної боротьби. Здатність господарств витримувати таку боротьбу характеризує їх конкурентоспроможність, якою передбачається наявність у них певних переваг над конкурентами [4]. Комплексна багатоаспектна характеристика товару, яка визначає його перевагу на ринку порівняно з аналогічними товарами-конкурентами як за ступенем відповідності конкретній потребі, так і за витратами на її задоволення, являє собою конкурентоспроможність продукції фермерських господарств. Комплекс економічних характеристик, орієнтованих на потреби споживачів і можливості конкурентів, знання стану і тенденцій розвитку ринку, уміння створювати такий товар і так доводити його до споживачів, що вони надають перевагу йому перед іншими товарами конкурентів, являє собою конкурентоспроможність фермерських господарств.

Оцінка конкурентоспроможності продукції фермерських господарств здійснюється на основі виміру її факторів: якості, ціни, витрат у сфері споживання, якості сервісу. Ці фактори по продукції, яка аналізується, порівнюються із відповідними факторами конкурентів або із нормативами. А оцінка конкурентоспроможності господарства здійснюється за двома показниками: інтегрованим показником конкурентоспроможності продукції господарства і стійкістю (ефективністю) його функціонування.

Метод оцінки конкурентоспроможності продукції

Оцінка конкурентоспроможності продукції (послуг) здійснюється на основі одиничних і групових показників (параметрів): нормативних, технічних, економічних. Вони слугують базою для розрахунку комплексного показника, який являє собою кількісну величину конкурентоспроможності продукції (послуг). Конкурентоспроможність продукції розкривається через систему показників, серед яких виділяються якісні та економічні.

Якісні показники конкурентоспроможності характеризують властивості товару, завдяки яким він задовольняє конкретну потребу. Якісні показники поділяються на нормативні (регламентні) та технічні (порівняльні). Нормативні (регламентні) – показники, які використовуються для перевірки виконання обов'язкових вимог, які повинна задовольняти продукція. Технічні (порівняльні) – показники, які використовуються для співставлення конкуруючих на ринку товарів за ступенем задоволення споживача тими або іншими властивостями.

Економічні показники конкурентоспроможності характеризують сумарні витрати споживача на задоволення його потреби завдяки даному товару. Вони складаються з витрат на покупку (ціни продажу) і витрат, пов'язаних із витратами на експлуатацію товару в період строку його служби. В цілому загальна сума цих витрат виступає для споживача в якості ціни задоволення потреби (ціни споживання). Таким чином, ціна споживання є важливим фактором конкурентоспроможності товару [3].

Сказане вище є основою для викладення методики прогнозування конкурентоспроможності товарів, структурна схема якої представлена на рис. 1.

Вихідним моментом є визначення мети оцінки конкурентоспроможності. Залежно від конкретних умов нею може бути:

- визначення положення нової продукції у ланці аналогів господарства;
- оцінка перспектив збуту продукції фермера на конкретному ринку;
- виділення тих показників продукції (товару-аналогу), які забезпечують йому необхідний рівень конкурентоспроможності;
- розробка заходів з підвищення рівня конкурентоспроможності;
- встановлення цін на продукцію;
- обґрунтування необхідності зняття продукції з виробництва;
- вибір стратегії та тактики з товаром на конкретному ринку.

На другому етапі формуються вимоги до продукції. Їх виявлення проводиться на основі аналізу інформації про споживачів і їх потреби.

Далі йде вибір номенклатури показників (якісних і кількісних), необхідних для оцінки та істотних, з точки зору споживачів, до продукції. Особливу увагу потрібно звернути на нормативні показники, які обумовлюють можливість реалізації продукції на конкретному ринку. Якщо хоча б один із нормативних показників (екологічних, безпеки, патентно-правових, взаємозамінності та сумісності) не відповідає встановленим вимогам, які діють на конкретному ринку, то подальша оцінка конкурентоспроможності не доцільна.

Наступним етапом є визначення значущості (ваги) показників конкурентоспроможності (якісних і економічних). Для цього встановлюється ієрархія показників. На перший план висуваються ті, які мають найбільше значення для споживача. Розрахунок значущості (коефіцієнт ваги) здійснюється експертним методом.

Рис. 1. Загальна схема оцінки і прогнозування конкурентоспроможності продукції господарства

Далі відбувається формування групи аналогів і встановлення значень їх показників.

Результат оцінки конкурентоспроможності товарів та рішення, що приймаються, значною мірою залежать від вибору базового зразка. Оцінка конкурентоспроможності продукції проводиться шляхом співставлення параметрів продукції, яка аналізується, із параметрами бази порівняння (товаром-аналогом).

Співставлення оцінюваного і базового зразка здійснюється окремо по якісних і економічних показниках, виходячи із загальної умови:

$$g_i = f(P_i, P_{i6}), \quad (1)$$

де g_i – значення оцінки і-го показника конкурентоспроможності товару;

P_i – значення і-го показника оцінюваного товару;

P_{i6} – базове значення і-го показника.

Під час оцінювання використовують диференційний і комплексний методи оцінки. Диференційний метод ґрунтується на використанні одиничних параметрів продукції, яка аналізується, і бази порівняння.

Методично облік нормативних показників під час оцінки конкурентоспроможності забезпечується введенням індексу, який набуває лише двох значень: 1 або 0. Якщо товар відповідає нормам, то цей індекс дорівнює 1, якщо не відповідає, то – 0. Розрахунок одиничного показника проводиться за формулою:

$$g_i = (P_i/P_{i6}), \quad (2)$$

де g_i – значення оцінки і-го показника конкурентоспроможності товару;

P_i – значення і-го показника оцінюваного товару;

P_{i6} – базове значення і-го показника.

У випадку лінійної залежності між значеннями оцінки і значеннями кількісних показників користуються такими формулами:

$$g_i = (P_i/P_{i6}), \quad (3)$$

$$g_i = (P_{i6}/P_i). \quad (4)$$

Із формул (3) і (4) обирають ту, в якій зростання показника відповідає покращенню параметра оцінюваної продукції.

Таким чином, можна провести розрахунки за всіма якісними (технічними) показниками, одержавши повний набір оцінок, які характеризують відхилення властивостей товару від вимог споживачів.

Диференційний метод дозволяє лише констатувати факт конкурентоспроможності продукції і наявності у ній недоліків порівняно з аналогом. Для врахування на вплив переваг споживачів під час вибору продукції вагомості кожного параметра використовується метод оцінки конкурентоспроможності, який ґрунтується на застосуванні комплексних показників.

Груповий індекс по всій сукупності нормативних показників являє собою добуток одиничних показників по кожному із них:

$$J_{н.п.} = \prod_{i=1}^n g_{pi}, \quad (5)$$

де $J_{н.п.}$ – груповий індекс по нормативних показниках;

g_{pi} – одиничний показник по і-му нормативному показнику, який розраховується за формулою (3);

n – число нормативних показників, які підлягають оцінці.

Для отримання групового індексу на базі одиничного групового показника, який характеризує відповідність виробу потребі, необхідно їх об'єднати із урахуванням значущості кожного одиничного показника:

$$J_{т.п.} = \sum_{i=1}^n g_i a_i, \quad (6)$$

де $J_{т.п.}$ – груповий індекс по технічних показниках;

g_i – значення оцінки i -го технічного показника конкурентоспроможності;

a_i – коефіцієнт ваги i -го якісного (технічного) показника конкурентоспроможності;

n – число показників, які беруться до уваги під час оцінки.

Одержаний у результаті індекс дає можливість вирішити проблему – чи здатний даний товар (і якою мірою) задовольнити існуючу потребу. Аналіз економічних показників дає можливість вирішити – при якому рівні витрат потреба може бути задоволена.

Для знаходження індексу конкурентоспроможності по економічних показниках необхідно провести співставлення цін споживання товару, який аналізується, та базового зразка:

$$J_{е.п.} = C/C_б, \quad (7)$$

де $J_{е.п.}$ – груповий індекс по економічних показниках (цінах споживання);

C – ціна споживання товару, який аналізується;

$C_б$ – ціна споживання товару-зразка.

Ціна споживання товару може бути представлена у вигляді суми витрат по окремих її складових показниках:

$$C = \sum_{i=1}^n C_i, \quad (8)$$

де C – витрати по одиничних показниках ціни споживання (у вартісному виразі);

n – число показників.

Оцінка одиничних економічних показників здійснюється за формулою:

$$g_i = C_i/C_{iб}, \quad (9)$$

де g_i – значення оцінки i -ого економічного показника товару, який аналізується;

C_i – витрати по i -му економічному показнику товару, який аналізується;

$C_{iб}$ – витрати по i -му економічному показнику базового зразка.

Із врахуванням формули (8) груповий індекс конкурентоспроможності по економічних показниках буде дорівнювати:

$$J_{е.п.} = \sum g_i C_{iб}/C_б. \quad (10)$$

Нехай $a_i = C_{iб}/C_б$ – частка витрат по окремих одиничних показниках у ціні споживання.

Тоді

$$J_{е.п.} = \sum g_i a_i. \quad (11)$$

Таким чином, груповий індекс конкурентоспроможності товару, який аналізується економічних показниках представляє суму оцінок одиничних показників, зважених по коефіцієнтах їх часткою участі в ціні споживання базового зразка.

Розрахунок комплексного показника конкурентоспроможності проводиться на основі групових показників по нормативних, якісних (технічних), економічних показниках:

$$K = J_{н.п.} J_{т.п.} / J_{е.п.} \quad (12)$$

де K – комплексний показник конкурентоспроможності товару, який аналізується, по відносно до базового зразка;

$J_{р.п.}$, $J_{я.п.}$, $J_{е.п.}$ – групові індекси конкурентоспроможності по нормативних, якісних (технічних) та економічних показниках.

За змістом K відображає різницю між товарами, які порівнюються, у споживчому ефекті, який припадає на одиницю витрат споживача на їх придбання і використання.

На основі розрахованого комплексного показника формується висновок про конкурентоспроможність оцінюваного товару. При $K < 1$ товар, який аналізується, поступається базовому зразку за конкурентоспроможністю, при $K > 1$ – переважає зразок. За однакової конкурентоспроможності – $K = 1$. Слід відмітити, що дія групових індексів $J_{я.п.}$, $J_{е.п.}$ є різноспрямованою. При зростанні $J_{я.п.}$ (тобто покращенні споживчих властивостей аналізованого товару порівняно з аналогічними показниками базового зразка) показник K збільшується, відображаючи зростання конкурентоспроможності. При зростанні $J_{е.п.}$ (ціни споживання товару, який аналізується, порівняно до базового зразка) показник K зменшується, відображаючи зменшення конкурентоспроможності.

На основі сформованого висновку визначається політика стосовно товару, який оцінюється. У випадку позитивного результату оцінки ($K > 1$) приймається рішення про виробництво і впровадження товару на ринок. У випадку від'ємної оцінки необхідне розроблення заходів підвищення конкурентоспроможності товару.

Якщо аналіз проводиться по кількох зразках, інтегрований показник конкурентоспроможності продукції по вибраній групі аналогів може бути розрахований як сума середньозважених показників по кожному окремому зразку:

$$K_{cp} = \sum K_i \times R_i, \quad (13)$$

де K_{cp} – інтегрований показник конкурентоспроможності продукції відносно групи зразків;

K_i – показник конкурентоспроможності відносно i -го зразка;

R_i – вагомість i -го зразка у групі аналогів.

Оцінка конкурентоспроможності фермерського господарства проводиться в три етапи:

А. Оцінка конкурентоспроможності продукції.

Б. Оцінка критеріїв конкурентоспроможності господарства.

В. Визначення конкурентної позиції господарства на ринку.

Оцінка конкурентоспроможності продукції

Оцінка конкурентоспроможності продукції фермерського господарства здійснюється по послідовних етапах, розглянутих вище.

Оцінка критеріїв конкурентоспроможності господарства

На другому етапі визначаються критерії та коефіцієнти, які відносяться до теорії ефективної конкуренції:

а) ефективність управління виробничим процесом. До цієї групи входять показники, які характеризують економічність виробничих витрат, раціональність експлуатації

основних фондів, досконалість технології виготовлення товару, організацію праці на виробництві;

- б) фінансовий стан господарства. До цієї групи входять показники, які відображають ефективність управління оборотними засобами: незалежність господарства від зовнішніх джерел фінансування, здатність господарства розраховуватись за свої борги, можливість стабільного розвитку господарства в майбутньому;
- в) ефективність організації збуту і просування продукції. До цієї групи входять показники, які дозволяють отримати уяву про ефективність управління збутом і просуванням товару на ринку, засобами реклами і стимулювання збуту;
- г) до цієї групи входять показники конкурентоспроможності товару, які характеризують якість і ціну.

Розрахунок критеріїв та коефіцієнта конкурентоспроможності господарства проводиться за формулою середньої зваженої арифметичної:

$$\text{ККГ} = a_1 \text{ЕВ} + a_2 \text{ФС} + a_3 \text{ЕЗ} + a_4 \text{КП}, \quad (14)$$

де ККГ – коефіцієнт конкурентоспроможності господарства;

ЕВ – коефіцієнт критерію ефективності виробничої діяльності господарства;

ФС – значення критерію фінансового стану господарства;

ЕЗ – значення критерію ефективності організації збуту і просування продукції на ринку;

КП – значення критерію конкурентоспроможності продукції;

a_1, a_2, a_3, a_4 – коефіцієнти вагомості критеріїв.

$$\text{ЕВ} = b_1 \text{В} + b_2 \text{Ф} + b_3 \text{РП} + b_4 \text{П}, \quad (15)$$

де ЕВ – критерій ефективності виробничої діяльності господарства;

В – відносний показник витрат виробництва на одиницю продукції;

Ф – відносний показник фондівіддачі;

РП – відносний показник рентабельності продукції;

П – відносний показник продуктивності праці;

b_1, b_2, b_3, b_4 – коефіцієнти вагомості показників.

$$\text{ФС} = c_1 \text{КА} + c_2 \text{КЛ} + c_3 \text{КП} + c_4 \text{КО}, \quad (16)$$

де ФС – критерій фінансового стану господарства;

КА – відносний показник автономії господарства (фінансової незалежності);

КЛ – відносний показник абсолютної ліквідності господарства;

КП – відносний показник покриття господарства;

КО – відносний показник оберненості оборотних засобів;

c_1, c_2, c_3, c_4 – коефіцієнти вагомості показників.

$$\text{ЕЗ} = d_1 \text{РП} + d_2 \text{КЗП} + d_3 \text{КВП} + d_4 \text{КР}, \quad (17)$$

де ЕЗ – критерій ефективності організації збуту і просування продукції;

РП – відносний показник рентабельності продажу;

КЗП – відносний показник затовареності готовою продукцією;

КВП – відносний показник завантаження виробничих потужностей;

КР – відносний показник ефективності реклами і засобів стимулювання збуту;

d_1, d_2, d_3, d_4 , – коефіцієнти вагомості показників.

Розрахунок коефіцієнтів конкурентоспроможності продукції проводиться за формулою:

$$K_{\Pi} = Я/Ц, \quad (18)$$

де K_{Π} – показник конкурентоспроможності продукції;

$Я$ – показник якості продукції;

$Ц$ – показник ціни продукції.

У загальному вигляді алгоритм розрахунку коефіцієнта конкурентоспроможності господарства передбачає три послідовних етапи.

1. Розрахунок одиничних показників конкурентоспроможності господарства і переведення показників у відносні величини (бали). Для переведення показників у відносні величини проводиться їх порівняння з базовими показниками, в якості яких можуть виступати:

- середньогалузеві показники;
- показники будь-якого конкуруючого господарства або господарства-лідера на ринку;
- показники господарства за минулі відрізки часу.

З метою переведення показників у відносні величини використовується 15-бальна шкала. При цьому у 5 балів оцінюється показник, який має значення гірше, ніж базовий; у 10 балів – на рівні базового; у 15 балів – краще, ніж базовий.

2. Розрахунок критеріїв конкурентоспроможності господарства за формулою, вказаною вище.

3. Розрахунок коефіцієнта конкурентоспроможності господарства (ККГ).

Наведена оцінка конкурентоспроможності господарства охоплює найважливіші аспекти господарської діяльності господарства, дозволяє швидко і об'єктивно отримати картину стану господарства на галузевому ринку. Використання в ході оцінки порівняння показників за пізні проміжки часу дає можливість застосовувати цей метод як варіант оперативного контролю окремих служб. Етапи оцінки конкурентоспроможності господарства за цим методом включають наступні кроки:

- проведення аналізу виробничо-фінансової діяльності господарства;
- оцінка показників, які характеризують ефективність управління виробничим процесом;
- оцінка показників, які характеризують ефективність управління оборотними засобами;
- оцінка показників, які характеризують ефективність управління збутом і просуванням продукції;
- розрахунок конкурентоспроможності продукції;
- розрахунок коефіцієнта конкурентоспроможності господарства;
- аналіз отриманих результатів.

Проведення оцінки рівня конкурентоспроможності господарства порівняно з його конкурентами даним методом утрудняється через відсутність інформації про техніко-економічний стан господарств-конкурентів.

Визначення конкурентної позиції господарства на ринку

Для визначення конкурентної позиції господарства на ринку можна використовувати два підходи:

1. Використовуючи інтегрований коефіцієнт конкурентоспроможності господарств-конкурентів на ринку певної групи продукції (розраховано за формулою ККГ).

2. Використовуючи окремі критерії конкурентоспроможності: $ЕВ$, $ФС$, $ЕЗ$, $J_{т.п}$.

Для цього експерти ранжують господарства за кожним критерієм окремо. Ранг $P_j = 1$ присвоюють господарству, яке має найкращий критерій, $P_j = 5$ – якщо господарство поступається конкурентам. Інші конкуренти отримують відповідні проміжні значення рангів $P_j = 2, 3, 4$.

По кожному господарству визначається середній бал за формулою:

$$P_j = \sum P_j \times a_i, \quad (19)$$

де P_j – ранг j -го господарства;

a_i – вагомість критеріїв.

Результати ранжування зводять у таблицю (табл. 9).

Показник позиції господарства на ринку визначається за формулою:

$$K_{\text{ПГ}} = (P_{\text{max}} - P_j) / (P_{\text{max}} - 1), \quad (20)$$

де P_{max} – максимальний середній ранг (P_j) господарства-аутсайдера;

P_j – ранг господарства, для якого визначається конкурентоспроможність.

Величина $(P_{\text{max}} - P_j)$ показує кількість конкурентів, які господарство обійшло на ринку i -го виду продукції.

Величина $(P_{\text{max}} - 1)$ показує максимальне число конкурентів, які можна обійти.

Якщо господарство перше серед конкурентів, то $K_{\text{ПГ}} = 1$, якщо останнє – $K_{\text{ПГ}} = 0$. Показник знаходиться в межах $0 \leq K_{\text{ПГ}} \leq 1$.

Вітчизняні спеціалісти для оцінки конкурентоспроможності продукції і підприємств також використовують такі методи [4]:

- багатокутника конкурентоспроможності (метод «профілів» конкурентоспроможності);
- самостійного позиціонування;
- аналізу можливостей конкурентів (порівняльних переваг).

Оцінка конкурентоспроможності за допомогою методу багатокутника (методом «профілів» конкурентоспроможності) базується на виявленні різних критеріїв задоволення запитів споживачів стосовно якої-небудь продукції, встановлюється їх ієрархія і порівняльна важливість характеристик, які у змозі замінити та оцінити споживачі, проводиться порівняння техніко-економічних даних продукції з іншою конкуруючою продукцією. Результатом цього методу є накладання один на одного векторів компетентності показників різних господарств на осях багатокутника конкурентоспроможності (сектограм). У результаті графічного поєднання вершин векторів отримаємо «профіль» конкурентоспроможності продукції або господарства. Господарству, яке має найбільший рівень конкурентоспроможності, буде відповідати багатокутник із максимальною площею. Оцінку рівня конкурентоспроможності за цим методом можна представити у вигляді послідовних етапів:

- визначення факторів оцінки конкурентоспроможності продукції і господарства;
- розробка анкет для споживачів, виробників і торгових працівників;
- опитування груп респондентів. Оцінка експертами значимості кожного фактора;
- виведення усередненої експертної оцінки;
- визначення інтегрованого факторного показника;
- побудова багатокутника конкурентоспроможності;
- визначення коефіцієнта конкурентоспроможності;
- аналіз отриманих результатів.

Метод семантичного позиціонування застосовується для оцінки рівня конкурентоспроможності продукції або підприємства на основі опитування покупців (споживачів) продукції та виявлення їхньої думки про якість продукції, ціни та інші фактори, які визначають конкурентоспроможність. Для оцінки конкурентоспроможності продукції вибираються певні критерії (екологічність, чистота, колір, смак, вологість тощо). По кожному із цих критеріїв виставляються оцінки за п'ятибальною шкалою. Етапи оцінки рівня конкурентоспроможності за цим методом такі:

- визначення факторів оцінки конкурентоспроможності продукції і господарства;
- розробка анкет для споживачів, виробників і торгових працівників;
- опитування респондентів;
- виведення усередненої експертної оцінки;
- виведення сумарної оцінки;
- аналіз отриманих результатів.

Як критерії оцінки рівня конкурентоспроможності господарств можуть бути такі фактори: товар (якість, престиж торгової марки, доступність покупки), ціна на продукцію (висока–низька), канали збуту (ефективність торгових представників, ефективність торгівлі самого господарства), стимулювання збуту (оцінка всіх видів реклами, проведення ярмарків, виставок і дегустацій), виробництво (сучасність технологічного обладнання і технологій). Проведення семантичного позиціонування не пропонує використання вагомості кожного фактора, який визначається експертами, що робить його менш точним.

Метод аналізу можливостей конкурентів (порівняльних переваг) ґрунтується на тому, що господарство, володіючи певними конкурентними перевагами перед іншими виробниками сільськогосподарської продукції у витратах або якості, може заволодіти певним сегментом ринку, потіснити конкурентів, тобто воно може бути конкурентоспроможним. Для оцінки конкурентоспроможності фермерського господарства використовують відомість конкурентоспроможності господарства. Під час заповнення цієї таблиці стан кожного фактора оцінюється за п'ятибальною системою (від 0 до 5). При цьому 0 означає найбільш слабкі позиції по даному параметру, далі – по наростаючій, 5 – домінуюча позиція на ринку по даному параметру. У підсумку бали, проставлені кожному господарству (в кожному стовпчику), сумують.

Етапи оцінки конкурентоспроможності за цим методом:

- визначення факторів оцінки конкурентоспроможності;
- розробка анкет для респондентів;
- опитування респондентів;
- складання відомості оцінки конкурентоспроможності продукції;
- проведення аналізу господарського портфелю господарств-конкурентів;
- виведення сумарної оцінки; аналіз отриманих результатів за конкурентоспроможності продукції та конкурентоспроможності господарств.

Відмінною рисою цього методу є те, що оцінка конкурентоспроможності продукції доповнюється аналізом можливостей конкурентів, однак його проведення утрудняються через відсутність інформації про господарства-конкуренти.

Система підтримки прийняття рішень. Запропоновані методи і моделі оцінки конкурентоспроможності фермерських господарств та їх продукції входять до інформаційно-аналітичної бази системи підтримки прийняття рішень – СППР- (Decision Support Systems – DSS) – автоматизованої інтерактивної людино-машинної системи [5]. Призначення системи такого типу: розв'язання широкого класу задач управління фермерського господарства. До її складу входять особа, яка приймає рішення (фермер, керівник, спеціаліст, експерт) і комп'ютерна система. Комп'ютерна система включає підсистему інтерфейсу користувача, підсистему управління базою даних, підсистему управління базою моделей, підсистему управління поштою (повідомленнями) (рис. 2).

Внутрішня інформація про господарство та інформація, яка надходить ззовні і використовується під час аналізу конкурентоспроможності фермерського господарства та його продукції формує аналітичну базу даних. Отримання зовнішньої інформації про конкурентів і результати діяльності інших виробників сільськогосподарської продукції та їх товар стає можливим завдяки засобам електронної пошти і мережі Інтернет. Зберігання даної інформації, керування, вибір, відображення та її аналіз здійснює система управління базою даних (СУБД).

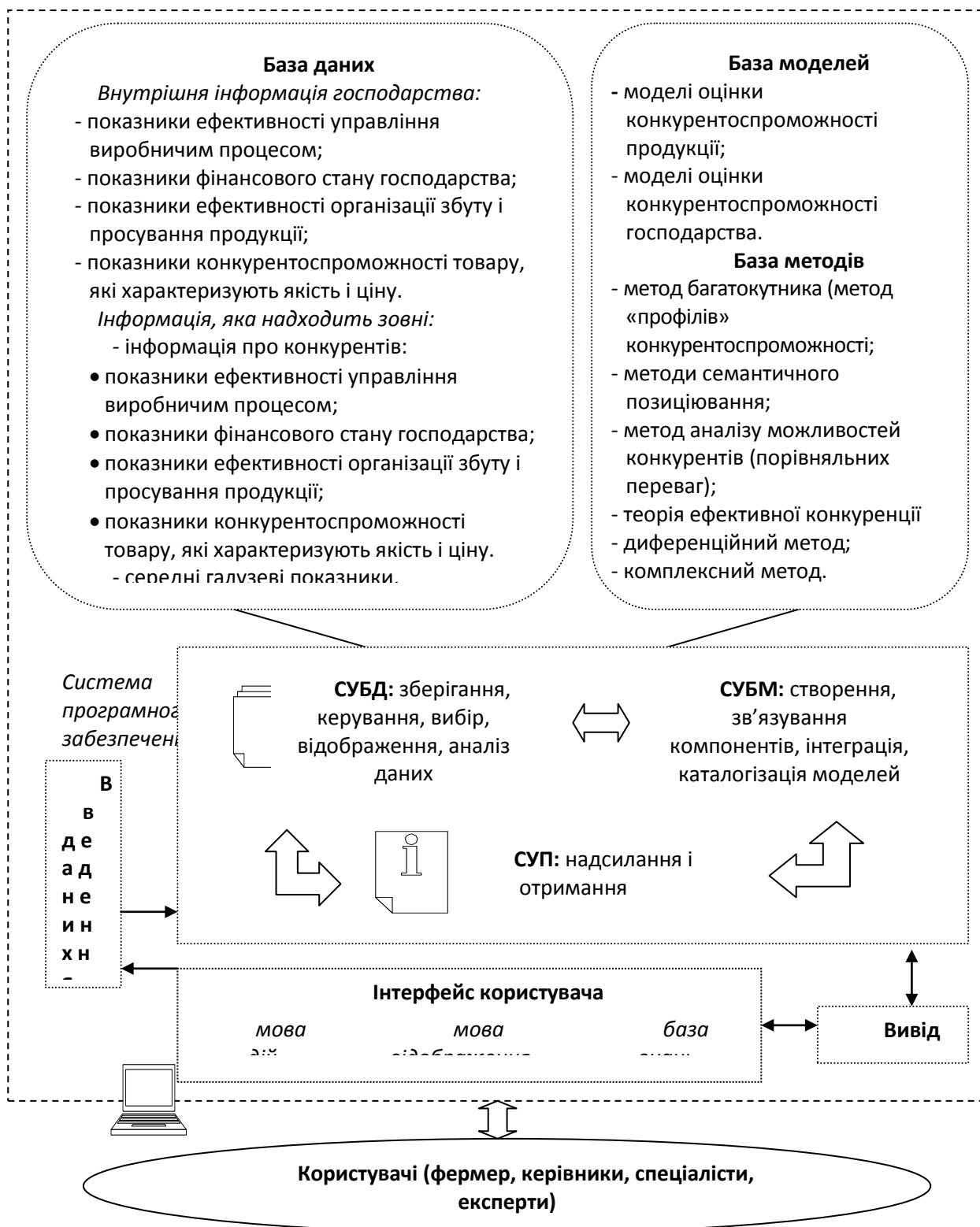

Рис. 2. Моделі та методи оцінки конкурентоспроможності фермерських господарств у системі підтримки прийняття рішень

Розвинута мережа запитів дозволяє розрахувати на основі інформації з бази даних різні показники конкурентоспроможності. Дані для зберігання і аналізу можуть вводиться вручну або прийматися з різних джерел у різних форматах (текстові файли, табличні та ін.) При цьому вони можуть бути перетворенні на один із видів даних (одномірні, багатомірні або неструктуровані) дані, які

підтримуються базою даних. Завантаження даних може здійснюватися системою автоматично відповідно до заданого попередньо розкладу або до події.

Аналітичні й прогнозні розрахунки конкурентоспроможності фермерського господарства та його продукції здійснюються в блоці моделювання. Цей блок містить інтерактивні програми, моделі та методи конкурентоспроможності, забезпечує підтримку етапів аналізу. Усі моделі входять у базу моделей даної системи. Доступ до моделей, їх класифікацію і організацію забезпечує система управління базою моделей (СУБМ), яка є узагальненим програмним засобом, основними функціями якого є створення нових моделей, каталогізація і оцінювання моделей, зв'язування їх компонентів, інтеграція складових елементів моделей.

Відкритість та адаптованість системи надає можливість фермеру або іншому спеціалісту самостійно коректувати існуючі та реалізувати власні моделі й алгоритми оцінки конкурентоспроможності за допомогою конструктора моделей та алгоритмів.

Зв'язок фермера із системою та її компонентами забезпечує інтерфейс користувача, який дає змогу проводити діалог із системою, використовуючи різні програми вводу, формати і технології виводу.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що запропоновані моделі оцінки конкурентоспроможності продукції фермерських господарств розглядалися насамперед як:

- мобільний засіб загальної оцінки фермерського господарства або його продукції;
- засіб діагностики, який надає підказку, на які переваги та недоліки повинне звернути увагу господарство при функціонуванні на певному ринку.

Крім того, цю методологію можна розглядати як частину системи підтримки прийняття рішень, яка ґрунтується на використанні методів штучного інтелекту і виступає швидко діючим порадицею у різних бізнес-ситуаціях.

Література

1. Статистичний щорічник України за 2003 рік. Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2004. – С. 152.
2. Економіка: Учеб. /Под ред. А.С. Булатова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во БЕКУ, 1999. – С. 766.
3. Дурович А.П. Маркетинг в предпринимательской деятельности. – Минск: НПЖ «Финансы. Учет, аудит», 1997. – 464 с.
4. Конкурентоспособность продукции и предприятия /Б.В. Буркинский, Е.В. Лазарева, И.Н. Агеева и др. – Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 2002. – 131 с.
5. Бондар Л., Лещенко В., Морозюк Т. Система підтримки управлінських рішень у фермерській діяльності //Науковий вісник. Збірник наукових праць Академії ДПС України. – 2002. – № 3 (17). – С. 19–26.

Р

Політика, історія, культура

Демартино А. П.,

здобувач кафедри історії України
Черкаського державного університету імені Б.Хмельницького

Ідеологічна, організаційна та соціальна основи повстанського руху 20-х років ХХ ст. в Україні

В статтю на основі неопублікованих архівних матеріалів і аналізі подій 20-х років ХХ в. розглядається питання про соціальну базу повстанського руху в Україні, розвиток його ідеології і організаційної системи.

Basing on the unpublished archive materials and analyzing the events of the 1920s, the author of the article considers the problem of social motives of insurgent movement in Ukraine, as well as evolution of its ideology and its organizational system.

Ключові слова: повстанський рух, революція, село, ідеологія, Холодний Яр, отаман, повстанком.

Сучасна українська історична наука з кожним роком позбувається все більшої кількості «білих плям». Особливо помітно це у процесі дослідження науковцями проблем, пов'язаних з розвитком державності, становленням державних інститутів в Україні у 20-х роках ХХ ст., участю народних мас у державотворенні цього періоду. Про це свідчать праці таких відомих істориків, як В. Солдатенко, В. Капелюшний, В. Верстюк, О. Реєнт, Д. Яневський та ін. Останнім часом з'явилася і досить значна кількість наукових досліджень, присвячених повстанському селянському руху в Україні у цей період (наприклад, праці П. Захарченка, О. Ганжі, Д. Архієрейського, О. Нестерова та ін.) [4 – 8]. Разом з тим, у них ще мало уваги приділяється розгляду питання про ідеологічну, організаційну, соціальну основи повстанського руху зазначеного часу і більше місця відводиться власне його передумовам, розвитку та занепаду. Частково воно висвітлювалося у спільній монографії П. Захарченка, Н. Земзюліної та О. Нестерова [7]. Тому сьогодні існує нагальна потреба дослідити це питання більш детально, виявити основні елементи діяльності повстанських загонів, що дозволяли досить довгий час функціонувати їм у спротиві радянській владі. Саме тому предметом вказаної праці є розгляд ідеології, організації та соціальної бази повстанського руху, а об'єктом – їх реалізація на практиці.

Розвиток повстанського руху, за його значенням і розмахом, вже до літа 1919 р., здавалося б, мав піднести процес державотворення в Україні до найвищої точки. Однак, як справедливо зауважує І. Мазепа, «...українська боротьба соборним фронтом, досягнувши своєї найвищої точки влітку 1919 року, коли наша армія взяла столицю України – Київ, вже через два місяці закінчилася катастрофою» [16, 5] (виділено нами. – Авт.). Перебіг цих подій досить детально розглядався істориками, з різних позицій і підходів. І якщо більшість із них листопад 1919 р. вважає «...найтрагічнішою сторінкою історії України», як, наприклад, В. Солдатенко, «...остаточною межею боротьби за національне відродження» [23, с. 824], то не можна в такому разі не зауважити, що лише повстанський рух залишився єдиним джерелом подальших змагань за українську державність. Водночас, начебто, і В. Солдатенко дотримується думки, але дослідник

розглядає цей факт під занадто скептичним кутом зору, і, на його думку, «...спроби змінити ситуацію в Україні, в усякому разі протидіяти торжеству радянської влади... за своєю метою, конкретними завданнями, методами боротьби вони настільки суттєво відрізнялись від початкових ідеалів Української революції, що про беззастережне її продовження не наважується говорити жоден серйозний історик» [23, с. 825].

До середини 1919 р. повстанський рух в Україні носив переважно стихійний характер. В усякому разі серйозної організаційної роботи щодо його спрямування у конкретному напрямі фактично не проводилося. Хоча окремі спроби, очевидно, і були: спостерігалось лише певне підпорядкування окремих повстанських загонів окремим політичним силам. Найбільшим впливом на них користувалися партії українських соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. Крім того, саме з їх середовища вийшла і була реалізована ідея утворення єдиного органу, котрий здійснював би загальне керівництво українським повстанським рухом. Ним став так званий ЦУПКом – Центральний український повстанський комітет – котрий влітку 1919 р. очолив член ЦК партії українських соціалістів-революціонерів Назар Петренко [13, с. 38]. Однак, незважаючи на такі спроби організаційного врегулювання повстанського руху сам він, усе ж, як справедливо зауважує П. Захарченко, «...у 1919 р., розвивався за тільки йому притаманними внутрішніми законами. В їх основі, як завжди, лежав руйнівний протестний елемент: жодна опозиційна більшовикам політична сила, в тому числі й Директорія УНР та її уряд, попри близькість політичних гасел, не спромоглися консолідувати партизансько-повстанський рух, у низці чинників антибільшовицького спрямування належно оцінити його. Відтак, відсутність централізованого потужного підпільного центру перешкождала формуванню єдиного національного антирадянського фронту, здатного ліквідувати нав'язаний ззовні режим» [7, с. 115 – 116]. І не тільки у 1919 р., а і у подальші часи боротьби неодноразово були спроби організувати єдиний центр керівництва повстанським рухом з єдиною системою командування, єдиною ієрархією і єдиною циркуляцією документів. Однак, в остаточному підсумку рахунку це ні до чого не призводило, оскільки при побудові цієї системи не враховувався суто людський фактор, а самі такі центри були занадто далекі від місцевих організацій, як у географічному, так і у соціально-ідеологічному розумінні.

Ідеологічна основа повстанських загонів. Сама ідеологія повстанського руху сформувалася під час цієї самої першої хвилі повстань протягом першої половини 1919 р. а вже у подальшому вона використовувалася різними політичними силами для оволодіння масами. Тоді ідеологія стала спрямованою суто соціально – на селянство. Причина цього зрозуміла, оскільки власне селянство було основною рушійною силою повстанців. Тому, відповідно, між протиборствующими сторонами йшла боротьба навколо нього і за нього. І можна цілком погодитися із твердженням О. Нестерова, що «...політична діяльність у масах будувалася переважно за найбільш простими і доступними для сприйняття ідеологічними зразками» [19, с. 48]. Однак, на нашу думку, той самий О. Нестеров помиляється, доводячи, що «...вся ідеологія партизансько-повстанського руху в 1919 р. базувалася саме на гаслах протесту» [7, с. 62]. Насмілимося заперечити саме цю тезу і висловити іншу: ідеологія повстанців будувалася на двох елементах, що й спостерігаємо у багатьох відозвах, листівках, гаслах: з одного боку, це справді – протест, але з іншого, – заклик до державотворення. Саме це і є основою ідеології повстанського руху.

Звичайно, існували і суто протестні заклики. Таким, наприклад, є ультиматум отамана Ю. Мазуренка від 28 червня 1919 р., адресований голові українського радянського уряду Х. Раковському. У ньому, зокрема, радянська влада звинувачувалася в антинародній політиці:

«1. Ви іменуєте себе «урядом робітничим», в той же час вивозите з України сировину, матер'яли, вугілля і навіть машини, і тим самим припиняєте роботу на заводах і фабриках, викидаючи на вулицю голодних робітників.

2. Ви іменуєте себе «селянським урядом», а в той же час анархічним вивозом руйнуєте селянські господарства, а ваші так звані «красноармейці» палять хати, грабують села, насилують жінок, убивають стариків і дітей. Ви насильно відбираєте хліб і вивозите з України.
3. Ви іменуєте себе «радянським урядом», а замість цього ввели «комисаро-державіє» і «чрезвычайки», котрі ні чим не відрізняються від царських губернаторів, жандармів і охранок» [22, с. 372–373].

Повною противагою цього документа є відозва, створена повстанцями Холодного Яру у липні 1919 р. Принципово відмінними від ультиматуму Ю. Мазуренка в ній є два моменти: по-перше, відозва спрямована до всього населення України, по-друге, у ній присутній заклик до державотворення: «В єдності і згоді – сила народу. Наша судьба і судьба наших дітей в наших руках. Дорога, яка лежить перед нами, ще свобідна, – вона вкриється для нас і наших дітей терням або цвітами – залежить від того, чим ми самі цю дорогу вистилемо» [27, арк. 3].

Прикладами поєднання протестних та державотворчих закликів є відозви холоднорярських загонів у травні–червні 1919 р. Так, штаб особливого бойового загону отамана Уварова видав листівку, адресовану червоноармійцям та селянам, у котрій ворогами оголошувались «комуністи і жидівські ставленики» і водночас закликалися всі до відстоювання інтересів України, котра «... настільки велика і багата», що може існувати і без сторонньої допомоги, «... котру нав'язують їй Великоросія і жиди, котрим вигідно, щоб ми йшли брат на брата зі зброєю в руках» [11, арк. 227]. Тут слід зауважити, що сам отаман Федір Уваров, колишній осавул Кубанського війська і штаб-ротмістр царської армії, підпорядковувався отаману Н. Григор'єву. А, як відомо, його війська прославилися не лише заколотом проти більшовицької влади у травні 1919 р., а й значною кількістю погромів та звірств. Разом з тим, як вважає сучасний дослідник В. Горак, «... повстання отамана Григор'єва проти більшовицької влади неправильно було б зводити тільки до антисемітської «діяльності» повстанців. Поголовно знищувались усі політичні противники херсонського середнього селянства, і серед них часто-густо були не тільки євреї, а й росіяни й українці. Етнічна неприязнь, расова ненависть та інші притаманні григор'євцям риси, були ... вторинні, похідні від ненависті класової» [6, с. 162]. У цьому контексті зрозумілим стає і текст відозви штабу Уварова, тим більше, що сам Н. Григор'єв був щирим прихильником радянської влади, але » її не як монополюбно-більшовицьку владу, а як владу широкою коаліції радянських і прорадянських партій [6, с. 137]. Проте, певним дисонансом стосовно Уварова звучить свідчення людини, котра особисто його знала і брала участь у бойових діях разом з ним – С. Полікши, котрий у своїх пізніших спогадах порівнював його та іншого отамана – В. Чучупака: «Ідейного розходження між обома отаманами не було, бо Чучупака боровся за незалежність України, а Уварів, хоч і не чисто балакав по-українськи, ставив за ціль боротьби незалежну українську державу вкупі з Кубанню» [20, с. 18]. Цілком можливо, що подібне твердження може здатися певним протиріччям до фігури і діяльності Н. Григор'єва. Але ж, по-перше, він був за радянську владу без більшовиків і не проти незалежної України; по-друге, начальником штабу у Н. Григор'єва з 13 березня 1919 р. був Ю., майбутній генерал-хорунжий військ УНР. Саме його В. Антонов-Овсієнко вважав «основним надихувачем і організатором григор'євської зради» [2, с. 71]. Таким чином можна дійти висновку, що настільки різних людей як отамани В. Чучупака, Ф. Уваров, Н. Григор'єв і Ю. Тютюнник ідеологічно об'єднує одне – боротьба проти влади більшовиків (можливо, проти узурпації влади).

Навколо питання «бути чи не бути» Україні і якій їй бути (більшовицькій чи ні) побудовано і відозви Інформаційного Бюро штабу холоднорярського загону отамана Незбієнка, котрі розповсюджувалися на початку червня досліджуваного року. Тут також, з одного боку, існував протест проти «гнобителів Раковського і К^о», а з іншого, селянство закликалося до відстоювання «Землі і Волі», закликалися всі, хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій рідний край. При цьому як авторитетний підтверджувач саме своєї правди використовувалися слова незабутнього пророка Тараса Григоровича Шевченка, який сказав, що ... «ще дихне огнем

пикучим, всім ворогам Холодний Яр». При цьому слід відзначити, що в цих відозвах було використано й певний елемент теорії правової держави. А це свідчить про серйозну теоретичну підготовку їх авторів і про високий рівень правової культури. Зокрема, в них наголошувалося: «Нам дорога народна воля, народні права», «Всі за народні права», «...права ваші будуть забезпечені і над нашими селами засяє яскраве сонце спокою і кращого вільного життя» [11, арк. 230, 231]. До того ж, «...важливим чинником, що мав значний вплив на формування ідеології повстанства, була постійно дрейфуюча від наступу до оборони армія Української Народної Республіки. В ній та її провідниках повстали селянські маси уособлювали державницьку ідею, вбачали єдину військову силу, що здатна зупинити більшовицьку агресію» [7, с. 91].

Крім того, у багатьох випадках відозви несли агітацію саме за радянський лад в Україні. Той самий отаман Незбієнко закликав: «Не вірте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закутках, буцім то ми протів Радянської Влади – це суца брехня. Ми якнайлучче слідкуємо, аби ні одно із здобутків революції не загинули, не було поруганим». І далі – «Хай же живе Червоне Козацтво» [11, арк. 230]. Та й у радянській історіографії деякий час цілком легально висловлювалися думки, що «більшість тих повстанців ... стояла на радянському ґрунті» [13, с. 46].

Але, разом з тим, ідеологія повстанського руху була більш різноплановою. Зокрема, на думку М. Пономаренка, «повстанське військо Холодного Яру зазнавало деякого впливу махновського анархізму: 1-й курінь мав чорний прапор із гербом України і написом з одного боку: «І повіє новий вогонь з Холодного Яру», а з другого: «Воля України – або смерть!» і синьо-жовтий стяг із написом: «Полк гайдамаків Холодного Яру» [21, с. 81].

Отже, можна дійти висновку, що ідеологічний спектр повстанського руху лежав не в площині «радянська чи нерадянська Україна», а «більшовицька чи небільшовицька Україна» і основною його метою було спрямування протестного матеріалу в державотворче русло. Саме звідси й специфічна структура повстанських відозв: поєднання протесту з розбудовою державності. Фактично підтвердженням цієї думки є й той факт, що вже у другій половині 1919 р. частина повстанських загонів різко змінює своє зовнішнє обличчя. Скажімо, отамани Ю.Тютюнник та Д. Терпило (Зелений), звертаючись до Директорії 20 серпня, зауважували: «Ми відмовляємося від наших перших повстанських лозунгів і будемо надалі боротися зі всіма ворогами нашої державності й нашої соціальної та економічної незалежності» [17, с. 205]. Тут слід зауважити, що делегат того самого отамана Зеленого ще у березні 1919 р. на мітингу у 1-му Золотоніському полку в Переяславі заявляв: «Без самостійності нічого не доб'ємося» [1, с. 330].

Організаційна система повстанського руху. Малодослідженим до нинішнього часу залишається й питання організації самого повстанського руху, його загонів, зв'язків між ними та іншими структурами. Звичайно, сам по собі повстанський рух являв досить таки цілісне явище, оскільки незважаючи на ідеологічне різномаття, спрямовувався проти засилля державного механізму (чи то більшовицького, чи навіть УНР, чи взагалі проти будь-якого). Цілісним воно було також у плані дисциплінованості і підпорядкованості всередині кожного окремого збройного формування. І, звичайно, організаційний устрій повстанських загонів мав суто військовий характер. При цьому, використання специфічної термінології («отаман», «курінь», «козацтво» тощо) дає підстави вважати, що за основу організації повстанців ними було взято історичну традицію, пов'язану ще з періодом існування українського козацтва і Запорозької Січі. Про це свідчить, зокрема, і організаційна структура в холодноряських загонах. Тут «повстанське військо формувалося на козацьких засадах. Сотні об'єднувалися в курені, курені – в бригади. Кожне село було окремою частиною бойової організації Холодного Яру. Село поділялося на «дієву» та «резервову» сотні. Центром організації були Мельники... Цивільна і судова влада на місцях перебували в компетенції сільських віче та сільських отаманів» [21, с. 80].

На чолі кожного загону знаходився отаман – особа, очевидно, виборна. При ньому існував штаб та іноді інші структури, наприклад, інформаційне бюро. Останнє, зокрема, мали загони

отамана Незбієнка та отамана Уварова [11, арк.226–231]. Бойові підрозділи поділялися на сотні, причому самі сотні були як кінними, так і пішими, іноді й кулеметними.

Проте, існувала й інша система організації – територіальна – в основі якої лежав «волосний принцип», оскільки кожна волость створювала власний загін у 100 – 150 осіб, котрий входив до повітового. Прикладом саме такої організації є загін Д.Соколовського (брата О. Соколовського; він став на чолі загону після загибелі останнього), що складався із груп Радомишльського, Чорнобильського, Овруцького (Київська губернія) та Річицького (Мінська губернія) повітів [17, с. 193].

Найрозвинутішими організаційно системами у повстанському русі були повстанками (повстанські комітети), котрі об'єднували під єдиним командуванням кілька загонів (груп) і територіально охоплювали, як правило, кілька сусідніх повітів. Зокрема, Радомишльський повстанком включав чотири повстанські групи, кожна з окремим власним повстанським комітетом, і до кожної з них входили окремі повстанські загони. Найнижчою ланкою цієї організації була агентурна сітка, розкидана по селах. При повстанкомі діяла нарада отаманів. Але якщо районний повстанком був постійно діючим органом, то нарада отаманів скликала періодично, залежно від потреби і діяльність її, очевидно, спеціально не регламентувалася, проте рішення мали визначальний характер. При повстанкомі існували також друкарня та політична філія (контррозвідка) [13, с. 55 – 61].

Олександрійський повстанком мав більш розгалужену систему. Найвищим органом у ньому були, очевидно, загальні збори, котрі власне й утворили повстанком. Останній був постійно діючим виконавчим органом. Йому підпорядковувался командуючий дивізією (К. Блакитний), а останній мав першого (Клепач) і другого (Гнибіда) заступників. Сама дивізія поділялася на чотири групи – Південна (Клепач), Північна (Лютій), Західна (Гнибіда) і Резервна (Штиль); кожна з них складалася із полків та сотень (полково-сотенний устрій). При командувачі постійно діяв штаб дивізії, а при останньому – канцелярія, дивізійний госпіталь, політичний відділ (контррозвідка) та дивізійний суд. Оригінальним утворенням при повстанкомі стала комісія по боротьбі з бандитизмом, куди входили представники від повстанкому та від штабу дивізії. Їй підпорядковувались полкові та сотенні комісії (очевидно, за функціями вони виконували завдання відділу внутрішніх розслідувань) [15, с. 45–46, 66–70].

Маємо ще звітлення про внутрішню структуру повстанського загону Шептуна у 1921 р. Керівництво тут здійснював комітет у складі чотирьох осіб (у тому числі отаман і військовий писар). Всі питання вирішував він, але дорадчий голос також мали ще четверо рядових бійців (всього в загоні була 41 особа) [3, арк. 4].

Значну роль у розвитку повстанського руху в період Визвольних змагань відігравали зв'язки загонів як між собою, так і з іншими структурами, насамперед з державними установами Директорії та уряду С. Петлюри. Таким способом вони отримували і надавали інформацію і допомогу.

Про існування стійких зв'язків між загонами існує досить багато різноманітних фактів. Наприклад, загін отамана Шептуна на Чигиринщині у серпні 1921 р. мав зв'язок з «бандою с. Мудровки острова Гусяча... Банда Гусяча в свою чергу тримає зв'язок з Жовтою косою... і Холодноярським округом» [3, арк. 4]. В іншому випадку, під час ведення переговорів повстанців Холодного Яру з Чигиринською повітовою воєнрадою у вересні того самого року вони ставили радянську владу до відома, що ними були «...викликані представники з інших партизанських загонів для обговорення питань амністування» [12, арк. 11]. За повідомленням ВУЧК від 22 червня 1919 р., у Києві було виявлено і ліквідовано організацію, що була пов'язана із загонами Зеленого та Кармелюка і одночасно зі штабом Директорії [18, с. 103]. Як засвідчує радянський історик Б. Козельський, наприкінці 1919 р. під час першого Зимового походу отаман Ю. Тютюнник тримав зв'язок із С. Петлюрою через отамана Заболотного, що діяв у Балтському повіті: «Усі повідомлення Тютюнник та Омелянович-Павленко передавали через своїх гонців Заболотному, а

той уже переправляв їх у Польщу. Своєю чергою всі накази й розпорядження з Польщі передавалися спершу Заболотному...» [13, с. 45]. ВУЧК в інформаційному повідомленні відзначала що «Цупком» вислав на місця спеціальних старшин «для доручень, в обов'язки котрих входило встановити і підтримувати зв'язок між діючими дрібними повстанськими загонами і більш регулярними загонами отамана Гулого» [18, с. 310]. Про стан справ в Україні уряд С. Петлюри отримував інформацію більш-менш регулярно, і одними із її джерел були саме повстанські загони. Так, у лютому 1921 р. йому надійшли «доклади» із Київщини та Полтавщини [24, с. 428–436]. Власне, ці зв'язки між повстанцями і урядом С. Петлюри почали оформлюватися ще у 1919 р. За даними Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР, на початку квітня повстанський рух мав чітко організований характер. Відступ Директорії на захід від Києва супроводжувався створенням на місцях різних «центрів і штабів», зокрема у Києві, Фастові, Вінниці, Білій Церкві та ін. Основним центром зв'язку у цей час був Київ, але керівним центром, що намагався управляти здійсненням операцій, став Фастівський штаб [18, с. 59].

Про *соціальний склад* повстанських загонів досить чіткі уявлення дають спеціальні списки, що стосуються виборчого права в УСРР. До цих списків заносилися особи, що не мали права обирати і бути обраними. Тут слід обов'язково наголосити, що радянська влада в цих списках порушувала власне законодавство. Для підтвердження цього ми нижче наводимо матеріал стосовно суб'єктів виборчого права у с. Мельники, котре знаходиться поруч із Холодним Яром. Але спочатку наголосимо на тому, що у діючій тоді Конституції УСРР (1919 р.) вказувався перелік тих осіб, котрі не мали виборчого права. До них відносились:

- особи, які використовують найману працю з метою прибутку;
- особи, які живуть на нетрудові доходи (проценти з капіталу, надходження від майна та ін.);
- приватні торгівці, торгові і комерційні посередники;
- ченці і духовні служителі церков та релігійних культів;
- службовці і агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів та охоронних відділень, а також члени колишнього царствующого в Росії дому;
- особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими чи божевільними, а також особи, що знаходяться під опікою;
- особи, засуджені за корисні чи порочні злочини, на строк, встановлений законом чи судовим вироком [14, с. 230].

Під час виборів до сільської ради у с. Мельники Медведівського району Черкаського округу Київської губернії у 1923 р. виборчого права було позбавлено 25 осіб. Із них жоден не належав до категорії багатіїв – куркулів, натомість 15 значилися як бідняки, а 10 як середняки. Їх середній вік становив 29 років. До «хлібопашців» станом на лютий 1917 р. було записано 20 селян, інші значилися як псаломщики, службовці волосного правління і троє – учні шкіл. На 1923 р. (на період складення документа) всі значилися як «хлібопашці». У графі, де зазначилась причина відсторонення від участі у виборах проти кожного прізвища записано: «злісний бандит», «брат отамана банди», «учасник банди», «зберігав бандитське майно» тощо. Що цікаво, серед 25 осіб значиться лише 15 прізвищ: серед них Чучупака (три особи), Токовенко (дві), Холод (дві) та ін. [10, арк. 155–156 зв.]. Отже, з викладеного можна дійти висновку, що у повстанських загонах брали участь в основному найбідніші верстви населення і молоде покоління, часто з однієї сім'ї, родичі. Звісно, на цьому фоні надзвичайно непереконливими будуть запевнення у куркульському характері повстанських загонів.

Також і Черкаський відділ ДПУ зауважував у 1926 р., що «...часто спостерігається, що серед затриманих бандитів немає жодної матеріально забезпеченої особи (жодного сина куркуля)».

Із перерахованих у списку і позбавлених виборчого права власне лише одна особа відповідно до Конституції УСРР (1919 р.) справді не могла мати цього права. Це «псаломщик». Всі інші до жодної із перерахованих категорій не відносились. Засудженими вони також не були.

Отже, відносно селянства радянське законодавство діяло вибірково. Не могло бути й мови про дотримання прав людини.

Про досить омолоджений склад повстанських загонів свідчить оперативна телеграма секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 18 квітня 1921 р., що у с. Попова Гребля Ольгопольського району у Київському Військовому Окрузі «...із молоді сформована банда силою 250 штиків 50 шабель при 2 кулеметах під командою якогось Бущука». Відмічалася також явна «петлюрівська» спрямованість цього загону, котрий також випускав «накази і відозви до населення і червонармчастин» [25, арк. 9].

Про участь населення у повстанському русі красномовно свідчать і слова В. Антонова-Овсієнка: «Деякі села приєднались поголовно до бандитів; дома залишилися лише старі та діти» [1, с. 344].

Для з'ясування портрету повстанця наведемо ще інформацію з довідки секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР від 9 січня 1921 р. про отамана Яблоньку, захопленого в районі с. Копаньки Кременчуцької губернії частинами 10-ї дивізії військ внутрішньої служби. Він «оперував у Черкаському, Чигиринському і Олександрійському повітах... Часом Яблонька переводив свої операції у Канівський, Звенигородський і Таращанський повіти Київщини. Яблонька селянин, чорноробочий, закінчив приходську школу. «Український більшовик» за своїми політичними переконаннями. У вересні минулого року (1920 р. – Авт.) Яблонька був Начальником міліції Матусівської волості Черкаського повіту. До банди Яблонька вступив у вересні ж. Бандитська діяльність Яблоньки пов'язана з отаманами Яровим – колиш. Офіцером, і Саленком... Банда Яблоньки була пов'язана з Холодноярською бригадою Олександрійського повстанкому, котрою керував отаман Кваша. Яблонька вів агітацію про виступ проти Радянської влади під гаслом «За рідну хату, за рідний край». Перед своїм підпорядкуванням Олександрійському повстанкому Яблонька отримав наказ від командира Холодноярської бригади з погрозою, що якщо він не приєднається до військ Повстанкому, то він відповідатиме за законами «УНР» [26, арк. 1–2].

Таким чином, можна дійти висновку, що у діяльності повстанських загонів характерною рисою була їх нестабільність, що негативно позначалося на можливості ефективної діяльності. Це стосується таких елементів як організаційна структура (загони дуже часто то з'єднувались, то роз'єднувались), ідеологічна діяльність (відсутність широкої і постійної агітації) та ін. Першопочатково повстанський рух мав суто стихійний характер, а серйозної організаційної роботи по його спрямуванню у конкретному напрямі фактично не проводилося. Тільки із середини 1919 р. починають формуватися структури (наприклад, ЦУПКом), що намагаються врегулювати цю ділянку, однак вони більше використовуються політиками для вирішення своїх справ і проблем. У кінцевому підсумку ці центри виявлялися далекими від місцевих організацій (як у географічному, так і у соціально-ідеологічному плані). Ідеологічною основою повстанського руху із 1919 р. стають два основних елементи, які тісно переплітаються між собою: це протест і заклик до державотворення. Найбільш яскравими прикладами цього поєднання є відозви і заклики, що видавалися холодноярськими загонами. Організаційний устрій повстанських загонів мав суто військовий характер. Найбільш розвинутими організаційно системами були повстанками (Радомишльський, Олександрійський), котрі об'єднували під єдиним командуванням кілька загонів (груп) і територіально охоплювали, як правило, кілька сусідніх повітів. Розвиток повстанського руху вказує на те, що результативної співпраці між повстанцями та центральними органами влади УНР так налагоджено і не було. Спроби підтримати рух ззовні такими заходами як перший Зимовий похід, хоч і призводили до активізації, але зрештою були зведені нанівець політичним бомондом, у котрого ставлення до повстанства було негативним. У соціальному ж плані основою повстанських загонів було переважно селянство, причому неможливе, тому не можна говорити про їх «куркульську» природу.

Однією із помилок повстанського руху стало те, що його загони не намагалися створювати у широких масштабах у захоплених населених пунктах власних органів управління. Звичайно, тут можна вказати і на неможливість подібних заходів у зв'язку із малочисельністю загонів і нездатністю протистояти регулярним радянським військовим частинам. Однак, факт спроби їх здійснення мав би вже значно більший психологічний тиск на населення, аніж проведення швидкоплинних нальотів і агітація на користь встановлення небільшовицької влади. Адже селяни постійно переконувалися, що повстанські загони приходять і відходять, а на зміну їм постійно відновлюється радянська влада.

З викладеного вище доходимо висновку, що сила радянської влади постійно переважала над силами повстанців. І хоча селяни час від часу підтримували їх і брали активну участь у виступах, вони все ж таки переконувалися у неспроможності повстанців створити хоч якусь реальну основу влади, котра могла б протистояти радянській більшовицькій системі.

Література

1. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. – М.–Л., 1932. – Т. 3.
2. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. – М.–Л., 1933. – Т. 4.
3. Архів СНБУ по Черкаській області. – Спр. № 504.
4. Архієрейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2.
5. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000.
6. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – Фастів, 1998.
7. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею. – К., 2000.
8. Демартино А., Ластовський В. Проблема повстанського руху 1920-х рр. у сучасній українській історіографії // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 11.
9. Державний архів Черкаської області. – Ф.Р–184. – Оп. 1. – Спр. 48.
10. ДАЧО. – Ф.Р–184. – Оп. 1. – Спр. 180.
11. ДАЧО. – Ф.Р–529. – Оп. 1. – Спр. 22.
12. ДАЧО. – Ф.Р–3235. – Оп. 1. – Спр. 6.
13. Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство). – Харків, 1927.
14. Конституційні акти України. 1917–1920. – К., 1992.
15. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії: Зб. док. і спог. – К., 1997.
16. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Мюнхен, 1951. – Т. 2.
17. Малик Я. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920). – Львів, 1996.
18. На защите революции. – К., 1971.
19. Нестеров О. Идеология селянского повстанського руху на Правобережній Україні (1919 р.) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка, – 1998. – Вип. 39.
20. Полікша С. Кубанець Уварів – отаман Холодного Яру // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 5.
21. Пономаренко М. Холодноярська республіка // Холодний Яр. Альманах. – Число 5. – Черкаси, 1996.
22. Ралдугіна Т. Радянські Ради: гасла та сутність // Хроніка 2000. – К., 1998, – Вип. 27–28.
23. Солдатенко В. Українська революція. – К., 1999.
24. Українська революція. Документи 1919–1921 / Ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1984.
25. ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 281.
26. Там само. – Спр. 296.
27. ЦДАВО. – Ф. 3073. – Оп. 1. – Спр. 2.

Довгань К. Г.,

аспірант кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Становлення Наукового студентського товариства у відновленому Київському університеті: 1933–1941 рр.

В статтю розглядається одна з малоисследованных страниц истории Киевского университета – создание и деятельность Научного студенческого общества. Хронологические рамки, выбранные автором, охватывают период от 1933 г., когда был восстановлен Киевский университет, до начала Великой Отечественной войны в июне 1941 г., что позволяет проследить развитие общества и деятельность его членов на фоне многочисленных социально-политических изменений как в самом университете, так и в советской Украине в целом.

The given article considers one of the poorly studied pages in the history of Kyiv University that is the foundation and activity of the Students' Scientific Society. The chronological limits being chosen by the author starting from 1933 (the year of the University's reestablishment) to June 1941 (the Great Patriotic War beginning), it enables to trace back the development of the Society and the activity of its members when numerous social and political changes taking place in the University itself and Soviet Ukraine in general.

Ключові слова: Київський державний університет, вища школа, Студентське наукове товариство, гурток, студентство, політичні репресії.

Актуальність теми обумовлюється тим, що період 30-х років ХХ ст. в історії Київського університету досліджено досить поверхово. Наголосимо також на тому, що досі немає узагальнюючої праці, в якій би належним чином висвітлювалась університетська історія 1930-х. Вважаємо такий стан речей неприпустимим, адже фактично саме з 30-х років починається новий етап в історії нашого університету, невід'ємною частиною та окрасою якого стало Наукове студентське товариство (далі – НСТ), засноване в 1935 р.

Запропонована тема досі залишається малодослідженою, хоч досить цікава інформація стосовно НСТ подається в загальних працях з історії Київського університету, зокрема таких, як «Історія Київського університету» (1959) та «Київський університет за п'ятдесят років радянської влади» (1967). Серед досліджень, що висвітлюють діяльність НСТ інших вищих навчальних закладів, можна виділити монографію М. Львова, присвячену НСТ МВТУ ім. М.Е. Баумана [1], а також колективну публікацію про НСТ Томського державного університету [2]. На жаль, аналогічної праці, що присвячувалась би НСТ Київського державного університету (далі – КДУ), до цього часу немає.

Метою та завданням цієї статті є висвітлення діяльності НСТ КДУ, що розпочало свою діяльність ще в 1930-і роки й існує донині. Також її слід розглядати як перший крок по відтворенню загальної картини університетського життя 30-х років ХХ ст.

Використаний автором поділ джерел дозволяє виділити кілька основних груп:

- офіційні нормативно-правові документи держави, що регламентували університетське життя 30-х років, зокрема й діяльність НСТ. До таких, насамперед, слід віднести Постанову ЦВК СРСР «Про учбові програми та режим у вишах і технікумах» [3], Постанову РНК УСРР «Мережа й контингенти державних університетів УСРР» [4], типові статuti вищих навчальних закладів СРСР 1934, 1938 років* [5], статут КДУ 1939 р. [6] тощо;
- видання НСТ, інші періодичні видання КДУ;
- матеріали, що стосуються окремих діячів НСТ, студентів і викладачів.

* До того діяльність вузів СРСР регламентувалась «Положенням о высших учебных заведениях РСФСР» від 3 липня 1922 р.

Для вирішення цієї проблеми слугують також архівні матеріали. Але для того, щоб унаочнити університетське життя цього періоду подібних матеріалів недостатньо, а ті, що залишилися – надзвичайно розпорошені та не становлять цілісності. Крім того, слід наголосити, що багато документів були вилучені або ж зникли. В першу чергу це пов'язане з війною та сталінськими репресіями в радянській Україні, які не оминули й Київський університет. На підтвердження цієї тези наведемо такий документ:

Министерство Высшего Образования УССР
Киевский Государственный Университет имени Тараса Григорьевича Шевченко

22.VI.1956

Справка

Дана в том, что документы Киевского Государственного Университета имени Т.Г. Шевченко по 1941 год не сохранились по условиям военного времени.

Зав. архивом

Настенко М.А. [7, арк. 54]

Саме тому матеріалів, що стосувалися б історії КДУ та могли пролити світло на ті події, в архівах практично немає. Документи, що зберігаються нині в архівах, здебільшого не дозволяють створити цілісної картини. Пошуки матеріалів, що стосувалися б вказаної проблематики, продовжуються.

У вересні 1933 р. після численних експериментів у галузі вищої освіти, що мали місце у 20-х роках, було відновлено Київський університет. Відкрито його було на базі Інституту професійної освіти та Фізико-хіміко-математичного інституту в складі спочатку лише шести факультетів: фізико-математичного, хімічного, біологічного, геолого-географічного, історичного та літературно-мовного. Структура КДУ не була сталою і постійно зазнавала змін: так, у 1934 р. на базі економічного відділу історичного факультету було організовано економічний факультет; у 1937 були відкриті факультети юридичний та західних мов і літератур; у 1940 з фізико-математичного факультету утворилися два – механіко-математичний та фізичний. Крім стаціонару, почали діяти заочний відділ та «робфаки». Першим ректором КДУ було призначено Д.Ф. Мельникова, секретарем парткому – Б.М. Гріншпуна, секретарем комсомольського комітету – О.П. Маркевича, головою профкому – Х.І. Кушніра [8, с. 354].

Такий крок як відновлення університету був продовженням політики «культурної революції», що активно впроваджувалася у життя за роки першої п'ятирічки (завершена наприкінці 1932 р.). Серед головних завдань перед університетом постало питання про якісну підготовку кваліфікованих фахівців різних спеціальностей (майбутніх будівничих комунізму), що були мобілізовані на виконання сталінської вказівки: «Оволодіти наукою, виховати нові кадри більшовиків-спеціалістів по всіх галузях знань, вчитися, вчитися, вчитися впертішим чином» [6, с. 30]. Інакше кажучи, влада цим кроком сподівалася створити умови для появи нової радянської інтелігенції, яка б, на відміну від старої, дореволюційної, повністю поділяла комуністичну ідеологію.

Від самого початку велика увага в КДУ приділялась науковій роботі студентів, осередком якої стало НСТ. Воно було засноване у жовтні 1935 р. у вигляді «єдиного наукового товариства гуртків з відповідними секціями» [9]. Створення НСТ стало наслідком цілеспрямованої політики держави в галузі вищої школи – країна потребувала висококваліфікованих та ідейно загартованих кадрів; їхнім вихованням, крім інших, мало займатися новостворене товариство.

У 1935 р., щоправда дещо із запізненням, пройшли урочистості з нагоди святкування сторіччя Київського університету, саме до цієї події було й приурочено створення товариства. У жовтні цього року у багатотиражці КДУ «За комуністичні кадри» зазначалось: «Готування сторіччя університету повинно позначитись залученням студентства, переважно старших курсів,

до наукової роботи. Ми в цьому відношенні маємо рішуче покращення. Про це свідчить створення в цьому році в університеті єдиного наукового товариства студентів, про це свідчить і організація наукових гуртків студентів старших курсів» [10].

Вже тоді, у 30-х роках, НСТ стало доволі потужною громадською організацією з відповідною структурою та статутом [6, с. 30–31], але шлях до цього був непростий. Одразу після створення товариства виникло чимало ускладнень. Головне з них полягало у тому, що ініціатива по створенню гуртків та самого товариства йшла згори від університетських парткому та профкому, а не від власне викладачів та студентів. Здебільшого створенням гуртків займалися не професори, а так звані трикутники факультетів, до яких входили парторг, профорг та староста курсу. Діяльність вже існуючих наукових гуртків часто не узгоджувалась з НСТ. Крім того, траплялися випадки, коли діяльність гуртка носила виключно формальний характер.

Часто гуртки створювалися з пропагандистською метою, наприклад, у рамках самозобов'язань. Так, наприкінці 1933 р. представники однієї з академічних груп КДУ заявили, що «включаються у Друге всесоюзне змагання вишів, втишів та технікумів». Вони поставили перед собою ряд завдань, серед яких – створення наукового гуртка: «Друга група I-го курсу хімічного факультету включається в цей конкурс і викликає всі курси, факультети, професорсько-викладовий і адмінтехперсонал університету. Група бере такі зобов'язання: добитись, щоб всі студенти завели конспекти з усіх провідних дисциплін... до першого грудня... для максимального засвоєння пройденого матеріалу організувати хімічний гурток до 1.XII.1933 р.» [11].

Проте, незважаючи на численні декларативні заяви, новостворені гуртки не поспішали приступати до роботи, затримувалося також складання тем для наукових доповідей студентів. Водночас на університетських партзборах доповідали про створення нових гуртків [12], які насправді існували лише на папері. На тих самих партзборах було з'ясовано, що абсолютну більшість в гуртках складали першокурсники [12, с. 2], які, зрозуміло, не мали достатнього досвіду, що послаблювало роботу НСТ.

Загальне керівництво НСТ КДУ здійснював проректор з навчальної і наукової роботи [6, с. 22], який очолював Раду НСТ. Товариство складалось з відділень відповідно до основних галузей наук. Відділення Товариства об'єднували спеціалізовані гуртки, що стали осередками теоретичної та практичної наукової роботи студентів на низовому рівні. Здебільшого відділення діяли на базі факультетів, а гуртки – кафедр. Роботу таких гуртків очолювали завідувачі кафедр, до обов'язків яких входила якісна організація та загальне керівництво науково-дослідною роботою студентів [6, с. 12]; крім того, брати участь у роботі наукових студентських гуртків зобов'язувались і представники науково-дослідного персоналу кафедр [6, с. 13].

Слід наголосити, що поява наукових гуртків не була чимось принципово новим, адже подібні інституції існували ще в Університеті св. Володимира, це, зокрема, Київський студентський гурток дослідників природи, студентський історико-етнографічний гурток, роботу якого очолював видатний вчений М.В. Довнар-Запольський, цивілістичний студентський гурток, гурток для занять слов'янознавством та ін. Протягом 1880–1888 рр. виходив «Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира». Регулярно друкувалися студентські наукові роботи й в «Университетских известиях».

В Київському Інституті Народної Освіти (далі – КІНО) діяли краснзнавчий гурток, в якому, серед інших активно працювала етнографічна секція [13], гурток культури українського слова, скорочено ГУКУС [14], гурток експериментальної педагогіки [15]. Але всі ці гуртки діяли не узгоджено, тому саме поява СНТ дала змогу піднести роботу гуртків на якісно новий щабель. Однією з ознак цього стало зростання чисельності як самих гуртків, так і студентів, що навчалися в них. Для прикладу наведемо цифри: якщо у 1935 р. в КДУ налічувалось 35 наукових гуртків, з кількістю членів – 628 осіб, то в 1938/39 навчальному році – 51 та 751 відповідно, а у наступному 1939/40 р. – 54 та 800 [16, с. 44–45].

Робота гуртків проходила у формі засідань, на яких заслуховувалися та обговорювалися наукові доповіді співробітників і студентів. Так, у перший рік свого існування в НСТ було заслухано на засіданнях гуртків 28 доповідей, прочитаних професурою, а з 80 обговорених студентських робіт 27, тобто третина, було рекомендовано до друку [8, с. 361]; а в 1938/39 навчальному році у наукових гуртках прочитано 256 доповідей і розроблено 191 експериментальну та науково-дослідну тему. До друку визнано гідними 51 студентську роботу [8, с. 361].

Під егідою НСТ у КДУ почали проводитися студентські наукові конференції, перша з яких відбулася в грудні 1936 р., наступні проходили щороку в квітні. Згодом подібні конференції почали проводитися регулярно, що стало традицією сьогодні. Метою студентських наукових конференцій було підбиття підсумків науково-дослідної роботи за рік, а одним з головних завдань – сприяння вихованню нових молодих наукових кадрів. На конференціях заслуховувалися також наукові доповіді студентів – членів Товариства, а найкращі гуртки та їх діячі отримували почесні нагороди. Так, на IV Студентській науковій конференції, у квітні 1940 р. першу премію отримав гурток функціонального аналізу (тоді ним керував всесвітньовідомий вчений М. Боголюбов), другу премію одержав гурток фауни (керівники – професор А. Артоболевський та доцент О. Корнеєв), третю – гурток української літератури (керівник – М. Русанівський) [16, с. 125]*. Серед кращих робіт було названо доповіді І. Мельникова (історичний факультет), І. Шевченка (хімічний факультет), П. Перепелиці (філологічний факультет). Всього до початку Великої Вітчизняної війни (червень 1941 р.) в КДУ було проведено п'ять студентських наукових конференцій.

Важливим аспектом діяльності НСТ була його видавнича діяльність. Згідно з постановою РНК УСРР від 21.VII.1933 державним університетам було надано право видавати «Наукові записки» й спеціальні університетські видання [4, с. 9]. Це дало поштовх для створення збірника «Студентські наукові праці» [6, с. 26], що почав виходити з 1937 р., і до літа 1941-го світ побачило сім випусків:

1. Математика, фізика, хемія** (1937 р.).
2. Біологія та геологія (1938 р.).
3. Математика, фізика, хімія (1938 р.).
4. Біологія та геологія *** (1940 р.).
5. Математика, фізика, хімія (1940 р.).
6. Історія, право, література (1940 р, випуск I).
7. Історія, право, література (1940 р., випуск II).

Завдяки цим збірникам, складеним за галузевим принципом, у багатьох молодих спеціалістів, що лише робили перші кроки в науці, з'явилася можливість опублікувати свої роботи на сторінках поважного видання, тим самим отримати цінний для подальшої наукової роботи досвід.

Слід зазначити, що перед НСТ стояло ще кілька завдань, які з наукою мали не дуже багато спільного: політичне виховання студентів, аспірантів, наукових співробітників, професорсько-викладацького складу; зміцнення дисципліни тощо. Зрозуміло, що «ідейно-політичне виховання» базувалося виключно на вченні Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна [6, с. 30 – 31], але подібна ситуація спостерігалася в усіх сферах життя країни, а не лише у вищій школі. Це, насамперед, пояснювалося надмірною політизацією та тотальною заідеологізованістю тогочасного суспільства,

* За підрахунками автора статті кількість студентів-членів НСТ щодо загальної кількості студентів університету була досить високою і пізніше коливалася в межах 20 – 30 %.

** Від англ. chemistry. У 30-і роки були поширені дві форми: «хемія» та «хімія».

*** Цей номер, зазначений у покажчику періодичних видань (Систематичний покажчик до періодичних видань Київського університету (1861 – 1960). Вип. 1 – 2 /Упор.. О.Д. Балабанов, Н.М. Недоступ. – К., 1963. – 376 с.), автору віднайти не вдалося.

на що, власне, й була спрямована політика держави. Початок нового етапу в історії Київського університету збігся з апогеєм терору, який завдав нашій країні непоправної шкоди. Сталінські репресії також не обминули КДУ, торкнулися вони й членів НСТ. Серед тих, хто постраждав від сталінського беззаконня, були студенти та відомі науковці – керівники та активні діячі НСТ, такі як академік М. Кравчук, М. Русанівський та ще багато людей, імена яких ще тільки належить повернути з небуття.

Непоправної шкоди завдала вітчизняній науці та культурі війна...

Незважаючи на численні складнощі, поява НСТ без сумніву була позитивним явищем у житті КДУ, провідного вищого навчального закладу України. Завдяки йому в багатьох студентів і аспірантів з'явилися нові можливості для глибшого оволодіння наукою, відкрилися нові орієнтири: щорічні конференції молодих вчених надали можливості студентам КДУ спілкуватися з колегами з інших вищих навчальних закладів, разом із ними обговорювати наукові проблеми та розробки; завдяки збірнику «Студентські наукові праці» у багатьох студентів з'явилися перші наукові публікації, що відкривало їм шлях у «велику науку». Тепер студент отримав можливість спілкуватися з викладачем не лише на лекції чи семінарі, а й на засіданнях наукового гуртка, де розроблялися конкретні проблеми. Все це сприяло зростанню зацікавленості студентського загалу наукою. Саме в 30-х роках було закладено підвалини майбутніх успіхів вітчизняних природничих та фізико-математичних наук, справжнім осередком яких був і залишається сьогодні Київський університет. Вагомий внесок у розвиток науки зробило й НСТ. Серед його членів було чимало відомих у майбутньому науковців різних спеціальностей, серед яких: математики І.М. Рапопорт та Б.Н. Фрадлін; фізики І.Я. Дехтяр, М.Є. Гуртовий, М.Д. Габонович; оптик В.М. Кельман; біолог І.П. Білоконь; фізіолог П.Д. Марченко та ін.

Література

1. Львов Н.С. Научное студенческое общество. – М., 1951. – 88 с.
2. Томский государственный университет. Научное студенческое общество. – Томск, 1974. – 93 с.
3. Постановление ЦИК СРСР от 19.IX.1932 г. «Про учебные программы и режим у вышах и техникумах» //Собрание законов СССР. – М., 1932. – № 68. – С. 667–677.
4. Постанова РНК УСРР від 21.VII.1933 р. «Мережа й контингенти державних університетів УСРР» // Збірник законів і постанов Робітничо-селянського Уряду України. – Харків, 1933. – № 43. – С. 7–10.
5. Типовой устав высшей школы СССР //Собрание законов СССР. – М., 1934. – № 13. – С.166–172; Типовой устав высших учебных заведений СССР //Собрание постановлений СССР. – 1938. – № 41. – С. 558–567.
6. Статут КДУ. – К., 1939. – 32 с.
7. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. – ФП. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 38567. – 86 арк.
8. Історія Київського університету /За ред. О.З. Жмудського. – К., 1959. – 631 с.
9. Кушнар'ов М.А. Університет вступив у новий навчальний рік //За комуністичні кадри. – № 22–23. – 1.IX.1935. – С. 3.
10. Роботу наукових гуртків на вищій ступінь //За комуністичні кадри. – № 31. –30.X.1935. – С. 1.
11. За Комуністичні кадри. – № 9. – 1.XII.1933. – С. 2.
12. На партзборах //За комуністичні кадри. – № 31. – 30.X.1935. – С. 2.
13. Україна. – К., 1927.– Книга 6 (25).– С. 199–201; Україна. – К., 1928.– Кн. 6 (31). – С. 212–213.
14. Записки К.І.Н.О. – 1926. – Т. I. – С. 144 – 145.
15. Записки К.І.Н.О. – 1927. – Т. II. – С. 211.
16. Київський університет за п'ятдесят років радянської влади. – К., 1967. – 192 с.

Докашенко В. М.,

докт. істор. наук, професор кафедри вітчизняної історії
Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов

Партія і «привідний пас» у методології «відлиги»

В статье рассматриваются вопросы взаимоотношения партии и профессиональных союзов в период «оттепели». Сделан вывод о том, что правящая партия прибегала к реформированию последних в наиболее сложные для себя периоды. Подчеркивается, что после очередной перестройки работы массовая организация трудящихся продолжала выполнять функцию «приводного ремня», тем самым невольно способствуя модификации и сохранению тоталитарной системы.

In the given article, relations between the party and trade unions in the period of the «thaw» are considered. There has been drawn the conclusion that the ruling party reformed the latter while facing difficulties. It is also stressed that each time having been reorganized, the workers' mass organization remained its function of the so-called «power-driven belt», which unwittingly promoted modification and preservation of the totalitarian system.

Ключові слова: КПРС, професійні спілки, «відлига», тоталітаризм.

Дисбаланс сьогоденної політичної системи в Україні, нагальна необхідність політичної реформи та, як наслідок, жорстка політична боротьба на всіх шаблях влади, яка з особливою гостротою виявилась під час останніх президентських перегонів, вимагають точного визначення місця та ролі партій у системі політичних відносин, їх взаємодії з іншими складовими політичного організму, у тому числі й з масовою громадською організацією – професійними спілками. Зазначене об'єктивно висуває необхідність аналізу функціонування цих суб'єктів політичної діяльності, а також аналогічних процесів, що з ними пов'язані, не тільки, а й на попередніх етапах історичного розвою.

Для їх всебічного дослідження, на нашу думку, найпривабливіше виглядають хронологічні межі «відлиги». Безперечно, ми далекі від думки про цілковиту виправданість історичних паралелей, але, разом з тим, ступінь необхідності проведення політичних перетворень за часів «відлиги» і нині за своєю гостротою видаються нам досить близькими. Адже тоді, як і тепер, йдеться про надання політичній системі, а за нею і державності, нової якості. Тоді, як і тепер, відсутність змін у середині політичної системи загрожували не тільки загостренням стагнаційних явищ у всіх сферах, а й реальною загрозою для існування самої системи. Ця близькість, власне, й визначає актуальність поставленої проблеми.

Метою нашого дослідження є простеження тих, на перший погляд, незначних і, навіть не помітних кроків правлячої партії, які визначали не тільки характер її взаємовідносин з професійними спілками, а й посилювали підпорядкованість останніх. Їх проекція на методологічні засади «відлиги» дасть можливість глибше зрозуміти сутність цього етапу тоталітарних відносин, виявити його латентну політичну заданість, врешті, дасть додаткові аргументи для з'ясування причин його формування.

На жаль, сьогоденна історіографія внаслідок цілковитої непопулярності поставленої проблеми, причини якої є темою окремого історіографічного дослідження, не може похвалитися її ґрунтовним простеженням. Як правило, історики обмежуються констатацією факту негативного впливу парткерівництва на профспілки та інші складові панівної політичної системи, не вникаючи в його тонкощі, що загалом спрощує уявлення про тоталітаризм і, навіть, сприяє породженню у певних кіл української спільноти ілюзії позитивності його певних рис та аспектів функціонування.

З іншого боку, радянська історіографія, яка має значну кількість досліджень із проблеми партійного керівництва, не може похвалитися об'єктивністю та відсутністю ідеологічної

упередженості. Тому її надбання цікаві для нас не стільки своєю аналітичністю, скільки самими фактами та системою їх підбору, що також є важливим матеріалом для вивчення проблеми. Отже, актуальність теми та рівень її наукової розробленості дають нам підстави для її дослідження з сучасних позицій історичного пізнання.

За вихідну посилку дослідження проблеми ми взяли гіпотезу, згідно з якою «відлига» є наслідком кризи тоталітарної системи у її сталінській модифікації, своєрідною захисною реакцією її організму на внутрішні та зовнішні чинники повоєнного життя, які об'єктивно і створювали реальні умови загибелі тоталітаризму як системи. З огляду на зазначене, цілком логічно виглядає її методологія, вибудована на запереченні найнегативніших рис сталінського абсолютизму, що повною мірою виявилось у засудженні культу особи Й.В.Сталіна. У Постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи і його наслідків» з цього приводу, зокрема, зазначається, що розповсюдження культу «...применшувало роль партії і народних мас, принижувало роль колективного керівництва в партії і нерідко призводило до серйозних упущень в роботі, до грубих порушень соціалістичної законності» (тут і далі переклад з російської автора) [5, с. 114].

Отже, якщо при розбудові методологічних засад «відлиги» її теоретики виходили з принципу відзеркалення від негативу, то вона апріорно, судячи з цитованої постанови, повинна була формуватись на зростанні ролі партії і народних мас, на посиленні колективності у керівництві і, звичайно, на підвищенні значущості громадських організацій. Тобто, на вдосконаленні функціонування тих складових політики, брак яких і обумовив кризу сталінізму як одного з варіантів тоталітаризму. Однак, якщо виходити з нашої гіпотези, в якій головною метою «відлиги» є збереження тоталітаризму як системи, то в її основу не могла закладатись ідея принципової зміни суті політичної системи, тим більше її заміни.

На підтвердження останнього звернемо увагу на той факт, що вже на початковій стадії «відлиги» у зверненні ЦК КПРС у зв'язку з виборами до Верховної Ради (1954 р.) ЦК КПРС однозначно констатував, що «У нашій країні є все достатнє і необхідне для побудови повного комуністичного суспільства», хоча водночас і визнавались певні господарські проблеми та «труднощі зростання» [2, с. 356]. Для подолання останніх необхідне було «Велике єднання партії, уряду і народу...». Яскравим його виявленням, як наголошувалось у зверненні, виступав виборчий блок комуністів і безпартійних. Отже, на перші повоєнні вибори, які покликані були продемонструвати всьому світу готовність сталінізму до внутрішньої метаморфози, правляча партія, яка залишалась, як і раніше, без політичного опонента, йшла разом з професійними спілками, комсомолом та іншими громадськими організаціями. Спільними були і кандидати в депутати [2, с. 357].

Таким чином, в основу «відлиги» закладалась така схема реконструкції політичної системи, в якій професійні спілки відігравали якщо не головну, то, принаймні, й не останню роль. Одразу ж наголосимо на тому, що така роль масової організації трудящих, визначена керівництвом ще сталінської когорти, мало чим відрізняється від пропозицій їхніх попередників та наступників. Скажімо, у Програмі РКП(б), прийнятій ще у 1919 р., підкреслюється, що «... радянська демократія перетворила масові організації... в постійну і єдину основу всього державного і місцевого апарату, знизу і доверху» [16, с. 76]. Отже, у партійній програмі зразка 1919 р., профспілки – основа апарату всіх рівнів. У 1954 р., як бачимо із звернення ЦК, масова організація вже є не просто основою, а однією з тих сил, яка цементує політичні інтереси комуністів та безпартійних і тим самим дає їм можливість сформувати спільний передвиборчий блок з подальшим утриманням влади тією самою політичною партією.

У цьому контексті надання профспілкам нової якості безперечно, як безперечним є й те, що і в 1919, і в 1954 рр. масовим організаціям, які представляли надзвичайно широкі верстви трудящих

взагалі і профспілки зокрема, відводилась роль не самостійної політичної сили, а лише чинника, хай навіть і важливого, але все ж таки чинника, на який покладалось не самостійне здійснення функцій влади, а лише забезпечення ними партії. Водночас зазначимо, що сам «чинник» знаходився під повним контролем тієї політичної сили, для якої створював відповідні умови влади.

Досить показовими у зв'язку з цим виглядають дві постанови ЦК ВКП(б), прийняті з інтервалом у кілька днів: «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» (28 лютого 1948 р.) та «Про стан партійно-політичної роботи на шахтах Кузбасу» (6 березня 1948 р.). Їх укладачі не особливо переймалися різноманітністю фразеології. Принаймні, у тій частині, що стосується дій ВЦРПС, використовуються абсолютно ідентична термінологія, що стало можливим лише завдяки повній підлеглості вищого профспілкового органу. Наведемо його повністю. «Запропонувати ВЦРПС (т. Кузнецову), – зазначається в постановах, – рішуче покращити керівництво профспілковими організаціями Донбасу (Кузбасу). Привернути увагу профспілкових організацій до питань культурно-побутового обслуговування робітників. Оживити масову профспілкову роботу, поновити роль робітничих зборів і ліквідувати збоченість у соціалістичному змаганні. Вжити заходів щодо покращання охорони праці і техніки безпеки на шахтах. Збільшити значення клубів як центрів масово-політичної і культурної роботи. Відрядити до Донбасу (Кузбасу) керівних працівників ВЦРПС для усунення великих недоліків у профспілковій роботі» [11, с. 167; 12, с. 177].

Таке об'ємне цитування документів ЦК знадобилось нам, звичайно, не для того, щоб спіймати їх авторів на канцелярщині та формалізмі. У нашому випадку це не важливо, хоча й досить показово, оскільки засвідчує реальне ставлення партії до свого «привідного пасу». Однак, все ж таки набагато важливішим виглядає те, що у складний період повоєнної відбудови, карколомного зростання свідомості трудящих та наростання демократичних зовнішньополітичних тенденцій, тобто у час, коли виникла безпосередня загроза для існування панівної системи, вищий керівний орган партії, яка виступала хранителем постулатів тоталітаризму і, водночас, організатором їх практичної реалізації, вимагав активізації масової та масово-політичної діяльності профспілок.

Слід зазначити, що методологія «відлиги» теж вибудовуватиметься на розширенні прав профспілок. До перелічених напрямів профспілкової діяльності буде додано хіба що перетворення виробничих нарад на постійнодіючі та заклики до покращання колдоговірної системи. Все це разом узяте не може не наштовхнути дослідника на думку, що у період критичного стану влади, якими, власне, й були останні роки сталінського правління, тоталітаризм використовував масову громадську організацію у ролі своєрідного амортизатора, який брав на себе основну силу реформаційних перетворень, оберігаючи образ партії як невтомного борця за її інтереси. Звідси й така «турбота» правлячої партії про кадри профспілкових організацій. Не дарма ж на травневому (1952 р.) Пленумі ЦК КП(б)У партійним і профспілковим органам наполегливо рекомендувалось рішуче «...усунути серйозні недоліки, що мають місце у підборі, розстановці та вихованні профспілкових кадрів, особливо голів фабрично-заводських і місцевих комітетів, директорів Палаців культури і клубів» [9, с. 430].

Вже після смерті Сталіна, у час, який давав підстави говорити про зародження методології «відлиги», і коли вже точилася частково прихована, а почасти й відкрита боротьба між прибічниками сталінського курсу політичного розвою та його противниками, у партійних документах знову звучать знайомі заклики. Так, у постанові липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому розглядалися проблеми, на перший погляд, далекі від профспілкового руху («Про завдання з подальшого піднесення промисловості, технічного прогресу і покращання організації виробництва»), читаємо: «Виходячи з рішень партії та вказівок великого Леніна про роль

профспілок як школи комунізму, необхідно підняти профспілкову роботу на новий, більш високий рівень» [13, с. 520].

Отже, як тільки виникла необхідність реформування політичної системи, на перше місце було висунуто завдання піднесення ролі профспілок на новий, вищий рівень. І все ж таки, вирішальне значення для громадської організації у цьому відношенні мали рішення XX з'їзду КПРС, який, як зазначається у постанові на звітну доповідь, схвалив «...проведену Центральним Комітетом велику роботу з поновлення ленінських норм партійного життя, розвитку внутрішньопартійної демократії, запровадження принципів партійного керівництва на основі проведення марксистсько-ленінської політики, із вдосконалення стилю і методів партійної роботи» [17, с. 23].

Зрозуміло, що творці «відлиги» не могли відмінити стару істину, якою стверджувалось, що обійняти владу ще не означає її утримувати. І хоч на XX з'їзді це питання у такій постановці не ставилось, а було замасковане частоколом партійних завдань, зрозуміло, що основною умовою утримання новою когортою партійців влади було «...подальше посилення зв'язків партії взагалі і кожної партійної організації зокрема з найширшими масами трудящих». Тому не випадково на з'їзді і було звернено увагу партійних структур на необхідність поживлення роботи Рад депутатів трудящих і профспілкових організацій [17, с. 25]. Отже, визначальний у боротьбі зі сталінщиною XX з'їзд КПРС в основі десталінізаційних процесів теж бачив необхідність зміцнення зв'язків партії з трудящими, які забезпечували громадські організації і, в першу чергу, найчисельніші з них – професійні спілки. Іншими словами, профспілки знову мусили виступати в ролі чинника, який забезпечував партії державне кермо.

З огляду на викладене вище, прийняття постанови грудневим (1957 р.) Пленумом ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок» було визначене наперед. Партії був необхідний детальний план активізації їх діяльності, яким забезпечувалося б зміцнення влади новим політичним угрупованням. Опускаючи аналіз суто профспілкових проблем постанови згаданого пленуму, який нами вже частково проводився [1], детальніше зупинимося на проблемі взаємовідносин партії та профспілок [1].

Вже перший об'єктивний погляд на останній розділ постанови, в якій виокремлювалась проблема парткерівництва профспілками, переконує дослідника у тому, що змінювати основоположні підходи у взаємовідносинах партійної і профспілкової (непартійної) організацій її укладачі не збирались. У досліджуваному документі, як і в усіх попередніх рішеннях КПРС, успішність діяльності останньої прямо пов'язувалась з парткерівництвом, з безпосередньою допомогою партії та її підтримкою [10, с. 227]. Інша річ, що на традиційну постановку питання наклалась ситуативна гострота моменту, яка полягала в необхідності утвердження влади новим політичним угрупованням, провідну роль в якому належало зіграти профспілкам. Тому на пленумі і відзначалось, що цю обставину розуміють далеко не всі партійні керівники. «Деякі партійні комітети, – зазначається в партійній ухвалі, – недооцінюють значення і діяльність профспілок, що зросли (тут та далі виділено нами. – *Авт.*)...» [8, с. 227]. Ставлячи перед партійними організаціями всіх рівнів завдання загального покращання керівництва профспілками, на чолі кута ЦК ставив задачу «докорінного покращання висування і виховання кадрів» [8, с. 225].

Таку рішучість з боку ЦК можна зрозуміти, адже саме ці кадри найближчим часом мали здійснювати партійну установку, спрямовану на безпосереднє зміцнення зв'язку партії з трудящими, внаслідок чого зріс би й авторитет партії, який особливо похитнувся за останні роки. Саме тому ця частина постанови й характеризується високим рівнем деталізації. Зокрема, у ній визначається, які саме кадри ЦК хотів би бачити на чолі профспілкових комітетів: «...тих, що володіють організаторськими здібностями..., авторитетних комуністів і безпартійних». Вказувався і спосіб, яким саме чином вони повинні були здійснювати цей процес. Вони мали завоювати

довіру маси товариським ставленням до неї, турботливим задоволенням її потреб. Водночас, ЦК намагався піднести і престиж профспілкової номенклатури та виборного активу. Для комуніста, висунутого на профспілкову роботу, як зазначалось у документі, «...повинно стати справою партійної честі забезпечення виконання завдань, які стоять перед профспілками» [8, с. 227].

До процесу партійного керівництва профспілками вносились і певні корективи, які були, звичайно, своєрідною даниною часу, а не принциповою зміною позиції. Засуджуючи диктат як метод керівництва, широко використовуваний за часів сталінщини, і, вибудовуючи «відлигу» на зовнішньо показних засадах демократизму, вищий партійний орган не міг не підкреслити впровадження цих засад до процесу керівництва профспілками. «Партійним органам слід завжди враховувати, що професійні спілки є безпартійними організаціями робітників і службовців, що їх робота будується на базі широкої демократії, на основі методів переконання, і що по відношенню до них тим більше неприпустимі командування і дріб'язкова опіка», – наголошувалось в аналізованому документі. Водночас, визначалась і метода поводження партії з профспілковими організаціями. Партійні комітети повинні постійно допомагати їм у виконанні своїх функцій, всіляко заохочувати і розвивати самодіяльність та ініціативу в їх роботі. Одночасно, повною мірою усвідомлюючи відповідальність моменту, ЦК КПРС зобов'язав партійні органи «...підвищити відповідальність усіх членів партії за роботу у профспілках...» [8, с. 228].

Таким чином, аналіз основного документа грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС дає підстави для принципового уточнення причинно-наслідкового зв'язку між показною турботою партії про нові підходи щодо діяльності масової організації і суспільно-політичною ситуацією у країні. Первинність останньої очевидна. Галас навколо профспілок було зчинено лише з тією метою, щоб на прикладі «демократизації» профспілок продемонструвати щирість намірів нової влади стосовно демократичних змін, унаслідок чого, власне, й мав здійснитись процес її зміцнення.

Для її подальшого утримання необхідна була перманентна позитивна динаміка соціально-економічних та політичних зрушень, яка за радянських часів починалась із визначення подальшої перспективи розвитку. «Відлига» продемонструвала в цьому відношенні виняткову винахідливість. Правда, не стільки у самій динаміці позитивних зрушень, скільки у визначенні стратегічної перспективи. Йдеться про висновок XXI з'їзду КПРС про перемогу соціалізму й необхідність побудови комунізму. І хоча авторство цього висновку, як і його новизна, є досить суперечливими і вимагають додаткового дослідження, приймемо все ж таки його (форму, а не зміст) за аксіому. «...Найголовнішим результатом, підсумком героїчної боротьби і праці радянського народу, – зазначається з цього приводу в матеріалах з'їзду, – є створення ним нового суспільства – соціалізму і відповідного йому нового політичного устрою – радянської демократичної держави». У результаті цих змін СРСР вступив у новий історичний період «поступового переходу від соціалізму до комунізму» [9, с. 327, 411].

Не важко здогадатися, що за логікою партійних сценаріїв такі суттєві зміни повинні були знову ж таки неодмінно супроводжуватись заходами із подальшого зміцнення зв'язків партії з масами і, відповідно, зростанням ролі профспілок у цьому процесі. У матеріалах XXI з'їзду з цього приводу читаємо: «Щоб успішно вирішити цю історичну задачу, партія і далі, слідуючи ленінським принципам керівництва, повинна невтомно зміцнювати свої зв'язки з масами..., піднімати роль Рад, профспілок, комсомолу...» [3, с. 411–412]. І це при тому, що, як зазначалось у доповіді першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 рр.», після XX з'їзду значно зросла роль профспілок [4, с. 108].

Проголошення нового етапу в розвитку радянського суспільства поклало нові обов'язки і на професійні спілки. По суті, вони змушені були підтверджувати правильність зробленого партією вибору. Особливо яскраво це виявилось у розвитку нової форми змагальності – змаганні

за комуністичну працю. Після висновку XXI з'їзду КПРС про повну перемогу соціалізму участь трудящих у русі за комуністичну працю символізувала їх готовність до будівництва комунізму, що, власне, й дало формальну підставу XXII з'їзду прийняти програму комуністичного будівництва. Сам же рух після цього отримав інше навантаження. Він почав виконувати функцію підтримки партійної програми, спрямованої на розгорнуте будівництво комунізму.

Отже, схема вимальовувалась така: XXI з'їзд констатував повну перемогу соціалізму в СРСР, після чого за поданням профспілок трудящі виступили з ініціативою руху за комуністичну працю. Спираючись на неї, XXII з'їзд КПРС розробив програму комуністичного. Накреслена схема вибудовувалась на ґрунті повної гармонії інтересів народу і партії, що й давало останній всі підстави для подальшого політичного керівництва і, звичайно ж, для того, щоб перебувати й далі у керма влади. Забезпечувала ж цю зовнішню показну гармонію наймасовіша організація трудящих.

Враховуючи важливість політичної значущості руху за комуністичну працю, ЦК КПРС від однієї партійної ухвали до іншої наполегливо вимагав усіляко поширювати нову форму змагальності. Наприклад, у постанові «Про роботу партійного комітету Уральського заводу важкого машинобудування імені С.Орджонікідзе» (1961 р.) партійному комітету, завкому профспілки та господарському керівництву заводу рекомендувалось «...всесторонньо розвивати змагання за комуністичну працю, наполегливо домагатись, щоб колективи цехів, дільниць, бригад, що вступили у це змагання, ставали взірцевими в організації виробництва, в труді і побуті» [6, с. 35].

Трансформація змагальності радянського типу впливала із суті «відлиги». Демонструючи всьому світу повний відхід від сталінізму і, водночас, намагаючись переконати свою і світову спільноту в принциповості перебудови суспільних відносин, привнесених нею, її керівники рятували політичну систему від небажаних і непередбачуваних змін. Таким чином, рух за комуністичне ставлення до праці виступав не стільки формою модернізації суспільних відносин, як це подавала партійна пропаганда, скільки засобом захисту політичної системи від можливих змін, цілковита реальність яких впливала із внутрішніх та зовнішніх чинників. Характеризуючи його риси, уже практично у самому фіналі «відлиги», в одній із постанов Центральний Комітет зазначав, що «...у русі за комуністичну працю повинні поєднуватися боротьба за високу продуктивність праці і за оволодіння новою технікою, прагнення до знань і нові відносини між людьми» [7, с. 372].

Від часу проголошення боротьби за будівництво матеріально-технічної бази комунізму, початок відліку якого було покладено семирічним планом розвитку народного господарства СРСР, піддається суттєвій метаморфозі і виховна функція професійних спілок, що виявилось у практично неприхованій ідеологічній діяльності. Звичайно, остання мала місце і за сталінської епохи. Але тоді вона не була такою відвертою і наполегливою. Принаймні, хоча б зовні визнавався не політичний характер профспілок. «Відлига» змінила ситуацію. Зокрема, постанова квітневого (1960 р.) Пленуму ЦК Компартії України вимагала до ідеологічної роботи в масах ...ширше залучати керівних партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських працівників, а також учених. При цьому, від них вимагалось досягнення принципово нової якості. «Пропаганда ідей комунізму повинна бути ясною і зрозумілою найширшим верствам трудящих, доходити до розуму і серця кожної радянської людини, будити в ній найшляхетніші почуття... Необхідно покласти кінець абстрактності, цитатництву, які завдають шкоди справі комуністичного виховання трудящих», – говорилося далі у постанові [10, с. 708].

Однак, до тих пір, поки ідеологічна діяльність профспілок не була поставлена їм в обов'язок програмою, її можна було тлумачити як підзаконну. XXII з'їзд КПРС розставив усі крапки над «і». Він переніс ідеологічну роботу профспілок на принципово новий щабель. Із підзаконної вимоги вона набула статусу партійного закону. В програмі партії влади, зокрема, серед численних

завдань, які ставились перед масовим громадським формуванням, на чільне місце було поставлене завдання постійно турбуватись про підвищення комуністичної свідомості мас [15, с. 159].

Формальну підставу для цього давало те, що комунізм, як зазначалось у Програмі, являє собою вищу форму організації суспільного життя. Тому «Період розгорнутого будівництва комунізму характеризується подальшим зростанням ролі і значення комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства». Сама ж партія «...у результаті перемоги соціалізму в СРСР, зміцнення єдності радянського суспільства... перетворилась в авангард радянського народу, стала партією всього народу, розширила свій спрямовуючий вплив на всі сторони суспільного життя» [14, с. 127, 180, 181].

З тогочасної партійної логіки випливало: якщо принципово змінилась роль партії, то принципово повинна була змінитись і роль «привідного пасу». Тим більше, що XXII з'їзд КПРС серед значної кількості організаторських завдань на чільне місце поставив завдання «підвищувати роль партії у будівництві комунізму, зміцнювати її зв'язки з масами трудящих, конкретно керувати всіма ділянками комуністичного будівництва, підвищувати організованість і діловитість у роботі, розвивати ініціативу, політичну і трудову активність мас» [14, с. 79].

Взагалі, XXII з'їзд КПРС запропонував нову, витонченішу і значно досконалішу модель партійного керівництва, в якій провідну роль знову ж таки відігравали професійні спілки. «Кожна радянська людина повинна стати активним учасником управління справами суспільства! – ось наше гасло, наша задача», – зазначалось у звітній доповіді першого секретаря ЦК. І далі: «...наша партія у той же час буде і далі вести курс на передачу все більшого числа державних функцій громадським організаціям» [18, с. 97].

Вочевидь, за цією партійною фразеологією приховувалась значно витонченіша система партійного керівництва. Адже не суть важливим виглядає факт передачі державних функцій громадським організаціям в умовах, коли «...Комуністична партія, як вища форма суспільної організації, як передовий загін народу, керує всіма громадськими організаціями трудящих» [4, с. 107]. Звичайно, з урахуванням останньої обставини можна було ратувати за подальше розширення прав професійних спілок, як це й зробив XXII з'їзд КПРС. «У міру просування радянського суспільства до комунізму, підкреслювалось у звітній доповіді ЦК, – функції професійних спілок будуть розширятися. У сферу їх діяльності включатимуться все нові проблеми, якими раніше займалися органи державного апарату» [19, с. 119]. Керовані ж партією профспілки, вустами голови ВЦРПС В.В.Гришина гаряче дякували їй за довіру і запевняли ЦК, що «...у керівництві партії – джерело сили радянських профспілок. І немає нічого вищого для них, як завжди і у всьому бути надійною опорою партії, боротися під її керівництвом за втілення в життя її великих накреслень, за щастя народу, за торжество комунізму» [19, с. 505–506].

Насправді ж, як засвідчив проведений аналіз, професійним спілкам у методології «відлиги» відводилась надзвичайна роль. І не вони мали дякувати партії за керівництво, а партія повинна була бути вдячною профспілкам за посередництво з трудящими масами, яке, по суті, й забезпечило її перебування при владі. В основу розбудови «відлиги» її теоретики поклали протиставлення сталінському авторитаризмові зростання ролі партії, що, відповідно, вимагало зміцнення зв'язків з масами трудящих, яке за традицією забезпечував їй «привідний пас». Звідси й надзвичайна роль цієї громадської організації. Після смерті Сталіна, випробовуючи на собі «демократичні» новації творців «відлиги», вона допомогла утвердитись при владі новій генерації партійців, які й проголосили новий етап історичного розвитку.

Підхопивши згодом ідею розбудови комунізму і, згідно з рішеннями XXII з'їзду КПРС взявши на себе частково функції органів державної влади, тим самим реалізуючи на практиці з'їздівську ідею участі кожної людини в управлінні справами суспільства, професійні спілки

допомогли утримати владу цьому політичному угрупованню, а, отже, допомогли збереженню панівної політичної системи.

Таким чином, значення професійних спілок для «відлиги», якщо розглядати її як черговий етап тоталітарних відносин, важко переоцінити. Вона, можливо як кожен з них, найбільше реалізувала колосальну латентну здатність профспілок забезпечувати партії кермо влади. І зовсім інша річ, що ці приховані можливості масової організації ніколи не афішувались партією влади і робилося все можливе для того, щоб ще більше їх затінити. Більше того, можна навіть припуститись думки, що з цією метою остання доклала значних зусиль для того, щоб створити у трудівників образ професійних спілок як організації другорядної, яка не має вирішального значення для суспільства. З'ясування механізму цієї дискредитації, втім, як і його причин та наслідків для суспільства, є темою окремого дослідження. Сьогодні можна лише припустись думки, що крах «відлиги» значною мірою був результатом кризи взаємовідносин партії влади з наймасовішою громадською організацією трудящих.

Література

1. Докашенко В.М. Профспілки України у призмі рішень грудневого пленуму ЦК КПРС 1957 року //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 4. – С. 242 – 250.
2. Ко всем избирателям, к рабочим и работницам, крестьянам и крестьянкам, к советской интеллигенции, к воинам Советской армии и военно-морского флота. Обращение ЦК КПСС ко всем избирателям, в связи с выборами в Верховный Совет. 11 февраля 1954 г. //Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) (далі – КПСС в резолюциях...) – 1956. – 1960. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1986. – Т. 8. – С. 346–358.
3. Контрольные цифры развития народного хозяйства СРСР на 1959–1965 годы //Там само. – Т. 9. – С. 322–412.
4. О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 гг.: Доклад Н.С. Хрущёва 27 января 1959 г. //Материалы внеочередного XXI съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1959. – С. 3–111.
5. О преодолении культа личности и его последствий. Постановление ЦК КПСС. 30 июня 1956 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 9. – С. 111–129.
6. О работе партийного комитета Уральского завода тяжёлого машиностроения имени С. Орджоникидзе. 7 февраля 1961 г. //Там само... – Т. 10. – С. 31–36.
7. О работе парткома треста № 3 на строительстве солигорских комбинатов Белорусской ССР. Постановление ЦК КПСС 2 июля 1963 г. //Там само. – С. 367–373.
8. О работе профессиональных союзов. Постановление Пленума ЦК КПСС. 16–17 декабря 1957 г. // Там само. – Т. 9. – С. 215–228.
9. О состоянии и мерах улучшения подготовки, подбора, воспитания и распределения руководящих партийных и советских кадров в Украинской партийной организации (извлечение) Постановление Пленума ЦК КП(б)У. 27–29 мая 1952 г. //Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1941–1976 (далі – Компартия Украины в резолюциях). – Киев: Политиздат Украины, 1977. – Т. 2. – С. 423 – 431.
10. О состоянии идеологической работы на Украине и мерах по её улучшению. Постановление Пленума ЦК Компартии Украины. 26–27 апреля 1960 г. //Там само. – С. 704 – 711.
11. О состоянии партийно-политической работы на угольных шахтах Донбасса Постановление ЦК ВКП(б). 28 февраля 1948 г. //КПСС в резолюциях... – Т. 8. – С. 165–170.
12. О состоянии партийно-политической работы на шахтах Кузбасса. Постановление ЦК ВКП(б). 6 марта 1948 г. //Там само. – С. 171 – 178.

13. Постановление Пленума ЦК КПСС. 4–12 июля 1955 г. О задачах по дальнейшему подъёму промышленности, техническому прогрессу и улучшению организации производства // Там само. – С. 510–528.
14. Постановление XXII съезда КПСС, по отчёту Центрального Комитета КПСС // Там само. – Т. 10. – С. 60–81.
15. Программа Коммунистической партии Советского Союза // Там само. – С. 81–185.
16. Программа Российской коммунистической партии (большевиков) // Там само. – Т. 2. – С. 71 – 92.
17. XX съезд КПСС. Постановление по отчётному докладу Центрального Комитета КПСС // Там само. – Т. 9. – С. 8–26.
18. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 г. Отчёт Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XXII съезду КПСС. Доклад Первого секретаря ЦК товарища Н.С. Хрущёва. Стенограф. отчёт. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 1. – С. 15–132.
19. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года: Гришин В.В. Выступление на XXII съезде Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 г. // Там само. – Т. 2. – С. 489–508.

Калакура О. Я.,

*канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту політичних
і етнопольських досліджень НАН України*

Польсько-українське протистояння міжвоєнних років на західноукраїнських землях

В статті опираючись на опубліковані та малоизвестні джерела, освітаються причини, характер та масштаби польсько-українського конфлікту в міжвоєнний період, його драматичні наслідки для обох народів-сосідів, уроки якого попереджають від повторення помилок минулого.

Basing on both published and poorly-known sources, the author of the given article reveals the reasons for, character, and scope of Polish-Ukrainian conflict during the interwar period. He also emphasizes on its dramatic after-effects for the two neighbouring countries and its lessons summoned to deter making the same mistakes.

Ключові слова: українсько-польська конфронтація, Центрально-Східна Європа, Друга Річ Посполита, Галичина, Західна Волинь, Ю. Пілсудський, А. Шептицький, ОУН.

В історії українсько-польських відносин важливе місце займає період 1921–1939 рр., коли на території Наддніпрянщини всупереч волі українського народу, збройного спротиву УНР у союзі з Польщею було експортовано і насаджено більшовицький режим, а західноукраїнські землі, заселені переважно українцями, в результаті польсько-української війни 1918–1919 рр., повалення ЗУНР та на підставі Ризької мирної угоди (1921 р.) і рішення Ради послів країн Антанти опинилися у складі Другої Речі Посполитої. Українське населення розглядало цей акт як окупацію краю, спробу його колонізації та ліквідації тих політичних, національних і соціальних прав, які воно мало за часів Австро-Угорщини. Дискримінаційна політика польської влади призвела до загострення протистояння та затяжної конфронтації, спричинила масовий рух українського опору, акти саботажу та терору. Ситуація ускладнювалась й тим, що після включення УСРР до складу СРСР, утвердження режиму одноособової влади Сталіна, розгортання масових репресій значно погіршилися міждержавні відносини, а це негативно позначилося на становищі поляків в Україні та українців у Польщі.

Наукове осмислення причин загострення українсько-польської конфронтації на західноукраїнських землях, аналіз політичних прорахунків обох сторін, їх негативних наслідків, винесення повчальних уроків має важливе і актуальне значення, оскільки може сприяти подоланню синдрому упередженості та недовір'я між сусідніми народами, що за сучасних умов завдає шкоди міжетнічному порозумінню, розвитку і зміцненню дружніх та партнерських відносин між Україною та Польщею. Не випадково за останнє десятиріччя українська історіографія поповнилась кількома працями [1], зокрема О. Красівського, М. Кугутяка, М. Кучерепи, М. Литвина, С. Макаруча, К. Науменка, М. Швагуляка, В. Чоповського та ін., у яких висвітлюється політичне, соціально-економічне, культурне життя західноукраїнських земель, національна політика польських властей, діяльність українських і польських політичних партій, боротьба за розв'язання українського питання. Вагомий внесок у дослідження польсько-українських стосунків, політики Польщі на теренах Східної Галичини і Західної Волині зробили польські історики, насамперед Л. Мрочка, В. Серчик, Р. Тожецький, Т. Піотрокевич, М. Папсєженська-Турек та ін. [2]. Порівняльний аналіз праць українських та польських істориків засвідчує як деякі спільні підходи, так і принципові відмінності в оцінках польської політики в краї, характеру і масштабів українського руху спротиву, в розумінні самого факту інкорпорації Польщею західноукраїнських земель, їх етнічності. Частина польських дослідників все ще перебуває в полоні стереотипів на кшталт «польські землі», «наші всходні креси», глорифікації польської східної політики. Натомість у працях деяких українських істориків простежується синдром «одвічної ворожості Польщі», успадкований від російської і

законсервованій радянською історіографією, замовчування позиції тих польських політиків і громадських діячів, які виступали на захист українства. На маргінесі досліджень істориків обох країн залишаються взаємини поляків та українців на рівні окремих родин, спільних поселень, побуту і господарського життя, а також роль третьої сили в розпалюванні польсько-українського протистояння.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб на основі опублікованих та деяких нових архівних джерел, з урахуванням праць попередників та нової історіографічної ситуації розглянути польсько-українські взаємини на західноукраїнських землях у контексті глибоких геоетнополітичних змін, які сталися в Центрально-Східній Європі після Першої світової війни; простежити відмінності у суспільній свідомості поляків, які відновили і зберегли незалежність Польщі, та західних українців, які не тільки втратили свою державність, а й опинилися під окупаційним режимом; проаналізувати причини загострення міжетнічного конфлікту, його характер, масштаби і альтернативи уникнення; з'ясувати місце політичних партій та об'єднань у етнонаціональних процесах; вплив радянсько-польських відносин на становище українців у Польщі та поляків в УСРР; торкнутися міжконфесійного чинника в польсько-українських відносинах.

Під західноукраїнськими землями розуміють географічно-етнічний регіон України, сформований за доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави, на якому в період 1918 – 1919 рр. існувала ЗУНР, а після поразки ця територія відійшла до Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. У нашому дискурсі йдеться, головним чином, про Східну Галичину, Західну Волинь і Полісся, які разом з Холмщиною, Лемківщиною, Посаянням та Підляшшям були окуповані Польщею і залишалися під її юрисдикцією до 1939 р. Українсько-польське протистояння, досягнувши апогею у ході війни Польщі і ЗУНР у листопаді 1918 – липні 1919 рр., продовжувалось, хоча і в інших формах, з різним рівнем гостроти, і в наступні роки. Після деякого послаблення конфронтації за умов польсько-більшовицької війни та військово-політичного союзу С. Петлюри і Ю. Пілсудського 1920-х років, вона знову загострилася, оскільки польські власті методом «доконаних фактів» почали встановлювати на цих землях свої порядки, а українське населення не змиралося з умовами Ризького договору, а тим більше з рішенням Ради послів країн Антанти про їх приєднання до складу Польщі, хоч і на правах обіцяної автономії. На настроях та психології населення позначились зміни в статусі його етнічних груп краю: поляки долучилися до титульної нації і знову відчували себе «державним народом», натомість українці, які становили більшість і проживали на своїй етнічній землі, втрачали державність і перетворювались на національну меншину, позбавляючись навіть тих обмежених прав, які вони мали в Австро-Угорщині. Головна ж причина протиборства полягала у недооцінці ролі етнічного чинника під час розв'язання територіальних спорів, в успадкованих антагонізмах минулого, в шовіністичній політиці польських властей, спрямованій на колонізацію та полонізацію краю, ущемлення прав і свобод українців. Уряд Другої Речі Посполитої у своїх геополітичних планах ігнорував як історичну українськість Галичини і Волині, споконвічне прагнення їх корінного населення до самовизначення і соборності, так і етнічний склад їх жителів. За тенденційно проведеним у вересні 1921 р. переписом населення* Польщі, поляки становили 65 %, українці за чисельністю були на другому місці і становили найбільшу національну меншину – 4686 тис. осіб, або 17,2 %. Серед східногалицького населення українці дорівнювали 66,2 %, зокрема в Станіславському воєводстві – 70,2 %, Тернопільському – 50,2 %, у Львівському (без приєднаних до нього західних повітів) – 35,9 % [3]. Найменший відсоток становили поляки у Волинському

* Перепис викликав масові протести і бойкот з боку широких верств українського населення, яке не розглядало себе громадянами Польщі і вважало, що влада прагне у такий спосіб довести перевагу польського елемента на нових територіях і підтвердити правомірність їх включення до складу держави. У багатьох місцевостях до половини жителів ухилилось від перепису, влада вдавалася до застосування сили.

воєводства: 10,9 % та на Поліссі [4]. Незважаючи на фальсифікації, перепис засвідчив український етнічний характер регіону, засвідчив, що тільки у великих містах, зокрема у Львові, поляки становили більшість мешканців (62 %).

Спротив українського населення викликали намагання польських шовіністів трактувати Річ Посполиту як мононаціональну державу, здійснити ряд насильницьких актів, спрямованих на інтеграцію Східної Галичини і Західної Волині до складу Польщі шляхом «доконаних фактів». Зокрема, заборонялось використання термінів «українці» і «Галичина», замість них насаджувались поняття «русини» і «Східна Малопольща», було ліквідовано Галицький крайовий сейм, інститут намісництва, запроваджено єдиний у державі поділ на воєводства. З метою збільшення чисельності поляків у краї до Львівського воєводства приєднувались західні повіти з переважно польським населенням. Грубо порушувалась ст. 109 Конституції Польщі (1921 р.), якою декларувались жителям національні права, визнавались національні традиції, рідна мова спілкування, віросповідання. Ці та інші конституційні норми на практиці не виконувались, влада закривала очі на масові факти дискримінації українців за етнічним принципом, на прояви національної нетерпимості, заохочувала переслідування учасників українського державотворчого руху, колишніх вояків Української галицької армії. Архівні документи та спогади засвідчують масове звільнення українців з державних установ та адміністративних органів за відмову від прийняття присяги на вірність Другій Речі Посполитій. На всій території краю були введені надзвичайні суди, створювались концтабори, проводились облави, арешти, обшуки. Польська влада посилила цензуру, наклала заборону на випуск українських газет «Громадський голос», «Українська думка», «Діло», «Свобода», «Воля» та ін.

Засобом політичної інкорпорації краю уряд розглядав призначені на листопад 1922 р. вибори до сейму і сенату, намагаючись видати їх за референдум для підтвердження «добровільного» входження до складу Польщі. У такий спосіб влада прагнула одержати дипломатичну підтримку анексії Східної Галичини і Західної Волині, але під тиском руху спротиву була змушена відкласти вибори до одержання санкції західних держав. З тактичних міркувань почалася підготовка статуту про воєводське самоуправління для територій зі змішаним населенням, при цьому було відхилено проект, запропонований для Східної Галичини країнами Антанти ще в 1919 р., яким вона розглядалася окремою провінцією зі своїм сеймом. У схваленому «Законі про принципи загального воєводського самоуправління, зокрема, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств» (вересень 1922 р.), [5], який мав вступити в дію через два роки, говорилося про створення воєводських сеймиків з правом приймати свої закони з наступним погодженням з головою Ради міністрів та санкцією президента. Призначений центральним урядом воєвода наділявся правом накладати вето на постанови сеймика, призупиняти їх дію, якщо, на його думку, вони суперечили державним інтересам. Хоч до компетенції воєводського самоуправління входили питання культури, освіти (крім вищої школи), віросповідання, місцевого будівництва, розвитку промисловості, сільського господарства, вони не могли вирішуватись, оскільки не забезпечувались фінансово. Як засвідчив час, уряд не збирався впроваджувати цей закон у життя. Він був потрібен лише для зняття політичної напруженості та для заспокоєння населення, а також для одержання підтримки західних держав щодо проведення виборів і офіційного визнання ними східних кордонів Польщі.

За таких умов українські демократичні сили вирішили бойкотувати вибори, розгорнути саботажні акції і підготовку повстання, але наштовхнулися на шалений тиск з боку влади, поліції, військових гарнізонів. Переважна більшість українського населення вибори проігнорувала: у Станіславському воєводстві в них взяли участь 32,1 % виборців, у Тернопільському – 35,3 %, у Львівському, де поляки становили більшість, – 52,8 % [6]. До сейму було обрано п'ять послів за українськими списками на чолі з М. Ільківим, який представляв Українсько-Руську партію

хліборобів ліберального спрямування, котра не користувалася популярністю в українських колах. Польська дипломатія, маніпулюючи результатами виборів, добилася суттєвих змін у ставленні західних держав на користь Другої Речі Посполитої, які виявляли дедалі більшу зацікавленість у створенні «санітарного кордону» з більшовицьким СРСР. Країни Антанти остаточно відмовились від ідеї незалежної східногалицької держави і погодилися на включення Східної Галичини і Західної Волині до складу Польщі за умов надання місцевому населенню автономії.

14 березня 1923 р. Рада Амбасадорів західних держав передала Польщі юридичні права на володіння цим краєм і встановлення там воєводського самоуправління. При цьому було взято до уваги заяву про те, що Польща визнає етнографічні особливості Східної Галичини і погоджується на її автономний устрій. Проти рішення Ради послів рішуче виступили всі українські політичні партії, об'єднання, культурно-просвітницькі організації, а також екзильний президент ЗУНР Є. Петрушевич. У Львові, Станіславі, Тернополі, Рівному, Луцьку, майже в усіх повітових містах пройшли багатолюдні мітинги-протести, на яких висловлювалась готовність боротися за скинення польського ярма та злуку з усім українським народом в одній соборній і незалежній державі. З критикою цього рішення виступили і радянські дипломатичні служби, трактуючи його як анексію українських земель. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський заявив, що не визнає рішення щодо Східної Галичини і вимагатиме його скасування.

У відповідь на протести та заяви польський уряд на чолі з В. Сікорським розробив так звані «нові напрями» політики на східних кресах, які під маскою лицемірних обіцянок про створення українцям і білорусам сприятливих умов для національного і культурного розвитку передбачали «повне злиття східних кресів з державою». У національній політиці уряд задекларував концепцію регіоналізації, яка, з одного боку, визнавала політичні, культурні та релігійні особливості краю, а з другого, прагнула не допустити об'єднання східних земель у національну твердиню українців. Як пріоритетне завдання держави розглядалась інтеграція Східної Галичини, Волинського та Поліського воєводств, яка мала охопити всі сфери суспільно-політичного, господарського, культурного та духовного життя, сприяти асиміляції українського населення. Підтримуване урядом Товариство захисту східних земель сповідувало і намагалося реалізувати гасло «Польща передусім для поляків». Крім того, влада всіляко заохочувала роз'єднання українського національно-демократичного табору, його поляризацію та ослаблення.

У різних конфігураціях інтегрально-полонізаційна політика була визначальною для більшості політичних сил Польщі, насамперед правлячих кіл, протягом всього міжвоєнного періоду. В 1924 р. уряд впливової партії ендеків на чолі з В. Грабським ініціював закон про освіту, яким замість національної запроваджувалась так звана утравістична (двомовна) школа з поступовим переходом на викладання польською мовою. До 1930 р. кількість українських шкіл скоротилася з 2351 в 1924 р. до 716, натомість число утравістичних зросло до 1793 [7]. Майже третина українських дітей взагалі залишалися поза школою. У 1931 р. на східних теренах понад 38 % населення віком старше 10 років було неписьменним.

Антиукраїнську спрямованість мала земельна реформа, за якою у східних воєводствах відчужувались землі з маєтків понад 300 га і наділялись парцеляції неукраїнцям, переважно полякам, які переселялись із західних воєводств. Не зазнала суттєвих змін польська політика в українському питанні після травневого перевороту 1926 р., в результаті якого реальна влада зосередилась у руках Ю. Пілсудського. Українці марно сподівалися змін на краще, надання автономії Галичині та Волині. Задекларована «санація» не привела до оздоровлення політичного, морального і господарського життя суспільства, оскільки зміцнювалась унітарність держави, обмежувались права і свободи громадян. Замість скомпрометованого курсу ендеків на примусову денационалізацію непольського населення стала реалізовуватись федералістська програма «справедливого», але «суворого» правління, яке продовжувало переселення поляків на Галичину і

Волинь, ліквідувало органи місцевого самоврядування, розпустило більшість українських сільських громад і міських управ. Мовний закон 1924 р. вилучив українську мову зі сфери державних та самоврядних установ, сприяв подальшій колонізації шкільництва. Наступ реакції охопив й інші сфери суспільного життя, викликав масові страйки, протести, демонстрації, які дедалі частіше набували антипольського забарвлення. Для придушення українсько-національно-визвольного руху влада вдавалася до репресій, поліційних погромів, позасудових розправ.

Особливих утисків зазнавало українське село, яке продовжувало колонізуватись. У період з 1925 до 1938 р. із Західної України емігрувало у чужі краї близько 370 тис. осіб, переважно українців [8]. Натомість сюди прибували десятки тисяч польських колоністів, які, як уже говорилось, одержували кращі парцеляції, створювали свої військово-шовіністичні організації на зразок «Стшелец», будували костьоли, тероризували українське населення. За законом 1925 р. про парцеляцію великих маєтків понад 800 тис. га земель та лісів було розподілено між поляками, насамперед осадниками – колишніми офіцерами і вояками польської армії, службовцями лісового господарства. Вони розглядалися як опора влади в боротьбі з національно-визвольним рухом, який значно активізувався у відповідь на репресивні дії польських властей.

Новий спалах загострення українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у першій половині та середині 30-х років став наслідком фашизації внутріполітичного життя Польщі, звуження демократичних інститутів, утвердження мілітаристського режиму одноособової влади Ю. Пілсудського. Конституцією 1935 р. закріплювалась авторитарна система правління, значно розширювались повноваження президента, карально-репресивних органів. Реформування влади супроводжувалось посиленням антиукраїнської спрямованості польської політики. Для боротьби з будь-якими проявами українського опозиційного, а також національно-культурного руху було створено спеціальний військово-поліційний Корпус охорони прикордоння [9], який контролював усе життя в межах 50-кілометрової прикордонної смуги. Ще з осені 1930 р. уряд Польщі, мотивуючи необхідність «відплатних» дій у відповідь на численні протестні акції: саботаж, напади на поліцейські дільниці, підпали майна польських власників, пошкодження телефонних і телеграфних ліній, вдався до репресивних заходів колективної відповідальності українського населення під гаслом «пацифікації» – умиротворення, яким передували арешти визначних українських громадсько-політичних діячів: О. Когута, В. Кохана, І. Ліщинського, Д. Палієва, В. Целевича та ін. Головна провина за організацію антипольських дій покладалась на Організацію українських націоналістів та її структуру – Українську військову організацію. До каральних акцій, які тривали понад два місяці, було залучено більше тисячі поліцаїв, десять ескадронів військової кавалерії, усі місцеві поліцейські служби, бойовики «Стшельця». За час «пацифікації» було арештовано 1739 осіб, з них 1143 віддано до суду, закрито сотні осередків «Просвіти», українських молодіжних організацій «Пласт», «Сокіл», «Луг», українські гімназії у Тернополі, Станіславі, Рогатині, багато шкіл, аматорських студій [10]. Репресій зазнали всі українські політичні партії та об'єднання національно-демократичного і комуністичного спрямування. Влада проігнорувала їх протести, пасторське послання митрополита Греко-католицької церкви А. Шептицького щодо припинення «пацифікаційної» політики. Тільки після звернення українських послів і сенаторів до Ліги Націй було створено комітет для вивчення ситуації на західноукраїнських землях, ухвалено на основі його доповіді спеціальне рішення, яким засуджувались дії польського уряду, однак він не прислухався до голосу світової громадськості. За прикладом Сталіна та Гітлера на теренах Польщі створювались концтабори для політичних в'язнів. Тільки у Березі Картузькій в 1936 р. перебувало понад 500 осіб, покараних за опозиційну діяльність, у т.ч. керівний провід ОУН на чолі зі С. Бандерою, засудженим до смерті з наступною заміною на пожиттєве ув'язнення. Зрештою, карально-репресивні дії не тільки посилювали

антипольські настрої серед українського населення, спричиняли зростання його національної свідомості, але й підривали міжнародний авторитет Польщі.

Осмислення динаміки українсько-польських взаємин, причин їх загострення не можливе без аналізу внутріполітичних процесів як в українському, так і польському таборах. Однією з особливостей зрушень в українському русі міжвоєнних років стало прискорене формування праворадикального крила. Виразником його націоналістичної течії виступала Українська військова організація, заснована влітку 1920 р. Є. Коновальцем. Її політична програма була зорієнтована на здобуття повної незалежності та соборності України, подолання будь-яких проявів як полонофільства, русофільства, так і радянофільства. Велику увагу вона приділяла зв'язкам з незалежницькими силами Наддніпрянщини, націоналістичним рухом за межами материкової України, але основним фронтом своєї діяльності розглядала Східну Галичину і Волинь [11].

У відповідь на полонізаційно-асиміляторську політику Польщі провід УВО, а згодом створена на її базі Організація українських націоналістів (1929 р.), поряд з пропагандою націоналістичної ідеї вдавалися до актів саботажу, насилля і терору проти найбільш реакційних представників влади. Йдеться про замах на Ю. Пілсудського (1921 р.), на Львівського воєводу К. Грабовського (1922 р.), на президента Польщі С. Войцеховського (1924 р.), про вбивство комісара польської поліції Е. Чеховського (1932 р.), радянського консула у Львові О. Майлова на знак протесту проти сталінського голодомору (1933 р.), міністра внутрішніх справ Польщі генерала Б. Перацького (1934 р.), який відповідав за проведення «пацифікації», та ін. За задумом проводу, пропагандистські, саботажні та терористичні акти мали трансформуватися на національну революцію з метою визволення від польського та більшовицького панування і відновлення самостійної соборної України. Під впливом УВО сформувався ряд націоналістичних об'єднань, зокрема, «Група української державницької молоді», «Лігія студентської молоді» та ін. Терористичні дії ОУН стримували полонізаційні процеси, але далеко неоднозначно сприймалися українським політикумом та кліром, піддавались критиці з боку окремих національно-демократичних партій, Греко-католицької церкви.

Свою нішу в українсько-польських взаєминах зайняли політичні сили лівого спрямування, насамперед Українська радикальна та Українська соціал-демократична партії. Обстоюючи соціалістичну ідеологію, ці партії мали національний характер, непохитно і послідовно підтримували гасло самостійності та незалежності України. Водночас у їх структурах почали формуватися групи, які шукали спільну мову з польськими соціалістичними силами, виявляли готовність до переговорного процесу і співпраці з Польською державою. З радянських часів за ними закріпилося тавро «угодовських», хоча з багатьох питань їхня позиція була прогресивною та раціональною. Поєднати національну ідею з марксизмом в інтересах утвердження незалежної соборної Української соціалістичної держави намагалася Українська соціал-демократична партія. В часи УНР вона підтримувала союз С. Петлюри з Ю. Пілсудським за відмови від будь-яких територіальних поступок на користь Польщі. Невдовзі верх у ній взяли пробільшовицькі сили, які орієнтувалися на УСРР. На відміну від Польської соціалістичної партії, УСДРП не задовольнялася вимогою територіальної автономії Східної Галичини, а висловлювалася за «єдиний український соціалістичний фронт». Її партійна преса пов'язувала майбутнє Західної України з радянською владою, ідеалізувала українізацію в УСРР, досить гостро критикувала політику Польщі у Східній Галичині, що й спричинило заборону її діяльності у 1924 р. Через чотири роки УСДП була відновлена, але істотного впливу на українсько-польські відносини не мала.

Ліворадикальні ідеї представляла комуністична партія Східної Галичини, створена у лютому 1919 р. Її діяльність була пов'язана як з комуністичною робітничою партією Польщі, так і КП(б)У. Ще на початку грудня 1920 р. КПСГ уклала угоду про входження своїх організацій до КРПП на правах автономії, що викликало розкол в її керівництві, оскільки більшість наполягала на самостійності. Розбіжності між КРПП і КПСГ зумовлювались тим, що польські комуністи

виступали за цілісність Польщі, а українські комуністи Галичини, будучи прихильниками націонал-комунізму, все ж бачили майбутнє краю в єдиній УСРР. У ролі посередника виступив Комінтерн, який піддав критиці національну політику польських комуністів, засудивши при цьому спробу КПСГ відокремитись від КРПП.

У 1923 р. КПСГ була перейменована на комуністичну партію Західної України, долучила до свого складу партійні осередки Волині, Підляшшя та Холмщини, стала автономною частиною КРПП, яка ухвалила програмну резолюцію під назвою «За нашу і вашу свободу» і змінила назву на Компартію Польщі. Однак декларована солідарність наштовхувалась на різне бачення національних інтересів і долі західноукраїнських земель у майбутньому. Через легальні організації, зокрема Українське селянсько-робітничє об'єднання (Сельроб), КПЗУ, у складі якої були й поляки, брала участь у виборах до сейму і мала там своїх представників. Масові репресії, насильницька колективізація і голодомор в УСРР компрометували комуністичні ідеали, що призвело до масового відтоку з її рядів. У 1938 р. Комінтерн розпустив Компартію Польщі, а разом з нею КПЗУ, звинувативши їх у фашистсько-націоналістичних збоченнях та опортунізмі, хоча вони були ініціаторами створення «Антифашистського народного фронту в Польщі» [12].

У 1926 р. в результаті об'єднання Української радикальної партії з групою українських есерів Волині сформувалася Українська соціалістично-радикальна партія, яка виступала з критикою польської політики в українському питанні і радянського режиму в УСРР, відстоювала гасло соборності України.

На перехід від конфронтації до порозуміння і компромісів з поляками були налаштовані центристські сили, зокрема, Українська національно-демократична партія, перетворена в 1919 р. в Українську народно-трудова партію (УНДП). Її ліберально-демократичні та національно-державницькі орієнтири відображали інтереси значної частини західноукраїнського населення, насамперед інтелігенції. Головну мету партія вбачала в об'єднанні українських земель та створенні незалежної соборної держави, а для її досягнення була готова до співпраці з іншими політичними силами конструктивного спрямування, включаючи й польські. Провід партії протестував проти мандату Польщі на Східну Галичину, засуджував окупаційну політику польських властей, ущемлення прав українського населення. Разом з тим, частина лідерів УНДП, зокрема, С. Голубович, усвідомлюючи, що більшовицька Росія була більшою небезпекою для України, ніж Польща, очевидно під впливом Варшавської угоди 1920 р., висловлювався за польсько-українське зближення і примирення обох народів. Як умова, порозуміння висувався ряд вимог до уряду Польщі: надати Східній Галичині національно-територіальну автономію, припинити поліцейські та судові репресії проти українського народу, відновити українознавчі кафедри у Львівському університеті тощо. Важливе значення для уточнення тактики УНДП у царині українсько-польських стосунків мали її з'їзди, делегати яких, висловлюючись за відновлення «Галицької республіки», не виключали компромісів з Варшавою, ідею яких активно підтримувала та частина партії, що перебувала в еміграції. Після розпуску екзильного уряду ЗУНР та рішення Ради послів про передачу Східної Галичини Польщі переважна більшість трудовиків почала схилитись до визнання Другої Речі Посполитої, пошуку компромісів з владою, аби шляхом поступок досягти максимальної користі для українського народу. На платформі УНДП у 1925 р. сформувалася найбільша і найавторитетніша західноукраїнська партія – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яка базувалася на ідеології соборності та державної незалежності України. Вона проводила боротьбу проти легалізації чужоземного панування на Україні, парламентським шляхом добивалася виконання Польщею міжнародних і конституційних зобов'язань щодо Східної Галичини і Волині. Під впливом УНДО перебували масові громадські, кооперативні, культурно-освітні, жіночі, молодіжні та інші організації, зокрема Центросоюз, «Просвіта», «Сокіл», «Союз українок» та ін. У середині 30-х років керівництво УНДО

відгукнулося на заклик польського уряду до політики «нормалізації» і примирення, що спричинило кризу в партії, формування внутрішньої опозиції і гостру критику з боку УСПП та ОУН.

Подібної тактики щодо Польської держави дотримувались й деякі інші партії центристської орієнтації, у тому числі Українська хліборобська партія (УХП), створена в 1922 р. за підтримки польських властей, Українська народна партія, заснована в Коломиї в 1924 р., яка об'єдналася в 1926 р. з Українсько-Руською партією хліборобів і створила Український народний союз, та ін. [9]. Відсутність єдності центристських сил, їх конфронтація з праворадикальними і, особливо, з лівими партіями послаблювали український рух і були на руку польським шовіністам. У 1938 р. українські політичні партії у відповідь на формування Табору національної єдності поляків утворили у Львові Контактний комітет для консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за національно-територіальну автономію українського регіону. Перед небезпекою нової світової війни і загрозою нового поділу Польщі один з представників ліберально-демократичного руху, Т. Голушко, публічно заявляв: «Якщо хочемо угоди з українцями, то мусимо дати їм більше ніж вони мали в Австрії» [13].

Не залишалися осторонь польсько-українських взаємин духовенство і паства Римокатолицької та Греко-католицької церков, діяльність яких була надто політизована і традиційно мала державницьке спрямування. Основу міжконфесійного протистояння становили не релігійні розбіжності, а різне ставлення до створення Української держави у Східній Галичині та Західній Волині, де, до речі, помітний вплив мало і православ'я. Якщо РКЦ рішуче захищала приналежність західноукраїнських земель до Польщі, «польськість і католицизм латинського обряду», нехтуючи при цьому національними традиціями, правами та інтересами українського народу, то ГКЦ виступала як частина українського національно-визвольного руху та державотворчого процесу, була його духовним осердям. Колосальний вплив на ситуацію в краї і політичні настрої українців мав митрополит ГКЦ А. Шептицький, який у листопаді 1918 р. благословив утворення ЗУНР, відіграв важливу роль у її утвердженні, виступаючи водночас за примирення з поляками і християнську справедливість. Міжконфесійна конфронтація, набувши гостроти в умовах українсько-польської війни 1918 – 1919 рр., не вщухала протягом всього міжвоєнного періоду. А. Шептицький гостро критикував національну, культурну та економічну політику Польщі щодо Галичини і Волині, виступав проти їх колонізації та полонізації. У зв'язку з утвердженням більшовизму та безбожництва в Наддніпрянській Україні він вважав, що надання державницького статусу західноукраїнським землям – в інтересах Польщі та західних країн. Цю ідею він обстоював у ході поїздки до Ватикану, країн Європи, у США і Канаду, засуджуючи польську окупацію і ліквідацію ЗУНР. Після повернення його було арештовано та інтерновано до Познані і лише втручання папи дало змогу повернутися в січні 1924 р. до Львова і продовжити захист української справи. Митрополит доклав багато зусиль для консолідації українських національно-демократичних сил, припинення «пацифікації», співпраці греко-католиків та православних, виступав прихильником примирення всіх християн [14].

На відміну від українського політикуму, в якому були сили, готові до пошуку компромісів і порозуміння з польською владою за умов певних поступок у задоволенні національно-культурних запитів українців, у політичних колах Польщі подібна готовність виявлялася рідко. Навіть опозиційні партії і рухи, критикуючи політику уряду, не відзначалися толерантністю в українському питанні. Більшість політичних партій правого і центристського спрямування, включаючи людовців («Пяст», «Визволенс»), ендеків, сповідували ідею державного націоналізму, розглядали Польщу як національну державу, зверхньо дивилися на українців, підкреслюючи їх культурну і цивілізаційну нижчість, які, мовляв, не досягли рівня політичної нації. Натомість серед простих поляків, особливо давніх жителів Східної Галичини і Західної Волині, українофобські настрої проявлялися рідко. У сотнях сіл і містечок

поляки й українці жили мирно та дружно, допомагали один одному по господарству, ходили в гості, укладали змішані шлюби. Існує немало свідчень про те, що до розпалювання польсько-української ворожнечі була причетна третя сила. Йдеться, зокрема, про геополітичні плани СРСР та Німеччини щодо створення кризової ситуації у Польщі, можливого її поділу між двома диктаторами, знищення українського самостійницького руху [15].

Таким чином, поразка ЗУНР і окупація Польщею Східної Галичини та Західної Волині призвели до гострого політичного та міжетнічного протистояння і протиборства західних українців і поляків у міжвоєнний період, негативно позначилась на українсько-польських відносинах загалом. Головною причиною конфлікту, який надовго залишив у пам'яті обох народів взаємні образи і глибокі рубці, був давній спір щодо приналежності цих земель і природного права українців як їх корінних жителів і найбільшої етнічної групи на самовизначення і власну державність. Недалекоглядним виявилось рішення Ради послів західних держав про надання Польщі юридичного мандата на Східну Галичину, Західну Волинь і Полісся та ігнорування польським урядом міжнародних зобов'язань щодо обіцяної цьому краю автономії.

Наукове осмислення причин і наслідків українсько-польського протистояння, винесення повчальних уроків не можливе без звертання до психоаналізу цих процесів, їх різного сприйняття поляками та українцями. Західноукраїнські поляки протягом 20 – 30-х років самоідентифікувались у складі європейської польської нації як модерної і позбавленої комплексу меншовартості. Разом з тим, за відсутність міжнаціональної злагоди, за синдром шовінізму і великодержавності у свідомості та діях провідної частини політичної еліти, за недолугість міжнародної політики польський народ заплатив непоправними втратами за роки Другої світової війни. Для західних українців це був період не тільки приниження національної гідності, тотальної денационалізації і нищення, подальшого їх відчуження від своїх кровних одноплемінників, але й суворих випробувань на нескореність, непохитність і виживання. Як засвідчили наступні події, вони ці випробування витримали з честю.

Гортаючи драматичні сторінки історії українсько-польського протистояння, важливо утвердитись у висновку про те, що їх можна було уникнути шляхом порозуміння та пошуку компромісів. Поляки і українці – два великих слов'янських народи-сусіди – нині переживають народження і утвердження нового етапу відносин на принципах суверенітету, дружби, рівноправності і партнерства, долають залишки недовір'я та неприязні, усвідомлюючи, що від гармонізації міжетнічних та міждержавних відносин України і Польщі значною мірою залежить нова архітектура об'єднаної Європи. За таких умов звертання до історичного досвіду, його критичне і неупереджене осмислення має важливе значення, оскільки застерігає від повторення помилок минулого.

Література

1. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст.–1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995; Чоповський В. Тернистий шлях за волю України. Репресивно-каральні акції польського окупаційного режиму проти населення Західної України. (20–40-і рр. XX ст.). – Львів, 1996; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). – Луцьк, 1997; Макаруч С.А. Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР. – Львів, 1997; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К., 1998; його ж. Галичина у першій чверті XX ст. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000.
2. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach politycznych w latach 1926–1930. – Warszawa, 1981; Papieżynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Krakow, 1979; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. –

- Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1979; Koko E. Wolni z woinymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. – Gdansk, 1991; Torzecki R. Polacu i Ukraińcy. – Warszawa, 1993; Mrocza L. Spor o Galicję Wschodnią 1914 – 1923. – Rrakov, 1998.
3. Макаруч С.А. Українська республіка галичан... – Львів, 1997. – С. 14–16.
 4. Zycie Wolynia. – 1924. – № 34. – S. 4.
 5. Dziennik Uztaw RP. – 1922. – № 90. – Poz. 829.
 6. Pfpierzynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Druzej Rzeczypospolitej... Krakow, 1979. – S. 135.
 7. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 450.
 8. Державний архів Івано-Франківської обл. – Ф. 2. – Оп. 4. – Спр. 88. – Арк. 32.
 9. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії... – Івано-Франківськ, 1993. – С. 172.
 10. Швагуляк М. Пацифікація: польська репресивна акція у Галичині у 1930 р. – Львів, 1993. – С. 112 – 113.
 11. Книш З. Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до весни 1924 р. – Торонто, 1964. – С. 19–21.
 12. Політичні партії Західної України. – Львів, 1992. – С. 61–63.
 13. Archiwum Akt Nowych /Warszawa /. – PRM, RTK, 25 r. – Т. 32. – S. 7.
 14. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 181–186.
 15. Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах //Україна – Польща: історія і сучасність. У 2-х ч. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 43–44.

Ластовський В. В.,

канд. істор. наук, доцент,

*докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Суспільно-політичні аспекти історії православної церкви
в Україні наприкінці XVII – протягом XVIII ст.
на сторінках «Київської старовини» (1882–1906 рр.)*

В статье рассматривается вопрос об отображении на страницах научного журнала «Киевская старина» (1882 – 1906) политических аспектов истории православного духовенства Украины во внутренней и внешней политике России и Речи Посполитой в конце XVII на протяжении XVIII вв.

The given article considers the problem of the history of the Ukraine's orthodox clergy and its political role in home and foreign policies of Russia and Rich Pospolyta in the end of the XVII-XVIII centuries revealed on the pages of the «Kievskaya Starina» (1882 – 1906) journal.

Ключові слова: православна церква, політика, історіографія, духовенство, Росія, Річ Посполита.

Науковий часопис «Київська старовина», що почав виходити у 1882 р. у Києві, став одним із провідних видань на теренах колишньої Російської імперії, де висвітлювалися різноманітні питання історії України. Протягом всього періоду існування цього журналу на його сторінках було опубліковано величезну кількість документальних джерел та наукових досліджень, котрі й досі мають вагомe значення для сучасних істориків, археологів, етнологів, філологів та інших фахівців. Відомий український історик Д. Дорошенко (1882–1951) у своїй праці, присвяченій розвитку вітчизняної історіографії, так висловився про роль цього видання: «Значіння цього журналу в розвитку науки українознавства таке велике, просто епохальне, що годиться присвятити «Киевской Старине» спеціальну увагу» [7, с.141]. Відповідно сам він і спробував в основних рисах охарактеризувати напрями діяльності часопису. При цьому відзначив, що найбільша частина

опублікованих у ньому праць стосується хронологічно XVII–XVIII ст., а територіально – Гетьманщини [7, с. 143]. Але слід зауважити, що за тематикою тут побачило світ досить багато матеріалів з історії церкви в Україні найдавніших часів. І саме цей пласт накопичених науковцями знань поки що залишається поза увагою спеціальних історіографічних досліджень. Сьогодні можемо звернути увагу лише на поодинокі спроби узагальнити деякі теми, висвітлені на сторінках «Київської старовини» з історії церкви в Україні [13; 22].

Саме тому сьогодні існує нагальна потреба приділити більше уваги спадку історичної думки наприкінці XIX – на початку XX ст., що відбився на сторінках «Київської старовини», і оцінити його значення для теперішніх досліджень. Як вважає сучасний дослідник М. Кучинський, одним із завдань цього видання стало «наблизити старовину до розуміння її сучасниками» [14, с. 46]. Те саме завдання залишається і перед нинішніми істориками.

Історія православної церкви в Україні на сторінках часопису висвітлювалася досить регулярно, торкаючись всіх сторін функціонування її структур, їх взаємодії між собою, взаємостосунки з державою і суспільством, участь у політичному, економічному, культурному житті. Причому, цю інформацію можна знайти не лише у спеціально присвячених за тематикою публікаціях, а й у тих, які намагалися розглядати інші аспекти історії України, проте за характером порушеного питання змушені висвітлювати й церковну проблематику.

Участь православної церкви у політичному житті України стало одним з актуальних питань в історіографії ще з середини XIX ст., однак в основному воно тоді розглядалося дослідниками відносно зовнішньої політики Росії у зв'язку з так званим дисидентським питанням та міжконфесійними стосунками на Правобережжі. І тільки на сторінках «Київської старовини» найбільш систематично почали друкуватися ті наукові розвідки, в яких висвітлювалася участь українського православного духовенства вже у внутрішньополітичному житті Гетьманщини та Російської імперії. Тому саме цей часопис став чи не єдиним, де політичні аспекти діяльності православної церкви висвітлювалися найбільш повно в історичній науці у досліджуваному періоді.

Стосовно участі та ролі православної церкви у внутрішній політиці Росії найбільше уваги істориками на сторінках «Київської старовини» приділялося періоду діяльності Катерини II.

Так, відомий дослідник П. Терновський розглянув становище українського православного чернецтва після видання імператрицею Катериною II указу від 10 квітня 1786 р. про утворення штатів. На його думку, введення цього указу в дію стало фатальним «...в історії малоросійського чернецтва» [24, с. 329]. При цьому дослідник правильно визначає й головну мету проведеної реформи, яка полягала «...у відібранні в казну монастирських мастків» і була «попередньо проведена до кінця» [24, с. 333]. Але найбільш негативно історик сприйняв заходи російської влади стосовно Межигірського монастиря (зокрема, переведення його в «таврійську область» та відкриття на його місці у Києві приміщення для престарілих офіцерів), вважаючи, що вони були пов'язані насамперед з намаганням знищити останній слід розореного перед тим Запоріжжя. На думку П. Терновського, подібні заходи і розпорядження стосовно православної церкви «глибоко ображали традиційні почуття місцевого населення, але з цими почуттями тоді не рахувались» [24, с. 333–334].

У зв'язку з діяльністю так званої Уложеної Комісії досить широке дослідження провів І.В. Теліченко, розглядаючи у тому числі спробу реалізації та відновлення своїх давніх прав українським православним духовенством. Дослідник детально вивчив тексти поданих від нього наказів, умови їх створення та реакцію на них вищих державних органів влади. Тому він відзначив дії Св. Синоду, котрий виключив із наказів українського духовенства значну частину важливих і суттєвих вимог, зокрема:

заяву про особливий стан українського духовенства;

про необхідність виборів київського митрополита із українців («із природних малоросіян») вільними голосами;

про право посвячення в архієрейський сан без дозволу Св. Синоду;

про право мати свою друкарню, школи та ін.

Очевидно, що Св. Синод у цьому випадку відіграв роль органу цензури. І це дало автору право стверджувати, що «...Синод виключив із прохань малоросійського духовенства все, що так або інакше схилилося до децентралізації церковного управління і мало на увазі хоча б невелику його самостійність і особливість для України». При цьому історик не сумнівається, що цей орган діяв за безпосередніми вказівками від імператриці [23, № 8, с. 183]. Більше того, на його думку, Катерина II ще задовго до Уложеної Комісії намагалася через секретні розпорядження «...присмирити владолюбні думки малоросійського духовенства, централізувати владу в синоді і підкорити малоросійську ієрархію загальним, існуючим тоді порядкам». Зокрема, він вбачав це і в інструкції, даній імператрицею графу П.О.Румянцеву при його призначенні президентом Малоросійської колегії, де вона писала про необхідність нагляду за українськими архієреями «і їх підлеглими», щоб вони не намагалися ставити духовну владу вище світської і таким чином не мали впливу на народ [23, № 11, с. 258]. Зібраний, вивчений і проаналізований І.В. Теліченком матеріал дав йому право дійти цілком слушного висновку, що «...відновити попередній устрій духовних справ не можна було, не відновлюючи політичного устрою Малоросії» [23, № 11, с. 261].

Відомий історик В.Іконніков також відзначив пункти 1767 р., подані від українського духовенства: «...бажання були заявлені цілком ясно і визначено... на збереження місцевих прав» [10, с. 250].

У зв'язку із згаданим вище графом П.О. Румянцевим, слід звернутися до думки відомого історика М.В. Стороженка, котрий вважав, що генерал-губернатор і Катерина II не сходилися у своїх поглядах на управління Україною: «...Румянцев знаходив, що повна ломка старих порядків ще не своєчасна і що асиміляція краю з іншими частинами держави повинна відбутися поступово, імператриця ж прагнула до найшвидшого знищення місцевих особливостей і повного злиття...» [25, с. 481–482].

П. Єфименко на сторінках «Київської старовини» спробував дослідити обставини заслання у 1712 р. представників українського православного духовенства до Соловецького монастиря, котрі звинувачувалися владою у підтримці гетьмана І. Мазепи, зокрема – архімандрита Миколаївського Батуринського монастиря Гедеона Одорського, лохвицького протопопа І. Рогачевського та ін. [8, с. 398–399]. Пізніше доля І. Рогачевського була досліджена більш детально з підтвердженням думки, висловленої ще Д. Бантиш-Каменським, що цей протопоп все ж таки був прибічником І. Мазепи, за що й засланий «по доносу» [6, с. 333 – 346].

Також П.Єфименко вивчав і роль церкви у благодійництві шляхом утворення і підтримання функціонування «шпиталів», готелів для прийому подорожніх, богаділень тощо. За його підрахунками, тільки в межах Чернігівського полку на Лівобережжі при церквах знаходилося 118 «шпиталів» на 1732 р., а у 1740–1747 рр. у семи полках їх нараховувалось 589 [9, с. 720]. Благодійництво він вважав характерною рисою діяльності православної церкви в Україні і пов'язував безпосередньо із впливом на нього народу. Саме тому головною причиною занепаду благодійництва, на думку історика, була діяльність російської державної влади, котра ліквідувала «шпитали» в Україні при церквах і монастирях з метою припинення можливості переховування в них «підозрілих осіб»: «Інститут шпиталів почав розкладатися в Малоросії ще наприкінці минулого століття, коли братства прийшли в занепад, прихожани позбавились попереднього впливу на справи церкви і коли взагалі була паралізована самодіяльність південно-руського суспільства» [9, с. 724]. При цьому П. Єфименко визначає російський державний апарат не інакше

як всенівелюючий центр з механічним бюрократизмом, що намагається існуючі життєві форми перекроїти за власним шаблоном, що й було зроблено стосовно православної церкви в Україні.

Зображуючи становище православного духовенства, дослідник Д. Міллер зупинився на спробах наприкінці 80-х – на початок 90-х років XVIII ст. відібрати владою у нього підданих селян, що, звичайно, було успішним процесом [17, с. 357 – 359].

«Київська старовина» стала наприкінці XIX ст. тим науковим виданням, в якому не просто публікувалися невідомі матеріали, а й порушувалися гострі питання. Так, з'явилася на сторінках часопису і думка, що у грудні 1720 р. Петром I було видано указ, на основі якого було здійснено київським губернатором спробу вилучити із українських монастирських архівів оригінальні історичні документи та книги. На думку автора, у результаті цієї акції втрачено значну частину цінних пам'яток української старовини і тому він задається питанням, чи не в цьому слід шукати пояснення того, що «...ми маємо так мало свідчень по історії лівого берегу Дніпра у XVII і в попередніх століттях, а також і у першій чверті XVIII століття?» [18, с. 148].

Однак, окрім гострих проблем в історичній науці на сторінках «Київської старовини» з'являлися й публікації з неперевіреною інформацією. Так, П. Клебановський у статті про Богуславський монастир скористався хибними твердженнями, нібито ця обитель була спалена П. Орликом наприкінці XVII ст. (?) за відмову підтримувати плани гетьмана І. Мазепи [12, с. 213]. Такі самі легенди були поширені в історіографії й стосовно Чигиринського, Корсунського та деяких інших монастирів Правобережжя. Ситуацію з розоренням Ірдинського (Виноградського) монастиря розглянув автор цих рядків, намагаючись спростувати існування подібних необгрунтованих думок [16, с. 50 – 51].

У дослідженнях сфери зовнішньої політики історики звертали головним чином на місце та роль православної церкви у польсько-російських стосунках. Зокрема, одним із питань, що постійно порушувалося дослідниками, було становище «дисидентів» у Речі Посполитій і ставлення до них польських та російських політиків. Наприклад, дуже коротко це питання спробував охарактеризувати В. Щербина, наголошуючи на надзвичайно суворих постановах 1732 р., їх відміні на вимогу російського уряду у 1768 р., поступки того самого російського уряду після першого поділу Польщі і як наслідок – обмеження політичних та віросповідних прав «дисидентів» за трактатом 1775 р. [26, с. 291–293].

Архімандрит Арсеній у своїй розвідці спробував дослідити спробу утворення православної архієрейської кафедри на Поділлі у 1780 р. Згідно з його інформацією, дозвіл на це був даний польським королем призначеному митрополиту Євсевію, котрий у 1778 р. покинув Молдавію, а після цього деякий час проживав у Києві. Отримавши дозвіл митрополит зміг створити у Немирові свою консисторію, у підпорядкуванні якої знаходилася одна протопопія і сім приходів. У своєму дослідженні автор відтворив ті суперечності, що склалися у зв'язку з утворенням православної єпархії. Адже, з одного боку, новий архієрей спробував залучити на свою сторону ту паству, яку вважала своєю греко-католицька ієрархія. З іншого ж боку, оскільки ця територія вважалася підлеглою Переяславсько-Бориспільській єпархії (що підпорядковувалася Св. Синоду), то протести проти дій митрополита заявили її єпископ Іларіон та російський посол у Варшаві. Саме через ці обставини у 1781 р. митрополит і покинув новостворену кафедру у 1781 р. [2, с. 889 – 893].

На жаль, ця праця архімандрита Арсенія не отримала своєї оцінки в історіографії і так і не була залучена до широкого наукового обігу. Можливо, тому, що вона мала суто описовий характер, а не аналітичний. Разом з тим, інформація, надає право в дійти деяких висновків, яких сам автор уникнув. Зокрема:

- відкриття єпархії у Немирові можна розуміти як першу спробу утворення православної церковної організації, що не підлягає у своїх діях Св. Синоду на території Правобережної України;
- можливо, саме ця спроба стала прообразом до проведення польською владою Пінської конгрегації у 1791 р. з тією самою метою;
- російська влада не була зацікавлена в існуванні єпархії, яка не підлягала Св. Синоду, а відповідно і російській політиці, чому й заявляли свої протести російський посол у Варшаві та переяславський єпископ Іларіон.

З приводу ж Пінської конгрегації (1791), то протоієрей П. Орловський висловлював думку, що тільки арешт і судовий процес над єпископом Віктором Садковським у 1789 р. (після чого «поляки зітхнули полегшено») стали головним поштовхом для польської влади «остаточно раз назавжди влаштувати духовні справи» [20, с. 41]. Цей дослідник приділив чимало уваги становищу православної церкви на Правобережжі у різних публікаціях, намагаючись розглядати ту чи іншу ситуацію саме крізь призму перебігу політичних подій. Таким способом він намагався представити діяльність грановського протопопа І. Строцького у 1770 – 1790-х роках, особливо звертаючи увагу на період 1789 – 1793 рр., що передували другому поділу Речі Посполитої [21].

Велику розвідку про ситуацію на Правобережній Україні навколо питання щодо підготовки повстання у 1789 р. присвятив Є. Ківліцький, документальною основою для якої стали матеріали, видані у 1902 р. В.Б. Антоновичем. Власне вже сам В.Б. Антонович досить чітко аргументував суто політичний характер цієї справи. А Є. Ківліцький головним чином переповідав на сторінках «Київської старовини» у науково-публіцистичному стилі вже оприлюднені документи. Характеризуючи ж саму ситуацію, він досить чітко висловився і цим визначив характер політичних дій польської влади відносно українського населення і православного духовенства: «Арештовували на підставі більш ніж сумнівних доказів» [11, с. 420].

Досить цікавих висновків дійшов В.Б. Антонович, вивчаючи справу протоієрея О. Андрієвського, що розглядалася у 1789 р. у Житомирському гродському суді з приводу чуток про підготовку повстання на Правобережжі. Цей священник певний час практикував у с. Бабичі, що належало князю Ксаверію Любомирському, але наприкінці 1787 р. цей маєток був проданий у володіння російському князю Г. Потьомкіну. І от В.Б. Антонович довів, що новий власник, вагома фігура в російській політиці та ще й православний за вірою, відмовився на прохання священика втручатися у стосунки між православним і уніатським духовенством у своїх маєтках, «...не бажаючи дратувати місцеве дворянство» [1, с. 18–19]. Ця думка історика підкреслює ставлення в цілому російського дворянства до справжніх проблем православної церкви на Правобережній Україні.

Неоднозначний у своїх оцінках російської політики щодо православної церкви на Правобережжі і відомий дослідник історії Волині К. Храневич. Так, у своїй рецензії на брошуру Б.С. Давидовича, що була основою промови, прочитаної на урочистому засіданні Волинської духовної семінарії, присвяченому її століттю, дослідник відверто піддав сумніву думку, що масовий перехід з уніатства в православ'я наприкінці XVIII ст. мав суто народний характер. Підставою ж для цього йому послужила та обставина, що в часи імператора Павла I цей процес все ж таки зупинився. Що ж до політики Катерини II, то він взагалі вважав її непослідовною «...саме в тій широкій сфері стосунків, котрі викликали втручання Росії у справи Польщі: згадаймо загальновідомі подробиці епохи розділів, а також народні рухи в Речі Посполитій напередодні її падіння» [15, с. 52–53]. Як бачимо, К. Храневич у своїх судженнях користується всебічним аналізом ситуації, співставляючи розгортання подій у різний час, але поєднаних між собою єдиним соціально-політичним процесом.

З іншого боку українське православне духовенство висвітлив відомий історик О.І. Левицький у зв'язку з подорожжю до Європи ієромонаха Т. Каплонського у 1697 р. Дослідник наголосив у своїй праці на тому, що багато хто із «малоросійських вчених» XVII–XVIII ст. намагався після закінчення Київського колегіуму продовжити своє навчання у європейських університетах та колегіумах. І він звернув увагу на те, що саме такі подорожуючі використовувалися владою «...для збирання закордонних політичних відомостей». Історик пояснював це тоді усього лиш відсутністю «...правильних дипломатичних стосунків з іноземними державами» [19, с. 49]. На прикладі ж ієромонаха Чернігівського Єлецького монастиря Тарасія Каплонського, котрий їздив до Італії на поклоніння мощам чудотворця Миколая, зазначаємо, що після повернення додому той змушений був давати у 1698 р. в Малоросійському приказі відомості про тодішні політичні події, почуті ним в Аусбурзі, у Відні і у польських містах [19, с. 52]. Все ж таки з викладеного доходимо висновку, що вже наприкінці XVII ст. російський державний механізм використовував українське православне духовенство у своїх цілях.

Кілька публікацій на сторінках «Київської старовини» з історії церкви і її політичних аспектів здійснив на початку XX ст. відомий історик В.О. Пархоменко. Саме в цьому часописі з'явилися його перші публікації, де він намагався дослідити минуле Переяславсько-Бориспільської єпархії. Пізніше він видав на їх основі наукову монографію, за яку отримав магістерську ступінь. У своїх працях вчений розглядав церковні інституції і діяльність окремих представників церкви як до внутрішньої, так і до зовнішньої політики Росії та Речі Посполитої. Саме у такому ключі, наприклад, він висвітлював події 1760-х рр. Зокрема вважав, що той рух на Правобережній Україні, який був спрямований єпископом Гервасієм Лінцевським і ігуменом Мотронинського монастиря М. Значко-Яворським до «релігійних цілей» виразився «політичним бунтом» у вигляді Коліївщини 1768 р. [3, с. 437]. Що ж до особистості єпископа Гервасія, то В.О. Пархоменко вважав її рівнозначно цікавою як для дослідника, котрий вивчає історію південно-руської церкви, так і для історика, зайнятого політичними долями Малоросії [3, с. 408]. Він розумів, що історія церкви є невід'ємною частиною політичних стосунків, особливо у найгостріші моменти розвитку суспільства. Тому розглядав питання ролі православної церкви у Коліївщині (в особах Г. Лінцевського та М. Значко-Яворського) через реакцію польського і російського урядів на існуючу ситуацію. У зв'язку з цим він, аналізуючи дії дипломатів, відкидав висновки деяких дослідників (головним чином вони належали до польської історіографії) про визначальну роль російської влади у нагнітанні обстановки на Правобережжі напередодні Коліївщини. На його думку, російська дипломатія досягла своїх цілей у Варшаві і тому будь-які повстання чи безчинства були на руку «її політичним суперникам, котрі бажали ослабити вплив петербурзького двору у Польщі» [3, с. 440]. Однак, такий висновок В.О. Пархоменка можна вважати справедливим тільки стосовно власне повстання 1768 р., однак не можна не забувати, що російський уряд був у курсі тих подій, що передували Коліївщині, і, більше того, всіляко підтримував політичними засобами розгортання релігійного протистояння на Правобережній Україні з метою тиску на польський уряд. Деяко пізніше, в дискусії з подільським істориком С. Іваницьким вчений закидав йому неясне і неповне зображення відношення російського уряду до тодішніх подій, до «дисидентського питання». Сам же В.О. Пархоменко вказував не лише на інтереси російської політики в Речі Посполитій, а й на обставини, яких остерігалась імператриця Катерина II на підвладних їй українських землях, адже незадовго до повстання депутати Уложеної Комісії заявили «...про своє незадоволення новими порядками і бажання відновлення втраченої автономії». Саме цей факт незадоволення «лівобережних малоросів» і змусив Катерину II остерігатися можливості перекинення повстання на територію Гетьманщини [4, с. 4–5]. Між іншим, історик підкреслював і особисте негативне ставлення імператриці саме до українського православного духовенства, котре на її думку було заражене «...багатьма ненаситного владолюбства началами», і до якого відносився й відомий

опозиціонер митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич [3, с. 440]. Оцінюючи ж у цілому політику Росії щодо повстання 1768 р., В.О. Пархоменко вважав, що «...ці дії ігнорували точки зору – релігійну, національну, соціальну, але не державну» [5, с. 44]. Зрозуміло, що під «державною» точкою зору історик мав на увазі російську, яка ігнорувала українські інтереси.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновкущо «Київська старовина» був першим науковим часописом, де історія церкви на українських землях знайшла найбільш різнопланове висвітлення, зокрема в політичних аспектах. На його сторінках відображались різні точки зору науковців, причому як представників церковної, так і світської історіографії. Церква розглядалася ними відповідно до внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації. Характерною рисою більшості дослідників, які висловлювалися з цього питання, було визнання як здійснення тиску російського уряду у внутрішній політиці на православну церкву в Україні й негативність наслідків цього, так і використання її у своїх цілях у зовнішній політиці, спрямованій проти Речі Посполитої.

Література

1. Антонович В. Протоиерей Алексей Андриевский (Эпизод 1789 г.) //Киевская старина. – 1892. – № 1.
2. Арсеній. Попытка основания православной архиерейской кафедры в г. Немирове в XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – № 4.
3. Вл. П. Гервасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) //Киевская старина. – 1904. – № 12.
4. Вл. П-ко. Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757–1769) С.Иваницкого... //Киевская старина. – 1905. – № 4.
5. Вл.П-ко. Варшавский военный журнал 1904 г. П.А. Гейсман. Русские войска и конфедерация в Польше в 1767 и 1768 гг. //Киевская старина. – 1905. – № 1.
6. Г.Б. Лохвицкий протопоп Иван Рогачевский сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713–1721 гг. //Киевская старина. – 1902. – № 6.
7. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К., 1996.
8. Ефименко П. Ссылные малороссияне в архангельской губернии (1708–1802 гг.) //Киевская старина. – 1882. – № 9.
9. Ефименко П. Шпитали в Малороссии // Киевская старина. – 1883. – № 4.
10. Иконников В. Киев в 1654–1855 гг. (Исторический очерк) //Киевская старина. – 1904. – № 9.
11. Кивлицкий Е. Мнимый бунт на Волыни в 1789 г. //Киевская старина. – 1902. – № 12.
12. Клебановский П. Богуславский монастырь и его тяжелые дни //Киевская старина. – 1892. – № 8.
13. Крячок М.І. Києво-Печерська лавра на сторінках журналу «Киевская старина» //Могилянські читання 2000 року: Зб. наук. праць. – К., 2001.
14. Кучинський М. Виникнення і становлення журналу «Киевская старина» //Історичний календар 2002. – К., 2002.
15. К. Х-ч. Б.С. Давидович. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896). Почаев. 1896 //Киевская старина. – 1897. – № 2.
16. Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська епархія). – Черкаси, 2002.
17. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии //Киевская старина. – 1897. – № 3.
18. Н.В. К истории церковных и монастырских архивов //Киевская старина. – 1891. – № 7.
19. О.Л. Путешествие малороссийского иеромонаха Тарасия Каплонского в Италию в 1697 г. //Киевская старина. – 1896. – № 5.

20. Орловский П. Преосвященный Виктор Садковский, архиепископ минский, изяславский и брацлавский, коадьюторкиевской митрополии, управлявший с 1785 по 1796 год всеми православными церквами и монастырями в пределах бывшего ц. Польского //Киевская старина. – 1892. – № 7.
21. Орловский П. Грановский протопоп Иоанн Строцкий, как поборник православия на Украине во второй половине XVIII столетия //Киевская старина. – 1895. – № 11; 12.
22. Примак А.Ф. Пам'ятки православ'я козацької доби (За матеріалами «Киевской старины») //Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2003.
23. Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии //Киевская старина. – 1890. – №8, 11.
24. Терновский Ф.А. Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век //Киевская старина. – 1882. – № 5.
25. Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве //Киевская старина. – 1891. – № 3.
26. Щербина В. «Правная грамота» православного священника 1777 года //Киевская старина. – 1892. – № 11.

Логунова Н. А.,

аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ідейно-методологічні та історичні погляди І.В. Лучицького

В статье освещается историческое мировоззрение известного исследователя И.В. Лучицкого. Особенное внимание уделено теоретико-методологическим идеям ученого, его взглядам на природу и задачи истории.

The given article studies historical attitudes of E.V. Luchitskiy, a well-known scientist. A special attention is paid to the theoretical and methodological ideas of the historian, his view onto the nature and tasks of the historical science.

Ключові слова: І.В. Лучицький, позитивізм, «російська школа істориків», Г. Вуттке, методологія історії.

З кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. визначальними тенденціями розвитку історичної науки були методологічна переорієнтація пострадянських істориків, засвоєння досвіду національної та зарубіжної історіографії. Однак стримуючим чинником методологічного плюралізму стала теоретична криза, в якій опинилась як українська, так і пострадянська історіографія. Подолання цієї кризи є однією з необхідних умов розвитку будь-якої науки. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують теоретико-методологічні дослідження у вітчизняній історіографії ХІХ – початку ХХ ст.

Розглядаючи проблему становлення теорії та методології історії, не можна обійти специфіку вирішення цього питання І.В. Лучицьким, становлення якого як історика відбувалось у 60-і роки ХІХ ст. Це покоління істориків знаходилося у полоні філософії історії англо-французького позитивізму.

Метою цієї статті є: – визначити та охарактеризувати основні, базові теоретико-методологічні ідеї І.В. Лучицького, простежити тенденцію розвитку наукових інтересів вченого та еволюцію його поглядів відносно завдань історії як науки.

Вивчення історичного світогляду російських і українських вчених почалося наприкінці ХІХ ст. Історичні погляди І.В. Лучицького у своїх теоретичних працях проаналізував М.І. Карєєв [1]. Чимало уваги проблемі приділено у радянській історіографії. Особливе місце посідає праця

В.М. Даліна [2]. Історик вперше в радянській науці зробив спробу спеціального аналізу доробку російських ліберальних істориків, зокрема представників «російської школи істориків», на основі єдності соціально-економічних поглядів та методів вивчення соціальних явищ. Також слід відзначити монографію Б.Г. Могильницького [3], в якій розглянуто методологічні ідеї І.В. Лучицького в контексті російської медієвістики другої половини XIX ст. Про вплив позитивізму на російську історичну науку, зокрема на «російську історичну школу», писали Г. Мягков та Л. Таран [4]. В українській історіографії спробу проаналізувати теоретичні погляди представників російської та української історіографії загальної історії XIX – початку XX ст. у контексті розвитку загальноєвропейської історичної думки вперше зробив С.П. Стельмах [5]. Кілька аспектів проблеми розглядав і В. Потульніцький [6].

Отже, окремі аспекти проблеми досліджувались вітчизняними істориками, однак актуальним сьогодні є на конкретному матеріалі діяльності І.В. Лучицького обґрунтувати як відбувався процес історичних пошуків вчених другої половини XIX – початку XX ст.

Іван Васильович Лучицький (1845 – 1918) – заслужений професор Київського університету, почесний доктор університету Глазго, член-кореспондент Імператорської академії наук, громадський та політичний діяч займає особливе місце серед представників історичної науки. За свою довготривалу і плідну роботу у Київському університеті І. Лучицький виховав плеяду істориків: Є.В. Тарле, Д.М. Петрушевського, В.К. Піскорського, В.П. Клячина, М.П. Василенко, В.А. Мякотіна та ін., які цінували свого вчителя надзвичайно високо. Праці І. Лучицького та його учнів отримали визнання не лише на батьківщині, а й за кордоном.

І. Лучицький народився 2 червня 1845 р. у Кам'янці-Подільському. З п'ятого класу мріяв стати математиком і вступити на математичний факультет. Захоплення математикою продовжувалось до сьомого класу, коли до рук юнака потрапили книги Гізо («История цивилизации в Европе») та Шлосера («История XVIII века»), які призвели до перевороту в його юнацькому житті. Відтоді захоплення історією заповнило кожну його клітину. Математика відійшла на задній план. Впливу Шлосера І. Лучицький приписує остаточне сформування своїх етичних поглядів і, зокрема, закріплення ненависті до будь-якого насильства [7].

З 1862 до 1866 р. І. Лучицький – вчився на історико-філологічному факультеті Київського університету. У той час були не найкращі часи для факультету. «Наука не давала нам жодної споживи, – писав про студентське життя того часу один з випускників університету, – вона не могла нас цікавити, тому крім аудиторії нічого не пов'язувало студентів з наукою. На професорів дивились ми як на чиновників, і насправді ми були поставлені так, що в особі професора повинні були скоріше бачити казенну шафу, наповнену книжками, ніж представника науки» [8]. Не могло й бути мови про якесь керівництво заняттями студентів. Серйозний студент мусив сам працювати, не маючи жодних вказівок та пояснень від професора. «...Що керівництва немає, зрозумів і я, – писав І. Лучицький, – вже на першому році, коли я кидався від одного сюжету до іншого, прочитав масу різного роду книг і по загальній історії, і по російській історії» [9].

Це спонукало І. Лучицького до самостійного вивчення історії: тоді він ретельно вивчав праці Гервінуса, Бюхнера, Молешотта, Фейербаха ця заборонена або напівзаборонена література здобувалася ним від однієї групи студентів духовної академії так як «Колокол», твори Кельсієва та ін.). Величезний вплив на молодого історика-початківця справила філософсько-історична система Г.Т. Бокля. Його праця «История цивилизации в Англии» вразила І. Лучицького. «У визнанні важливості економічного фактора для розуміння історичних явищ полягає серйозна заслуга Бокля, – писав російський біограф Г. Бокля Є.А. Соловйов, – він наголошував, що політична економія дає основу для зв'язку законів фізичних явищ із законами нерівного розподілу багатства, а звідси і суспільних негараздів. Г. Бокль, радикал і вільний мислитель, не міг закріпитися на економічній точці зору. Замість боротьби класів і нерівномірного розподілення багатств Г. Бокль

центром свого дослідження зробив історію розумового розвитку» [10]. Його погляди проникнуті безмежною вірою у силу розуму і суспільного прогресу, ненавистю до клерикалізму, впевненістю у можливості використання наукових методів, особливо статистики, для пізнання законів історії. Саме ці погляди і стали головними у науковій діяльності І. Лучицького.

Оскільки навчання в університеті не давало необхідних знань з історії, студент І. Лучицький більшу частину вільного часу проводив у студентській бібліотеці. Тоді він познайомився з різними філософськими теоріями. Взимку 1863 р. у нього відбулася «зустріч», яка залишила великий відбиток у житті та діяльності І. Лучицького. При підготовці до екзамену з філософії він натрапив на книгу під назвою «Курс позитивної філософії» невідомого йому тоді автора Огюста Конта. Розпочавши вивчати її з четвертого тому французькою мовою (читав він французькою та німецькою вже тоді вільно, а Конт тоді ще був під забороною і не видавався для читання), І. Лучицький був вражений ясністю та чіткістю викладу його думок. «Конт могутньо вплинув на вироблення всього філософсько-наукового світоспоглядання Івана Васильовича», – констатував Є. Тарле [11]. Захопившись Контом, «...Лучицький назавжди залишився вірним позитивізму, – відзначав історик Н.І. Карєєв, – навіть зосередивши свою увагу головним чином на економічній історії, він, однак, не став економічним матеріалістом, зберігши те широке розуміння «ідеологічного» боку історії, з яким виступив у перших своїх статтях у журналі «Знание» [12].

Зміст позитивістської парадигми історії (теорії позитивізму як світоглядної основи історичної науки), яка прийшла в Україну на зміну німецькій романтичній філософії історії, можна звести до таких елементів:

- раціоналізм, віра у можливість засобами науки пізнати та перетворити світ;
- визнання того факту, що суспільство розвивається за певними власними законами;
- відстоювання єдності та всезагальності наукового знання;
- визнання наявності прогресу в історії людства;
- намагання піднести історію до рівня природничих наук за рахунок реалізації у ній основних ідеалів і норм природничо-наукового дослідження. Теорія позитивізму, як і кожна світоглядна основа науки, принесла і власні методи дослідження: об'єктивізм, трактування суспільства як організму, теорія факторів та ін. [13].

Захоплення Контом позначилось і на суто наукових інтересах І. Лучицького. На першому плані для нього стало вивчення історії думки та поглядів. Тому, коли на факультеті оголосили конкурс на тему «Вплив Візантії на Європу та Росію» І. Лучицький з ентузіазмом взявся за цю роботу. Однак медалі він не отримав, а праця була визнана «неблагонадійною». На урочистому акті нагородження на його адресу було сказано: «Не дивлячись на величезність праці та багато розумних і вірних досліджень, вона виявилась однобічною за напрямом» [14]. Факультетській більшості не імпував бунтарський дух молодого вченого, його негативне відношення до слов'янофільства та його прихильність до позитивізму.

У 1866 р. І. Лучицький був залишений на два роки стипендіатом для підготовки на професорське звання. За відведений дворічний строк він склав магістерський екзамен і надрукував дослідження «Адам Фергюсон и его историческая теория», яку він написав також під впливом О. Конта [15]. Праця присвячувалась напівзабутому шотландському філософу XVII ст. – Фергюсону, надаючи йому, як і взагалі шотландській школі у філософії, важливе значення в розумовому розвитку Європи. Це дослідження задумувалось як дисертація «pro venia legendi», що давала право викладати в університеті у ролі приват-доцента. Чому цей захист не відбувся, не відомо. Можливо зіграли роль ті самі фактори, що завадили отримати медаль.

Своїм науковим фахом майбутній учений обрав історію Франції. У 70-і роки XIX ст. І. Лучицький вивчав релігійну та соціально-політичну боротьбу, яка відбувалась у країні в XVI ст. Це був час написання ним трьох дисертацій: приват-доцентської, магістерської та докторської –

«Гугенотская аристократия и буржуазия на юге Франции после Варфоломеевской ночи» (1870 р.), «Феодальная аристократия и кальвинисты на юге Франции» (1871 р.) та «Католическая лига и кальвинисты во Франции» (1877 р.). До цього ж часу відносяться й історико-філософські статті І. Лучицького. У вересні 1870 р. відбувся захист дисертації на звання приват-доцента. Опонентом по дисертації І. Лучицького був професор В.А. Більбасов, який висловився про неї, як «...досить відповідній тій меті, для якої вона була написана» [16].

Ще до захисту дисертації на звання приват-доцента молодий вчений прочитав і випустив з друку дві пробні лекції «Мишель Лопиталь и его деятельность по отношению к французским религиозным партиям XVI в.» [17] та «Генерал Монк» [18]. У першій лекції І. Лучицький виклав своє розуміння сутності ідеальної держави, яка повинна стати надкласовою, «...переслідувати найвищі цілі, прагнути до введення загального закону для всіх і, разом з тим, звільнитися від усілякого впливу на нього елементів, що входять у суспільство» [19]. Реформацію він оцінив, з одного боку, позитивно як явище, що сприяє поступовому руху історії, з іншої, – негативно, оскільки вона підпорядковувала вчинки людей суворому нагляду та сковувала життя дрібними правилами. Ці ідеї отримали розвиток і у наступних працях автора. Так, перед молодим вченим відкривалась дорога у штатні доценти. На факультеті наголошувалось, що дисертації з нової історії почали з'являтися в Росії зовсім нещодавно. Праці І. Лучицького лише третій приклад такого роду. Таким чином в його особі факультет набув би викладача, діяльність якого головним чином була б присвячена відділу історії, що довше за інші знаходився осторонь, і який за своєю широтою і складністю вимагає особливого спеціаліста [20].

Після двох пробних лекцій перед студентами, як того вимагалось за Положенням університету, рішенням Ради університету з 23 жовтня 1870 р. І. Лучицький був призначений приват-доцентом та читав лекції з новітньої історії.

Восени 1871 р. у Казанському університеті він захистив магістерську дисертацію. Його опонент Н.А. Осокін зазначив, що ця праця заслуговує на усіляку похвалу, що автор вдало групує факти, викладає їх з майстерністю, «...швидко і не без ефекту». «В науковому відношенні він зробив своєю роботою ту заслугу, що ввів до неї невідоме досі листування Віллара, Бірона і Коннетабла Монморансі, яке він знайшов у нашій публічній бібліотеці, а в манері користуватися архівним матеріалом показав розуміння справи. Взагалі Лучицький обіцяє бути талановитим викладачем» [21].

У березні 1872 р. І. Лучицький отримав відрядження за кордон. Він навчався і працював у Франції та Німеччині близько двох років. Це закордонне відрядження зіграло важливу роль у становленні І.В. Лучицького як історика, оскільки за кордоном вчений безпосередньо знайомився з головними течіями суспільної думки. У Франції він багато часу проводив у середовищі членів російської паризької емігрантської колонії – П. Лаврова, Г. Вирубова, Є. де Роберті та ін., друкувався в емігрантській пресі. Підтримував він стосунки і з французькими істориками – Ф. Гізо, Е. Літтре, А. Морі. Останній написав ґрунтовну рецензію на дисертацію І. Лучицького «Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции». Проте теорії та методології історії І. Лучицький навчався у німецького професора Г. Вуттке у його історичному семінарі в Лейпцігському університеті, де він провів чотири місяці 1873 р. Його методи він найактивніше використовував у своїй подальшій творчості.

Генріх Вуттке (1818–1876) – історик ліберального напрямку, який активно цікавився парламентаризмом і партійною політикою того часу, характеризувався антипольськими пронимецькими поглядами та настроєм і, взагалі, вороже ставився до слов'ян, був переконаний, німецька справа знаходиться на східному кордоні. Походячи із Шлезії та демонструючи полонофобські настрої й у своїх наукових працях, Вуттке цікавився економічною, соціальною та культурною історією. Також, як і його учень Лампрехт, Вуттке найближче з сучасних йому

істориків стояв до позитивізму [22]. І.В. Лучицький перейняв історико-порівняльний метод свого вчителя, а також дещо з його методу ведення семінарів. «Семінари Вуттке являють собою щось зовсім оригінальне і, в значній мірі, ухиляються від традицій Ранке», – писав І. Лучицький [23]. Якщо Ранке розбирав на семінарі певне джерело, то Вуттке вважав більш корисним, з педагогічної точки зору брати для вивчення не одне джерело, а розбирати кілька, порівнюючи їх. Вуттке ставив перед студентами проблему, що сприяло набуттю навичок критичного підходу до найскладніших питань історичної науки. Зацікавило І. Лучицького й те, що в семінарі Вуттке аналізу проблеми передувало ознайомлення з її історіографією, без вивчення якої, як вважав І. Лучицький, студент не знатиме за що взятися, що шукати [24]. У запозиченому та творчо використаному методі Вуттке І. Лучицький особливо відзначав три позитивних моменти: по-перше, цей метод зменшує долю помилки при вивченні проблем всесвітньої історії, оскільки класифікує всі теорії і розкриває зв'язки з відповідними рухами та відносинами кожної групи з іншими в її історичному розвитку; по-друге, він виявляє рух вгору або вниз, якому слідували ці теорії; по-третє, студент не лише обговорює історичний факт і критикує джерело, а розбирає кілька джерел, порівнюючи їх, що дає можливість згрупувати різні джерела та випрацювати теорію. Разом з тим, перейнявши німецьку програму роботи над джерелами, І. Лучицький, зрівнюючи Францію та Німеччину, залишився на позиціях своїх духовних колег – російських паризьких емігрантів і залишився стійким франкофілом і германофобом [25].

Детально вивчивши методіку німецького професора, Лучицький І. зазначав: «Можна доректи Вуттке за надто широку програму, за надто велике накопичення матеріалу, але це дорікання зрівнюється надлишком користі, яку, без сумніву, повинні привести за собою правильно організовані в цьому сенсі заняття» [26].

Ми не можемо підтвердити, що І. Лучицький повністю прийняв педагогічну і наукову методіку німецької школи істориків, яка не давала польоту творчій думки. Однак він набув вміння «...заохотити слухачів до самостійної роботи над джерелами». До того ж, на думку І. Лучицького, у Вуттке була й суттєва вада у методиці. Педагог Вуттке тиснув на студентів, і, відповідно, знищував їх свободу та самостійність. Він нерідко перед слухачами ставив непосильні задачі. У свою чергу І. Лучицький враховував ступінь підготовки своїх слухачів, намагався не підказувати їм рішення порушеної проблеми, вчив їх самостійно доходити висновків.

У 1874 р. І. Лучицького було обрано доцентом кафедри загальної історії і він повернувся до Києва для читання лекцій. Однак, справжньою школою творчої наукової роботи зі студентами стали семінарські заняття І. Лучицького. Як керівник семінарів він був суворим, однак ця риса лише пробуджувала наукову фантазію. Він прагнув привчити учнів до того, що наукове натхнення не приходить саме, а є плодом зусиль, безперервного розширення своїх знань, вдосконалення наукового пошуку. І. Лучицький вважав, що керівник семінарів повинен лише спрямовувати роботу, а не заповнювати семінар собою, не робити нічого за студента. Він не тільки керував науковою роботою, а й по можливості допомагав студентам, даючи їм книги, рукописи, над якими працював сам. «На заняттях у Івана Васильовича, – згадує Є. Тарле, – нам доводилось перчитувати і переглядати ряд ваговитих томів, щоб написати порівняно дуже скромний за розмірами реферат. При цьому він ретельно уникав навіть випадкової підказки учаснику семінару, боявся передбачити висновки, до яких студент мав прийти незалежно від його впливу» [27]. Однак його критика вже написаного реферату була дуже повною і ґрунтовною.

Головним гаслом І. Лучицького в роботі зі студентами стало – дати якомога більше наукового простору починаючим дослідникам. У зв'язку з цим він любив повторювати слова, сказані йому у його молоді роки директором Національної школи Хартій відомим Кішера (Quicherat), про те, що чим менше керівництва, що часто переходить в опіку, тим більше шансів має учений-початківець залишити свій відбиток у науці [28]. І. Лучицький був далеким від опіки.

Всі його учні – М.В. Молчановський, В.П. Клячин, Д.М. Петрушевський, В.І. Піскорський, Є.В. Тарле – всі користувались його цінними критичними та методологічними порадами, але жодний з них не міг наректи на якусь спробу здійснити тиск, зазіхнути на їх самостійність, наштовхнути їх на висновки.

У 1873 р. на сторінках «Знання» друкується нарис І. Лучицького «Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII веках» [29]. Вказуючи на три групи явищ, характерних для епохи переходу від середніх віків до нового часу – органічний рух думки (розвиток науки), негативний рух, що спрямовував свої зусилля на руйнування феодально-католицького устрою, та реформацію, І. Лучицький пише: «Історія західноєвропейського розумового життя зосереджується переважно на історії двох перших рухів: органічного та негативного, як таких, що втілюють в собі дух нового часу, і навіть, на історії останнього як переважаючого в ній, особливо на перших порах» [30]. Праця присвячена зародженню європейського вільнодумства, яке розглядається на матеріалі історії Франції у пізні середньовіччя та, якому надається вирішальне значення в остаточній ліквідації феодально-католицького устрою [31].

Швидкий розвиток природничих наук породжував скептичне ставлення до суспільних наук, які використовували не встановлені на основі досвіду «закони природи», а суб'єктивні спекулятивні теорії [32].

На пануючий в історичній науці суб'єктивізм звертав увагу й І. Лучицький, який писав, що «...історія, у власному розумінні цього слова, не будучи ще остаточно наукою, дуже часто стає засобом для визначення самої нації, відображає в собі сучасність, засвоює її потреби, устремління та надії, підпорядковується її вимогам, часто змушуючи історика давати те чи інше тлумачення, яке спотворює самі факти. Спираючись на думки, засвоюючи їх, історик у наш час у більшості випадків дає для науки значно менше, ніж він міг би дати їй за інших умов, так що лише в небагатьох випадках хронікер може відкрити та вказати на дійсні й міцні завоювання в науці» [33]. Тому основним завданням історичної науки повинно було стати подолання її суб'єктивізму.

І. Лучицький неодноразово стверджував, що партійність суперечить об'єктивності історика. Будучи явним франкофілом, він вважав, що партійністю особливо грішить німецька історіографія. Вчений гостро критикував сучасну німецьку історіографію за пануючий у ній «метафізичний дух», якому приписувалась особлива сила в історії, за неспроможність німецьких істориків мислити за межами метафізичних теорій, пояснювати історичний матеріал просто та «природно» [34]. Сам же І. Лучицький настійливо шукав шляхи подолання суб'єктивності у дослідженнях. Нарешті історик зупинився на статистичному методі, визнавши його найбільш об'єктивним.

Вимога об'єктивності історії як необхідної передумови її науковості вимагали чіткого визначення предмета історії. І. Лучицький вважав, «...те, що може зробити з історії науку, є відшукування тих законів, які управляють розвитком людства; без пізнання цих законів історія завжди буде залишатись на рівні простої розповіді, придатної лише для шкіл; тільки визначення міцних принципів у вигляді законів розвитку піднесе історію на рівень науки» [35].

І. Лучицький надавав великого значення роботі історика щодо з'ясування законів розвитку суспільства, хоча й вважав, що безпосередньо це завдання не входить у компетенцію істориків: «Якщо справа соціолога – відкриття законів всіх видів соціальної діяльності та, головним чином, законів людського розвитку, то справа історика – дослідження конкретних фактів, окремих видів або підвидів, різновидів, явищ суспільного життя та суспільного розвитку» [36]. «Ми не оцінюємо фактів, ми не маємо за мету дослідити, були вони дурні чи ні, ми їх констатуємо», – стверджував І. Лучицький [37]. Отже, історія визначалась як теоретична дисципліна, предметом якої є суспільство та завданням якої повинен стати пошук законів, що дають змогу проаналізувати суспільні зміни та передбачити його майбутній розвиток. «...Очевидно, що зміна в житті може

відбутися лише тоді, коли попередньо відбудеться зміна в галузі думки, а практичне застосування певних теорій приведе до результатів лише в тому разі, коли вони перестануть бути простими думками і стануть законами, доведеними так само точно, як закони точних наук, наскільки така точність мислима в галузі таких складних явищ, як явища соціальні, – писав І. Лучицький. – Іншими словами, зміни в житті та практиці будуть прямо залежати від створення соціології як науки. Тоді тільки стане можливим покласти кінець існуючому порядку, оскільки тільки тоді стануть відомими закони суспільства, закони співвідношення його складових елементів, як і закони його послідовних змін, тобто буде створене тверде підґрунтя для виведення практичних правил» [38].

З кінця 70-х – початку 80-х років центр наукових інтересів вченого переміщується: економічна історія починає повністю поглинати всю його увагу. Це було пов'язане з іменем К. Маркса, і в історичній науці це призвело до пошуків інтересу до економічної історії. Цей перехід супроводжувався еволюцією уявлень І. Лучицького на природу та завдання історії. Проявом еволюції стало й вирішення дослідником питання про метод досліджень. З початку 90-х років XIX ст. вчений висунув на перший план статистичний метод. Виняткова орієнтація на цей метод засвідчила, що він «...по суті лише обмежився констатацією зроблених ним спостережень, не намагаючись проникнути у глибину процесів [39]. Якщо наприкінці 60-х років І. Лучицький, тоді ще студент Київського університету, у своєму поклонінні перед О. Контом вважав, що головним завданням історичної науки є створення фактичного коментарю до п'ятого та шостого томів контівського «Курсу позитивної філософії», то на початку 80-х років, на думку М.І. Карєєва, І.В. Лучицький охолонув до позитивізму Конта, а до соціології ставився з байдужістю [40].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що позитивістська філософія Конта визначила переконання І. Лучицького як історика. В основі його критичних пошуків лежав реалізм, далекий від яких би то не було довільних побудов і романтичних оцінок. Тому він надавав особливого значення джерелу, в ньому він вбачав шлях розкриття історичної дійсності.

Будучи прихильником позитивізму, І. Лучицький не лише критикував філософію історії Гегеля, а й вважав її такою, що від початку є метафізичною та індоктринізованою, не відокремлює особисті погляди й інтереси від наукових та не сприяє розв'язанню питання про історію як науку. Саме він став першим з українських вчених, праці якого почали в результаті поступової інтеграції української історії, у її російському варіанті, в історію світову впливати в «зворотному порядку» вже на саму світову історіографію, зокрема на подальше осмислення французами власної історії [41].

Література

1. Карєєв Н.И. Памяти двух историков // *Анналы*. – 1922. – № 1. – С. 155 – 174.
2. Далин В.М. Мануфактурная стадия капитализма во Франции в XVIII в. в освещении «русской школы» // *Люди и идеи*. – М., 1970.
3. Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиэвистики середины 70-х гг. XIX века – начала 900-х гг. – Томск, 1969.
4. Мягков Г.П. «Русская историческая школа»: Методологические и идейнополитические позиции. – Казань, 1988; Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. – Киев, 1994.
5. Стельмах С.П. Исторична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997.
6. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 2. – С. 3–26.
7. Тарле Е.В. Собрание сочинений: В 12 т. – М., 1961. – Т. 11. – С. 380.
8. Записки об университетской жизни (1860 – 1864) // *Киевлянин*. – 1864. – № 12. – С. 47.
9. Тарле Е.В. И.В. Лучицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 // *Голос минувшего*. – 1914. – № 1. – С. 44.

10. Соловьев Е.А. Бокль. Его жизнь и литературная деятельность. – СПб., 1893. – С. 56.
11. Тарле Е.В. Собрание сочинений. – Т. 11. – С. 383.
12. Кареев Н.И. Вказ. праця. – С. 66.
13. Потульницький В.А. Вказ. праця. – С. 37.
14. Киевлянин. – 1865. – 24 авг.
15. ІР НБУВ. – Ф. 66. – Од. зб. 30.
16. Университетские известия (далі УИ). – 1870. – № 11. – Отд. 2. – С. 10.
17. УИ. – 1870. – № 10. – Отд. 2. – Ст. III. – С. 1–28.
18. Там само. – № 11. – Отд. 2. – Ст. IV. – С. 1–14.
19. Лучицкий И.В. Мишель Лопиталь и его деятельность по отношению к французским религиозным партиям XVI века //УИ. – 1870. – № 10. – Отд. 2. – Ст. III. – С. 12.
20. УИ. – 1872. – № 1. – С. 36.
21. Там само. – № 1. – С. 38–39; УИ. – 1874. – № 7. – С. 50.
22. Потульницький В.А. Вказ. праця. – С. 37.
23. Историческая семинария Вуттке в Лейпциге: Отчет магистра Лучицкого //УИ. – 1874. – № 2. – Ч. 2. – Отд. 1. – С. 56.
24. Там само. – С. 60.
25. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1960. – Т. 2. – С. 441.
26. УИ. – 1874. – № 2. – Ч. 2. – Отд. 1. – С. 65.
27. Тарле Е. Вказ. праця. – С. 409.
28. Там само.
29. Знание. – 1873. – № 1. – С. 61–99; № 3. – С. 91–129; № 8. – С. 123–147; № 11. – С. 24–58.
30. Знание. – 1873. – № 1. – С. 63.
31. Могильницький Б.Г. У истоков социально-экономического направления //Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, – 1965. – Вып. 3.
32. Стельмах С.П. Исторична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С. 91.
33. Лучицкий И.В. Обзор литературы по философии истории за 1872 год //Знание. – 1873. – № 9. – С. 66.
34. Стельмах С.П. Вказ. праця. – С. 92.
35. Лучицкий И.В. Вказ. праця. – С. 72.
36. Лучицкий И.В. Отношение истории к науке об обществе // Знание. – 1872. – № 1. – С. 18.
37. Лучицкий И.В. Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII веках //Знание. – 1873. – № 1. – С. 67.
38. Лучицкий И.В. Обзор литературы по философии истории за 1872 г. //Знание. – 1873. – № 9. – С. 64.
39. Мягков Г.П. Вказ. праця. – С. 107–108.
40. Кареев Н.И. Вказ. праця. – С. 166–167.
41. Потульницький В.А. Вказ. праця. – С. 38.

Михайлюк М. В.,

аспірантка кафедри історії України історичного факультету
Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

*Антисемітська пропаганда на шпальтах окупаційних видань
у контексті нацистської політики геноциду
щодо євреїв України (1941 – 1943 рр.)*

В статье рассматривается малоизвестная страница в истории Украины периода Второй мировой войны – антисемитская пропаганда, которая проводилась периодической прессой рейхскомиссариата «Украина» по заказу нацистской оккупационной власти.

The present article reveals a poorly known page in Ukraine's history during the World War II, which is the anti-Semitic propaganda spread by the «Ukraine» Reich commissariat's periodical under the order of the Nazi occupation authority.

Ключові слова: антисемітська пропаганда, ідеологічний вплив, геноцид єврейського народу.

Події періоду Другої світової війни протягом останніх десятиріч є об'єктом постійного вивчення і переосмислення науковцями, політичними, громадськими діячами, учасниками тогочасних подій. Це пов'язане з розширенням кола досліджуваних питань, відходом від старих ідеологічних штампів та стереотипів, появою нових архівних джерел тощо. Однією з недостатньо вивчених тем залишається проблема окупаційного режиму в Україні, а також все, що пов'язано з роботою друкованих органів того часу. Ідеологічний вплив на населення захопленої території через засоби масової інформації, що були підконтрольні окупаційній владі, науковцями майже не досліджувався.

За умов війни одним з основних напрямів діяльності окупаційної влади, що на практиці реалізовувала плани нацистської Німеччини («Барбаросса» і «ОСТ»), була ліквідація людського ресурсу. Особлива увага приділялася знищенню єврейського населення як носія більшовицької ідеології. «Остаточне вирішення єврейського питання» (тобто знищення) розпочалося саме з території СРСР вже влітку 1941 р., після вступу німецьких каральних підрозділів – айнзацгруп. Винищення євреїв України було покладено на зондеркоманди підрозділів «С» і «D». У цьому їм допомагали війська вермахту і місцева українська поліція. Той факт, що преса проводила активну антисемітську пропаганду, виправдовуючи дії нацистів щодо євреїв в очах читачів, донині залишається маловідомим, тому має актуальне значення.

На думку автора, одним із перших, хто звернув увагу на зазначену проблему, є дослідник М.В. Коваль. У статті «Нацистський геноцид щодо євреїв і українське населення» він наводить дані про те, що з 700 номерів київської газети «Нове українське слово» 576 містять антисемітські публікації, але детально їх не аналізує [1]. Цю роботу розпочали співробітники інституту Юдаїки (Київ), працюючи над історією Голокосту в Україні. У збірнику наукових статей «Тень Холокоста» [2] можна знайти відомості про антисемітську спрямованість київських газет «Українське слово» і «Нове українське слово». У працях А. Подольського і Ф. Левітаса [3], що розкривають становище євреїв України в роки війни, цей аспект лише частково досліджено, адже предметом вивчення науковців були інші питання.

Слід відзначити, що під час ознайомлення з проблемою Голокосту на Київщині дослідник О. Гончаренко [4] теж порушує питання про антисемітський характер ідеологічного впливу на населення окупованої території, хоча аналізу періодичних видань уваги не приділяє. Лише нещодавно почали з'являтися праці, в яких окреслена проблема вивчається на регіональному рівні, зокрема Ф. Винокурової і Н. Сугацької [5].

Отже, антисемітська пропаганда на шпальтах окупаційної періодики рейхскомісаріату «Україна» залишається практично недослідженою, тому основна мета нашої статті – з'ясувати авторство антисемітських публікацій, методи і ступінь їх впливу на читацьку аудиторію.

Під час нацистської окупації України відбувався чітко спланований і організаційно структурований ідеологічний вплив на місцеве населення засобами масової інформації з метою посяти міжнаціональну ворожнечу, а головне, переконати населення у необхідності, закономірності і правильності дій окупаційного режиму. Велику надію у цьому напрямі окупаційна влада покладала на роботу преси. За офіційними даними керівника видавничої справи в рейхскомісаріаті Г. Горнауера, товариство «Преса України» станом на 1 серпня 1943 р. забезпечувало друк 86 окупаційних видань українською і російською мовами [6]. Наведена цифра не є остаточною, адже, по-перше, частина газет з часом змінювала свою назву і відповідальних редакторів, зокрема київська «Останні вісті» (ред. Ю. Швидкий), яка була замінена на російськомовну «Последние новости» (ред. Л. Дудін), хоча у звіті Горнауера вона проходила як одне видання. По-друге, газети з невеликим тиражем ліквідовувались, як, наприклад, окупаційне видання районної управи Кагарлика «Рідний край», що виходила в гебіті «Васильків» генерального округу (далі у тексті г/о) «Київ» з листопада 1941 до 5 березня 1942 р. накладом у 300 примірників, тому його теж немає у звіті.

Ідеологічний вплив на народонаселення окупованої території був об'єктом постійної уваги німецького уряду. Питання роботи видавничих осередків на захоплених німцями територіях обговорювалось у ставці Гітлера ще 16 липня 1941 р. З того часу діяльність редакцій вважалась необхідною складовою пропагандистської машини рейху. Україна була територією, на якій випробовувались її методи, що вже діяли в окупаційній пресі Польщі, Прибалтики й інших країн.

Згідно з наказом рейхскомісара України Е. Коха від 18 лютого 1942 р., передбачалось: «Преса, що видається в рейхскомісаріаті, як на українській мові так і на інших мовах є виключно засобом впливу на населення... Вона не слугує народній і культурній меті населення, окремих груп або вірвчень» [7].

«Єврейське питання» займало провідне місце в тематиці багатьох публікацій, що пояснюється належністю антисемітизму до расистської ідеології Третього рейху. Так, публікації за 1941 р. у російськомовних мінській газеті, калузькій газеті «Новый путь», латвійській газеті «Тевия» переконували читачів в актуальному значенні цього питання на всьому окупованому німцями просторі [8].

В Україні преса проводила подібну пропаганду. В кримському регіоні газета «Голос Крима» у грудні 1941 р. радила мешканцям півострова не допомагати євреям-втікачам, а «Дрогобицьке слово» в березні 1942 р. надрукувало статтю «Як жиди господарювали на Україні». Яким чином працювали в цьому напрямі редакції рейхскомісаріату «Україна» засвідчує аналіз тогочасних видань.

Окупаційна преса поділялась на три категорії: газети всеукраїнського значення газети, що обслуговували населення в межах генеральних округів і періодичні видання районного значення, які видавались у кожному гебіті. Досвід роботи з окупаційною періодикою свідчить, що більша частина статей районних газет була передрукована з центральних видань генеральної округи, які в свою чергу використовували матеріал газет зі статусом всеукраїнського значення. Матеріали антисемітського змісту брали з німецьких видань, зокрема «Фелькішер Беобахтер» [9], і з інформаційних бюлетенів міністерства пропаганди і народної освіти рейху: «Ostraum-Artikeldienst», «Propaganda-Material-Dienst», «Українська інформаційна служба» (УКРІНС) тощо.

Антисемітські публікації кодувалися. Автор їх умовно поділяє на чотири категорії: матеріали без підписів; статті, що позначались абрєвіатурою; публікації, що мали наприкінці тексту три зірочки (***) і матеріали, що підписувалися псевдонімами.

Більшість матеріалів антисемітського змісту, що не мали підписів, характерні майже для всіх окупаційних видань, зокрема газети «Відродження» (гебіт «Тараща», г/о «Київ»),

херсонського часопису «Голос Дніпра» (гебіт «Херсон», г/о «Миколаїв»), «Дніпропетровської газети» (г/о «Дніпропетровськ»), миколаївської газети «Українська думка» (г/о «Миколаїв»), часопису «Волинь» (г/о «Волинь-Подолія»), газети «Нова доба» (г/о «Житомир») тощо.

Статті, що позначались аббревіатурою і трьома зірочками, притаманні білоцерківській газеті «Дзвін волі», як, наприклад, «Цікавий епізод» (№ 39 (54)) і «Советській Союз – обіцяна земля для жидів» (№ 81). Перша підписана аббревіатурою Д.К, а друга – трьома зірочками, які вказували на передрук матеріалу з інших окупаційних видань.

Матеріали з яскраво вираженою антисемітською пропагандою, що підписувалися псевдонімами, зустрічаються в окупаційній пресі – «Уманський голос» (гебіт «Умань»), «Звільнена Україна» (гебіт «Богуслав»), «Хабнівські вісті» (гебіт «Хабне») генерального округу «Київ». Що характерно, часопис «Звільнена Україна» на відміну від інших окупаційних видань, найменше переймався антисемітською пропагандою. На його сторінках за 1941 р. була надрукована лише одна велика стаття «Всесвітній кагал», автор якої підписався псевдонімом Галін. Він нагадував своїм землякам, що саме єврейське населення «...є нацією експлуататорською, ...паразитами, котрі живляться соками того народу, серед якого вони живуть» [10]. Як приклад наводив відомі прізвища: Бродські, Рокфеллери, Файзінберги. Особливо наголошував на тому, що історія країн Європи знала багато випадків боротьби з іудеями, починаючи зі стародавніх часів. Тому не висловив здивування від того, що німці бажали «покласти кінець» їхньому пануванню у світі. Наприкінці статті намагався довести людям, що кожний представник єврейської національності «шпиг і майбутній працівник НКВД», тому потрібно було боротись «...з шпигунами, ворогами свого народу» як за своє власне життя [11].

Згідно з планами нацистів, масове знищення єврейського населення Богуслава відбулося в понеділок 15 вересня 1941 р. Тільки в один цей день було розстріляно 322 людини [12]. Привертає увагу той факт, що стаття Галіна «Всесвітній кагал» побачила світ саме напередодні та після цієї акції. Початок статті надрукований у недільному випуску, а кінець – у п'ятницю. Таким чином, вона з'явилась не випадково й її мета зрозуміла – виправдати дії зондеркоманди по знищенню євреїв в очах місцевого населення.

Антисемітські публікації займали передові позиції і в газеті «Відродження», що виходила в Таращі з вересня 1941 до кінця 1942 р., а з 1 січня 1943 р. змінила назву на «Таращанські вісті». Серед усіх публікацій відповідного змісту [13] виділялася стаття місцевого мешканця Йосипа Лихуші під назвою «Геть з комуністичним обманом», в якій він звинувачував євреїв у неповазі до української нації, в асиміляції серед українського народу, а особливо – у причинах голодомору 30-х років. «Це не була стихія, а штучний привід до знищення українців. Коли вимирали цілі села, пухли діти, шляхи поростали травою – жиди, тримаючи в своїх руках торгівлю, посміхаючись пили чай з українським цукром, булкою, маслом... Хто приказував нищити хліб, хто робить підпали? Хто на шляхах вбиває українців, що йдуть з полону? Хто закликає до партизанщини? – відповідь скрізь одна – жиди...», – писав він [14].

Архівні джерела повідомляють, що мешканці Таращанського району мали змогу публікуватися в місцевій пресі, адже вона сама їх запрошувала до співпраці. За подібні статті вони отримували гонорар, переважно в грошовому еквіваленті. Серед найпоширеніших причин такого явища, яке спостерігалось і в інших періодичних виданнях на початку окупації, можна виділити такі:

- розчарування радянською системою;
- переконання у тому, що радянська влада вже не повернеться;
- ненависть до єврейських родин, які жили за її часів краще;
- фінансова зацікавленість.

Про те, що стаття розпалювала міжнаціональну ворожнечу, автор не замислювався, адже вона вписувалась в антисемітську і антирадянську спрямованість пропаганди даного часопису, що діяв, як й інші, згідно з наказами і розпорядженнями німецької цивільної влади.

Подібне формування образу «ворога народу» і заклик до боротьби з ним могли подіяти на кожного українця, зокрема на того, що не з чуток знав про жорстокість працівників НКВС і голодомор 30-х років. Можливо, саме тому психологічний тиск і залякування стали найпоширенішими методами антисемітської пропаганди в пресі. Реакцію пересічного читача на подібні публікації знаходимо у праці Д. Малакова: «Так, 1933 р. у нас вдома пам'ятали добре, – пише він. – Щоденно, поспішаючи вранці після порожнього сніданку на роботу, батьки бачили селян, які приходили в Київ у пошуках заробітку й хліба, селян, що тікали з розореного колективізацією села. Вони вмирили в Києві під парканами, вікнами крамниць... Отож, виходить, окупаційні газети тут не брехали. Хоча, навіть вчорашня, потаємна правда сприймалася при німцях не одразу з повною довірою» [15].

Прикладом колабораціонізму періодичної преси у даний період є також білоцерківська газета «Дзвін» (з 16 липня 1942 р. «Дзвін волі»), адже незважаючи на те, що в перші місяці німецької окупації зондеркомандою 4а було знищено понад 3 тис. євреїв Білої Церкви (в 20-х числах серпня і з 6 до 8 вересня 1941 р.) [16], заклики до боротьби проти їх панування у всьому світі та звинувачення у всіх соціально-економічних негараздах, політичних провокаціях не припинялися протягом трирічної роботи вказаного видання. Заголовки опублікованих статей у газеті за 1941–1942 рр., говорили самі за себе: «Велика боротьба» (№1-5); «Про жидівське майно» (№ 6); «Жиди тікають з Советського Союзу» (№ 14); «Жиди будуть знищені» (№ 14 (29)); «Візьмемося до боротьби» (№ 20 (35)) тощо.

Матеріал про нібито світовий заколот євреїв був характерний і для публікацій за 1943 р. Так, у статті «Жидівські мости між Вашингтоном і Москвою» автор наголошував: «Не треба вже кращого доказу, що большевизм – це жидівська робота та що жиди винні в усіх нещастях, злиднях і страхіттях, яких зазнали советські люди. Але ці самі жиди, які фінансували большевицьку революцію, держать тепер у своїх руках також нитки політичного та господарського життя США... Міжнародне жидівство використовує ці великі держави і Англію для досягнення повного панування над світом і всіма народами. Німеччина із своїми союзниками повстала проти цього жидівського фронту і знищить його для добра всього людства, хоч би який тяжкий був цей бій...» [17].

Проте жодна газета не поміщала інформацію з приводу «остаточного вирішення єврейського питання» на території рейхскомісаріату, що пояснюється намаганням нацистського керівництва не розкривати методи, які використовувалися у боротьбі з єврейством. Це робилося свідомо, щоб уникнути паніки серед місцевого населення, зокрема єврейського, і не викликати обурення з боку міжнародної спільноти. Так, 197-а польова комендатура групи армій «Південь» отримала таке розпорядження: «При можливій ліквідації євреїв службою безпеки необхідно найсуворішим чином звертати увагу на те, щоб населення не бачило і не чуло про це» [18]. Лише через окремі повідомлення в деяких періодичних виданнях просочувалась інформація про порожні єврейські домівки та квартири, що є підтвердженням Голокосту.

З суто побутового рівня антисемітська пропаганда все більше набуває політичного забарвлення. Заклики до боротьби з місцевим єврейством змінюються висвітленням історії процесу завоювання світу єврейським капіталом. Особлива увага приділяється країнам антигітлерівської коаліції. Яким чином єврейські капіталісти підкорили Англію, США, Парагвай, СРСР можна прочитати, зокрема, в білоцерківській газеті «Дзвін волі» за 1942–1943 рр. [19]. Так, в одній із статей повідомлялось, що «жидівський та більшовицький інтернаціонали працюють рука в руку й мають одну спільну ціль: остаточне поневолення не жидівських народів і безоглядне їх визискування в опанованій жидами всесвітній республіці. Советській Союз – це край злиднів для всього його населення й обіцяна земля для жидів» [20]. Цей матеріал під тією самою назвою з'явився на три тижні раніше в «Дніпропетровській газеті» [21].

«Дніпропетровська газета» приділяла увагу не лише «радянським євреям». Вона публікувала матеріали про нібито руйнівну і підбурюючу діяльність американських, британських і

французьких представників єврейського капіталу. Зокрема в одному з номерів з'явилася інформація про те, що «американські жида дуже попрацювали над тим, щоб викликати Другу світову війну. За допомогою війни вони мріють досягти світового панування. Всіма силами намагаються вони знищити Німеччину, яка вже багатьом народам відкрила очі на експлуаторські цілі жидви. Та жидівські мрії не здійсняться, бо молоді народи мають великі сили та перевагу на своєму боці». У статті «Французьке господарство позбавляється жидів» автор повідомляв про націоналізацію єврейського капіталу і передачу його німецьким підприємцям, саркастично наголошуючи на тому, що «у жидів відняли мішок з грішми, які вони так люблять, що є актом справедливості» [22].

Суспільно-політичне забарвлення матеріалів антисемітського змісту знаходимо у публікаціях таращанської преси, де «панування жидів у Советському Союзі» представлено як «жахливе зажидівлення» партійного й адміністративного державного апарату, органів юстиції, преси і радіо [23]. Однакова стаття у білоцерківській газеті «Дзвін волі» і херсонському часописі «Голос Дніпра» пояснювала своїм читачам, що «в господарському та науковому житті Великобританії жида мають вирішальний вплив...Зажидівлення англійської преси – це факт, який свідчить про те, що інтереси Черчілля тісно переплелися з інтересами жидівського капіталу...» [24], а інша попереджала про «жидівський вплив не лише на пресу, а й англійський кінематограф» [25]. Миколаївська газета «Українська думка» у вересні–жовтні 1943 р. писала про «засилля жидів на Алжирському радіо» і про роботу нібито жидівської преси Англії і США [26].

Отже, публікації друкованих органів рейхскомісаріату «Україна» за умов нацистського режиму були дійовим засобом ідеологічного впливу на населення і проводили активну антисемітську пропаганду. По-перше, преса намагалася виправдати геноцид окупаційної влади щодо євреїв в очах місцевого населення; по-друге, розпалювала ворожнечу між українським та єврейським населенням, щоб сприяти кращому виявленню тих євреїв, що переховувалися. Психологічний тиск мав подвійний результат. З одного боку, частина населення, не переймаючись долею євреїв, їх «видавала», а з іншого, – знаходились люди, що їх рятували: переховували і годували, ризикуючи власним життям.

Аналіз періодичних видань засвідчує, що юдофобія в окупаційній періодиці простежувалася протягом всього періоду окупації, але, починаючи з 1942 р., характер статей змінюється. Ідеологічний вплив на населення продовжувався навіть там, де єврейське населення було повністю винищене, тому антисемітизм набув політичного забарвлення. Увага читачів акцентувалася на боротьбі «визволителів» зі світовим єврейським капіталом і нібито всесвітньою єврейською змовою.

Література

1. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941 – 1944 рр.) //Укр. іст. журнал. – 1992. – № 2. – С. 25–32.
2. Смилянская Ю.В. История одной редакции («Украинское слово» и «Новое украинское слово») //«Тень Холокоста». Сборник научных статей второй международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия». – М., 1998. – С. 137 – 139.
3. Подольський А.Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941 – 1944): Автореф. канд. іст. наук. – К., 1996; Левітас Ф.Л. Євреї України в роки Другої світової війни. – К., 1997. – 272 с.
4. Гончаренко О. Голокост на території Київщини: до питання про антисемітську основу ідеологічної обробки населення //Наукові записки з української історії: Збір. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 173–178.
5. Винокурова Ф. Вінницька обласна окупаційна преса 1941–1944 рр. у науково-довідковій бібліотеці Держархіву Вінницької області як джерело вивчення ідеології і практики геноциду //Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – К., 2004. – Вип. 13. –

- С. 449–460; Сугацька Н. Єврейське питання в колаборантській пресі на Миколаївщині (1941–1944 рр.) //Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2004. – С. 46–47.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 146. – Арк. 7–16.
 7. Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 112. – Арк. 1.
 8. «...жидам немає місця серед нас»; «нарешті прийшов час, коли майже всі нації Європи навчилися розпізнавати свого загального ворога – жида...» /Альтман И.А. Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. – М.: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – С. 43, 52.
 9. «Англія воює за жидів» //Волинь. – 1941. – 23 листоп.
 10. Звільнена Україна. – 1941. – 14 верес.
 11. Там само.
 12. Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 88–89.
 13. «Мароканські жиди перебираються в гетто» //Відродження. – 1941. – 5 жовт.; «Наїзд жидів на Сирію», «Шкідництво по жидівському» //Там само. – 12 жовт.; «Жидівська наука як засіб поневолення світу» //Там само. – 1942. – 16 серп.; «Безцільне плазунство» //Там само. – 20 верес.; «Так воюють жидівські фінансисти» //Там само. – 24 верес.
 14. Відродження. – 1941. – 12 жовт.
 15. Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – К.: Амадей, 2002. – С. 146–147.
 16. Круглов А. И. Вказ. праця. – С. 86, 88.
 17. Дзвін волі. – 1943. – 15 квіт.
 18. Коваль М. В. Вказ. праця. – С. 27.
 19. «Жида гнали Англію до війни» //Дзвін волі. – 1942. – № 67 (82); «Зажидівлення уряду Рузвельта» //Там само. – № 74 (89), «Парагвай в жидівській петлі» //Там само. – 1943. – № 49 (145); «Жидівська спроба опанувати світ» //Там само. – № 72 (168).
 20. «Советський Союз – обіцяна земля для жидів» //Дзвін волі. – 1942. – 2 листоп.
 21. «Советський Союз – обіцяна земля для жидів» //Дніпропетровська газета. – 1942. – 10 жовт.
 22. «Америка як жидівський трамплін» //Дніпропетровська газета. – 1942. – 9 жовт.; «Французьке господарство позбавляється жидів» //Там само. – 29 жовт.
 23. «Панування жидів у Советському Союзі» //Відродження. – 1942. – 10 лип.
 24. «Війна Черчілля – це жидівська війна» //Дзвін волі. – 1943. – 10 лют.; Голос Дніпра. – 1943. – 28 берез.
 25. «Духовна отрута для англійського народу» //Голос Дніпра. – 1943. – 26 серп.
 26. «Жида ведуть агітацію, ворожу державам Осі» //Українська думка. – 1943. – 1 верес. «Преса як засіб жидівського панування» //Там само. – 13 жовт.

Ніколаєць Ю. О.,

*канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Висвітлення вітчизняними науковцями діяльності рад депутатів трудящих уррр за роки «хрущовської відлиги»

В статье анализируются работы отечественных исследователей, посвященные деятельности советов депутатов трудящихся в годы «хрущевской оттепели». Акцентируется внимание на изменениях в оценках историками статуса и деятельности местных советов.

The author of the article analyses our country's historians' works depicting the activity of workers' deputies' soviets during the years of the Khrushchov's 'thaw'. A special attention is paid to a contradictory nature of the attitudes given by the historians towards local soviets' status and activity.

Ключові слова: ради депутатів трудящих, громадські організації, депутати, вибори, органи місцевого самоврядування.

Протягом існування СРСР, незважаючи на заяви про розширення прав рад депутатів трудящих, їх діяльність залишалася під повним контролем партії і уряду. Така ситуація наклала відбиток на праці науковців радянської доби. Частково історіографічний аналіз доробку радянських істориків, які присвятили свої праці різним аспектам діяльності рад, був здійснений ще у часи існування СРСР А.В. Санцевичем, а праці сучасних вітчизняних вчених, які досліджували це питання, в історіографічному плані практично не аналізувалися. Тому метою цієї статті є історіографічний аналіз досліджень, присвячених діяльності рад депутатів трудящих УРСР, та визначення змін оцінок такої діяльності у працях вітчизняних істориків.

У період існування влади, що називала себе «радянською», ставлення керівництва власне до рад депутатів трудящих як органів влади було неоднозначним. В.І. Ленін підкреслював, що ради забезпечують залучення народу до постійної і неодмінної, притому вирішальної, участі в демократичному управлінні державою [1]. Але реально за часів існування СРСР внаслідок надмірної централізації державного управління ради як органи влади фактично втратили свою роль. У суспільстві, яким керувала єдина правляча партія, не було місця органам влади, які б нею не контролювалися. Поступово виборність складу рад перетворилася на фікцію, коли під час виборів на посаду депутата пропонувалася лише одна кандидатура.

Чітко дотримуючись «керівної і спрямовуючої» ролі партії, радянські історики висували ідеї, пов'язані із приниженням ролі рад у системі управління, водночас наголошуючи на необхідності повернутися до ленінських принципів організації і діяльності рад. Вони нерідко прагнули «науково» обґрунтувати необхідність розпуску сільських і селищних рад та суттєвого звуження функцій міських, обласних та районних рад. І, звичайно, великого значення у працях істориків надавалося питанням партійного керівництва радами та «зміцнення» їх складу за рахунок комуністів. Адже комуністична партія завжди надавала великого значення діяльності партійних організацій у радах, розглядаючи її як важливий засіб посилення партійного впливу серед трудящих і поліпшення роботи радянського державного апарату.

У період «відлиги» ставлення Комуністичної партії до рад було визначене у постанові ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих та посилення їх зв'язків з масами, коли перед партійними комітетами ставилося завдання «...активізувати роботу партійних груп в Радах і виконкоммах... забезпечити, щоб всі директиви партійних органів, що стосуються роботи Рад, проводилися через комуністів, які працюють в Радах, і через партійні групи виконкомів і сесій Рад» [2]. Фактично завданням комуністів було всебічне посилення впливу партії і проведення її політики серед безпартійних. У грудні 1962 р. вийшов указ Президії

Верховної Ради УРСР про утворення обласних промислових і обласних сільських рад депутатів трудящих. Навесні 1963 р. з'явився відповідний закон. Пізніше, після відставки М.С. Хрущова, частина партійних рішень, які стосувалися діяльності рад, була відмінена. Так, було скасовано раднаргоспи, які контролювали у період «відлиги» окремі економічні аспекти діяльності, що раніше перебували у віданні місцевих рад депутатів трудящих.

Протягом 1953 – 1964 рр. питання діяльності рад, у тому числі і в Україні, знайшли своє відображення насамперед у працях загальнотеоретичного плану [3]. У них зроблені спроби розкрити теоретичні основи демократизації рад як основи політичної системи країни, визначалася необхідність повернення до ленінських принципів діяльності рад як представницьких органів влади. Таким чином, науковці визнавали факт зміни ролі рад у суспільно-політичному житті, а також те, що ці зміни пішли не на користь діяльності рад депутатів трудящих. Разом з тим, для таких праць характерним виявилась те, що їх автори обмежувалися лише пошуком шляхів вдосконалення існуючої сталої моделі державного управління, виправдовували партійне керівництво радами. Відсутні у працях науковців роздуми стосовно того, чому ради у своїй діяльності відійшли від принципів, визначених Леніним, та практично втратили свій вплив на політику держави, і хто винен у тому, що це мало місце у країні, влада якої носить назву «радянської».

У роки «відлиги» здійснювались спроби переглянути визначення статусу рад депутатів трудящих. Діяльність рад відповідно до партійних рішень розглядалася деякими дослідниками як діяльність громадських організацій. Так, М.Т. Бортнійчук наголошував, що, поєднуючи риси державної і громадської організацій, ради, як вказується у новій Програмі КПРС, все більше виступають як громадські організації, у діяльності яких широку й безпосередню участь беруть народні маси [4]. А Л. Карапетян і В. Разін акцентують увагу на тому, що основним напрямом діяльності районних рад у містах має стати експлуатація і ремонт житлового фонду, благоустрій територій, що прилягають до житлового фонду, служба побуту. Вони пропонували поступово почати скасовувати сільські ради, а їхні функції передати раднаргоспам і колгоспам, тобто господарським організаціям [5]. Політичною формою організації державної влади у центрі і на місцях називав ради В.П. Кисельов, який стверджував, що поліпшення діяльності рад депутатів трудящих, піднесення їх ролі у господарському і культурному будівництві на рубежі 1960-х років стало одним із головних практичних завдань КП України. Він вважав, що у постійному процесі демократизації соціалістичної державності, всієї системи політичної організації радянського суспільства першорядне значення має всебічне розширення демократичних принципів організації і діяльності рад, особливо – удосконалення форм народного представництва. Констатуючи факт зменшення кількості рад з 1957 до 1961 р. та наголошуючи водночас на зміцненні рад за рахунок їх скорочення, цей вчений вказував, що проведення сесій та засідань рад безпосередньо на виробництві (підприємствах, фермах, у виробничих бригадах) та участь місцевих жителів, добре обізнаних з питаннями, які виносились на обговорення, допомагала радам приймати правильні рішення. Організація депутатських груп як за територіальним, так і за виробничим принципом, що знаходило всіляку підтримку з боку партійних органів, розглядалася ним як значне досягнення партії у керівництві радами [6].

Окремі праці присвячена висвітленню провідної ролі робітничого класу в державному управлінні, який був широко представлений у складі рад. Деякі дослідники радянської доби саме через збільшення кількості робітників у радах прагнули довести зростаючу їх роль у суспільно-політичному житті і те, що звичайні громадяни таким чином беруть активну участь в управлінні державою. Так, І.В. Шульга підкреслював, що керівний вплив на колгоспне село робітничий клас справляє насамперед через державні та громадські організації, подальше поліпшення діяльності рад, підвищення їх ролі у політичному житті країни сприяє зміцненню союзу робітничого класу й селянства, широкому залученню трудящих мас до управління державою, підвищенню політичної і трудової активності трудящих у комуністичному будівництві [7]. Реальним справжнім

демократизмом радянської політичної системи Я.С. Серішев вважав те, що всі органи влади обираються трудящими, складаються з представників трудящих і знаходяться під контролем трудящих, а справжнє народовладдя виявляється у процесі обрання ланок рад, які представляють і охоплюють все населення країни. Однак тут же автор зазначає: критерієм довіри народу до влади є вибори до складу рад комуністів та робітників і меншою мірою – селян, тобто людей, які створюють матеріальні цінності суспільства [8].

У наукових працях, видруковані у роки «відлиги» в Україні, також розглядалася практична діяльність місцевих рад, піддавався критиці негативний досвід роботи рад, а також окремих керівних радянських працівників [9].

У 1960-х роках питання партійного керівництва радами стало предметом дослідження П.О. Власкіна, який разом із багатьма іншими дослідниками вважав ради громадськими організаціями [10]. Автор наголошував, що більш як півстолітнє існування Радянської соціалістичної держави є переконливим свідченням того, що народовладдя в країні проявляється перш за все в радах, а ради депутатів трудящих являють собою всеохоплюючу масову організацію трудящих, справді демократичні органи державної влади [11]. У працях О.М. Зленка, І.П. Кожукала, О.І. Лимаренка, К.Є. Федонюка [12] чітко простежується лінія на зростаючу роль партії у керівництві всіма ланками радянської роботи на протигагу необхідності зростання ролі рад як органів народовладдя. П.О. Власкін з цього приводу зауважував, що причиною слабкої роботи деяких рад і виконкомів значною мірою є недостатня активність партійних груп, їх вплив на решту депутатів. А однією з найважливіших умов підвищення ролі рад депутатів трудящих у господарському і культурному будівництві є даліше поліпшення партійного керівництва радами і вдосконалення форм цього керівництва. Причиною негараздів у роботі партійних груп рад ним називалася перебудова, яка проходила у 1962 р. і передбачала створення керівних органів за виробничим принципом [13]. У газета «Комуніст» з цього приводу, вже після відставки М.С. Хрущова, зауважувалось, що перебудова керівних органів за виробничим принципом вкрай негативно відбилася на діяльності рад депутатів трудящих. Їх роль виявилася пониженою. Особливо це позначилося на районних та сільських радах. Фактично вони були позбавлені можливості активно втручатися у питання господарського будівництва [14]. А у газеті «Правда» наголошувалося, що перебудова призвела на окремих ділянках господарського будівництва до послаблення впливу партійних органів на виробничу діяльність [15]. Вже після відставки М.С. Хрущова науковці дозволили собі дійти висновку, що тільки після листопадового Пленуму ЦК КПРС 1964 р. були відновлені ленінські організаційні принципи партійного та державного керівництва і створені сприятливі умови для подальшого розвитку рад і посилення партійного керівництва громадськими організаціями [16]. Проблема втілення ленінських принципів у роботі рад депутатів трудящих стала предметом дослідження О.С. Маруняк. Вважаючи, що Ленін в особі рад відкрив найдосконалішу державну форму диктатури пролетаріату, найдоцільнішу форму втілення і уособлення соціалістичного демократизму, він досліджує роботу партії по керівництву радами, вважаючи збільшення кількості комуністів і робітників у складі рад ознакою їх демократизму [17]. Подібної думки дотримувався і В.П. Шкварець, який називав ради втіленням демократизму радянського суспільства [18].

Питання вивчення основ радянського будівництва, узагальнення та осмислення нагромадженого досвіду розкривалися у працях М.М. Виноградова, М.М. Дьомочкіна, Г.Є. Єськова, Ю.С. Кукушкіна, Г.Б. Куликової, Б.М. Морокової, С.Ф. Найди [19] та інших вчених, що виконані на загальносоюзному матеріалі. У них виправдовувалися система партійного керівництва радами, розкривалися шляхи вдосконалення організаційної, кадрової роботи органів влади.

У сучасний період після проголошення незалежності України з'явилися історичні дослідження, у яких діяльність рад оцінюється з нових позицій, а вони самі розглядаються у якості місцевих органів влади, а не громадських організацій. Аналізуючи розвиток радянської промисловості і будівництва у роки «відлиги», В. Баран та В. Даниленко вказують на те, що у

другій половині 50-х років зросла роль місцевих рад депутатів трудящих. Вони одержали ширші права у господарському та соціально-культурному будівництві. Але згодом, особливо в 1961 – 1963 рр., можливості місцевих органів влади були відчутно обмежені, насамперед у питаннях економічного розвитку, в управлінні господарством. В. Баран і В. Даниленко наголошують, що ситуація для рад змінилася на гірше після передачі місцевої промисловості в підпорядкування раднаргоспів, адже в перші роки семирічки місцева промисловість знаходилась у підпорядкуванні місцевих рад, що зміцнило прибуткову частину їхніх бюджетів, дозволило краще використовувати власні джерела сировини, відходи виробництва [20].

В. Литвин наголошує на тому, що ради не мали реального впливу на суспільне життя. Для доведення своєї тези він наводить висловлювання комуністів похилого віку, які вважали за потрібне у часи «відлиги» відродити владу рад, депутати яких мали обиратися з кількох кандидатів [21].

Загалом праці, присвячені діяльності рад, можна умовно поділити на власне історичні дослідження, роботи правознавців та істориків партії. Найбільшою є кількість досліджень, присвячених історико-партійній тематиці у діяльності рад. З іншого боку, дослідження правознавців та історичні дослідження, написані не істориками партії, торкаються значно ширше коло питань діяльності рад депутатів трудящих. Крім того, праці власне радянських істориків щодо діяльності рад можуть бути поділені на ті, що написані у період «відлиги», та інші, написані під час керівництва державою Л.І. Брежневим. У перших наголошувалося на необхідності зменшення функцій рад за рахунок їх передачі раднаргоспам, а другі, констатуючи факт відходу від ленінських принципів діяльності рад внаслідок «волюнтаризму» у керівництві країною, вказували, що такі принципи діяльності рад були відновлені вже після позбавлення М.С. Хрущова влади.

Опрацювання істориками відповідних архівних джерел, які стали доступнішими у роки «відлиги», мало здебільшого тенденційний характер: використовувалося лише те, що доводило авторську концепцію і не суперечило загальноприйнятій думці. Автори критикували лише окремі недоліки в роботі сесій рад та виконкомів, не розуміли фактичного стану безправності місцевих органів влади, а тому навіть найкращі рекомендації по вдосконаленню їх діяльності не могли бути втіленими на практиці за умов панування адміністративно-командної системи. Нині ж науковці, які використовують широкий доступ до архівних матеріалів, доходять набагато більш аргументованих висновків щодо діяльності рад у період «відлиги», хоча й іноді уникають висвітлення і аналізу того позитивного, що було у діяльності рад у період правління М.С. Хрущова.

Література

1. Ленін В.І. Твори. – Т. 28. – С. 428.
2. Постановление ЦК КПСС «Об улучшении деятельности Советов депутатов трудящихся и усилении их связей с массами» от 22 января 1957 г. – М., 1957. – С. 455 – 456.
3. Горкин А.Ф. Партия и Советы. – М., 1955; Советы депутатов трудящихся в период развернутого строительства коммунизма. – М., 1961; Зленко О.М. Развитие демократических принципов государственного управления. – К., 1962; Органов Н. Партия и Советы. – М., 1962; Карапетян Л., Разин В. Советы общенационального государства. – М., 1964.
4. Бортнійчук М.Т. Підвищення ролі громадських організацій в період розгорнутого будівництва комунізму // Укр. істор. журн. – 1961. – № 6. – С. 32–33.
5. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 102.
6. Кисельов В.П. Діяльність Комуністичної партії України в галузі дальшого поліпшення організаційно-масової роботи місцевих Рад (1956–1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 38. – С. 47 – 48.

7. Шульга І.В. Розвиток ХХІІ з'їздом партії марксистсько-ленінського вчення про зростання керівної ролі робітничого класу в союзі з селянством //Наук. записки з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968. – С. 9.
8. Серішев Я.М. Проти буржуазної фальсифікації керівництва КПРС масовими організаціями трудящих в умовах будівництва комунізму //Наук. праці з історії КПРС. –К., 1973. – Вип. 60.– С. 4.
9. Клименко В. Робота з кадрами – основа наших успіхів. – К., 1960; Мозир С.М., Федонюк К.Є. Організаційно-масова діяльність місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР. – Львів, 1961; Федонюк К.Є. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящих УРСР. – Львів, 1962.
10. Власкин П.А. Некоторые вопросы партийного руководства местными Советами. – Ровно, 1967; Власкин П.О. До питання про роботу партійних груп місцевих Рад депутатів трудящих на Україні (1959–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 52. –С. 100 – 108.
11. Власкин П.О. До питання про роботу партійних груп місцевих Рад депутатів трудящих на Україні (1959–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 52. – С. 100.
12. Федонюк К.Є., Лимаренко О.І. Місцеві Ради – організація народовладдя. – Львів, 1968; Кожукало І.П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму. – К., 1976.
13. Власкин П.О. До питання про роботу партійних груп місцевих Рад депутатів трудящих на Україні (1959–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 52. – С. 104.
14. Комуніст. – 1964. – № 16. – С. 8.
15. Правда. – 1964. – № 18 листоп.
16. Власкин П.О. До питання про роботу партійних груп місцевих Рад депутатів трудящих на Україні (1959–1965 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 52. – С. 105.
17. Маруняк О.С, Втілення ленінських принципів соціалістичного демократизму в роботі місцевих Рад – вирішальна умова комуністичного будівництва //Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 52. – К., 1972. – С. 109 – 114.
18. Шкварець В.П. Партійне керівництво діяльністю масових організацій на селі (1959–1971 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 60. – С. 130 – 131.
19. Советы за 50 лет /Рук. ред. кол. С.Ф. Найда. – М., 1967; Кукушкин Ю.С. Советы в развитом социалистическом обществе. – М., 1976; Демочкин Н.Н. Власть народа: формирование, состав, деятельность в условиях развитого социализма. – М., 1973; Партия и Советы /Ред. кол.: Б.М. Морозов, Н.Н. Виноградов. Г.С. Еськов. – М., 1982.
20. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). – К., 1999. – С. 102.
21. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965). – К., 2004. – С. 43 – 44.

Печериця Т. В.,

канд. істор. наук., доцент кафедри українознавства, культурології та іноземних мов
Кіровоградського юридичного інституту
Національного університету внутрішніх справ

Опозиція в Україні: теорія та історія

В статье рассматриваются проблемы становления и развития оппозиции в Украине.

The given article touches upon the problems of formation of opposition in Ukraine, as well as its development.

Ключові слова: опозиція, демократія, вибори, інституціоналізація.

Політичні перетворення, які відбулися в Україні протягом останніх років, і породжені ними процеси демократизації стимулюють підвищення інтересу до механізмів формування та функціонування не лише структур влади, а й опозиції. Проголосивши сьогодні курс на європейську інтеграцію та входження до євроатлантичних структур, наша держава тим самим взяла зобов'язання щодо приведення своєї політичної системи, характеру відносин в ній, рівня політичної культури у відповідність до демократичних стандартів. Одним із важливих завдань на цьому шляху має стати формування цивілізованих стосунків між владою і опозицією. Отже, на сучасному етапі в Україні особливо гостро та актуально постала проблема комплексного наукового дослідження такого феномену як опозиція.

Першим виявом наукового інтересу щодо суті, місця, ролі та значення опозиції стала Всеукраїнська науково-практична конференція 1996 р. [1]. На жаль, у подальшому ця проблема перемістилася переважно на сферу практичної політики, де її тлумачили по-різному, але здебільшого з негативним, а то й антидержавним, тобто на межі законності, відтінком. Тим самим дискредитувався важливий елемент громадянського суспільства, яке є базисним фундаментом демократії. Друга хвиля наукового вивчення опозиції – теорії та історії – припадає на 2000 р. Зокрема, у 2002 р. науковцями був виданий збірник статей, присвячений проблемам діяльності опозиції в Україні [2]. Таким чином, процес наукового дослідження проблем формування та функціонування опозиції в Україні знаходиться лише на початку свого розвитку.

Складність дослідження такого феномену як опозиція обумовлена насамперед тим, що сьогодні в Україні відсутнє науково обґрунтоване та законодавчо закріплене розуміння самого поняття – «опозиція», основних її функцій, завдань тощо. Отже, перш ніж перейти до ретроспективного аналізу діяльності опозиції в Україні, необхідно визначитися, що ми розуміємо під цим поняттям. У перекладі з латинської мови термін «*oppositio*» означає «протиставлення». В сучасній політології це поняття має досить широкий діапазон визначень: від протистояння як характеристики суспільних відносин до опозиції як інституту політичної системи, характерного для громадянського суспільства та правової держави [3]. Зокрема, Л. Тупчієнко під опозицією розуміє лише *легітимне* існування в суспільстві політичної сили (ідей та організацій), яка публічно висловлює свою незгоду з програмою та практикою діючої влади і в такий самий спосіб пропонує власні проекти політичних дій [4, с. 12]. Таке визначення опозиції, на нашу думку, є необ'єктивним, оскільки залишає за його межами шістдесятництво, дисиденство тощо. Сьогодні найбільш науково обґрунтованим є визначення опозиції, запропоноване Центром ім. Разумкова, згідно з яким політична опозиція характеризується «... як сукупність *суб'єктів політичного життя*, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та/або методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі» [5, с. 3]. Таке визначення також підкреслює той факт, що функціонування опозиції можливе лише в демократичному суспільстві, в якому вона матиме

правовий статус. Але ж історія свідчить, що опозиція існувала в усі часи, в усіх державах за будь-яких політичних режимів. Однак при цьому різними були форми її інституціоналізації, які безпосередньо залежать від політичного режиму і форми державного правління у країні. За тоталітарного режиму вона загнана у підпілля, діє нелегально, нерідко з ризиком для життя кожного учасника опозиційної діяльності; за авторитарного – політична опозиція використовує напівлегальні методи і лише в демократичному суспільстві вона має відкритий (легальний) характер – видає свої друковані органи, захищена правовими нормами.

Отже, враховуючи викладене вище, доходимо висновку, що у своєму розвитку опозиція в будь-якій країні проходить через два етапи: позаінституціональний (нелегальний) та інституціональний (легальний). Таким чином, визначення опозиції, запропоновані Л. Тупчієнком та Центром ім. Разумкова, є тлумаченням інституціональної опозиції, становлення якої в Україні розпочалося лише в 1990 р.

Хрестоматійним прикладом інституціоналізації опозиції є Великобританія, де ще в 1826 р. з'явилося поняття «Опозиція Його/Її Величності», а з 1937 р., за Актом про міністрів, лідер Опозиції отримує платню з державного бюджету [6, с. 5]. Хоча інституціоналізація опозиції була результатом унікальної історії британського парламентаризму, користь цієї ідеї була визнана більшістю авторів і законодавців європейських країн у ХІХ ст., і лібералізація режимів у цих країнах знаменувалася зростанням поваги до опозиції з боку і влади, і суспільства – розробкою механізмів легального, узаконеного впливу опозиції на владу [7, с. 38 – 39].

Для української практики (враховуючи те, що Україна довгий час була недержавною нацією) суттєвим є і поділ опозиції залежно від її мети на системну (конструктивну) опозицію, яка поділяє основні цінності, принципи та цілі політичної системи, але заперечує методи здійснення політики і позасистемну (структурну), яка протистоїть основним принципам існуючої політичної системи, виступає за радикальну зміну політичного режиму.

На думку більшості науковців (Й. Рисіч, О. Бажан, Ю. Данилюк, Л. Тупчієнко), початок формування позаінституціональної політичної опозиції в Україні припадає на 40 – 50-і роки ХХ ст., до перших лідерів якої слід віднести Олексу Тихого, Юрія Литвина, Левка Лук'яненка. В їхніх діях були всі ознаки опозиційного ставлення до влади: критика політичного курсу, невдоволення політичними інститутами, заклики до зміни суспільно-політичного устрою, до національного відродження. Тоталітарний режим «оцінив» небезпеку, що могла виникнути від такої політичної діяльності, ув'язнивши інакомислячих. Подальше зміцнення й загартування української опозиції відбулося в русі шістдесятництва і дисидентства. На думку Й. Рисіч, організаційно та ідейно оформлену опозицію у 1964 р. створили Дмитро Квезько та Зіновій Красівський під назвою «Український національний фронт» [8, с. 17]. Нагадаємо, що це були прояви опозиції до існуючого комуністичного режиму, тобто змістом своїм вони мали демократичні цінності. Про визволення України як колонії від імперії опозиція, яку ми можемо охарактеризувати як позасистемну, заговорила лише наприкінці 80-х років, а точніше – з виникненням Руху та оформленням Української республіканської партії – першого принципового противника комуністичної системи і СРСР.

Початок інституціоналізації опозиції в Україні поклали березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради та місцевих Рад, вони вперше дали можливість сформуванню офіційної опозиції. Станом на 19 березня 1990 р. тоді було обрано 443 з 450 народних депутатів УРСР і 284 647 депутатів місцевих рад з 307 267 [9, с. 41]. У ході перших альтернативних виборів представники опозиційних сил (головною опозиційною силою до КППС був Рух) вперше набули статусу народних депутатів, що вперше зробило їх діяльність легітимною і більше того, надало їм право законодавчої ініціативи. Головним політичним досягненням демократичних сил було створення 8 червня 1990 р. «Народної Ради» – першої за часів радянської влади політичної опозиції у вищому законодавчому органі України. У подальшому, під тиском студентів (студентське голодування у жовтні 1990 р. у наметовому містечку на майдані Незалежності) та інших

демократичних сил 26 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР скасувала ст. 6 Конституції, була ліквідована правова основа монополії компартії на владу і проголошена свобода політичної діяльності. У червні 1991 р. розглядом на сесії Верховної Ради УРСР питання про Закон про громадські об'єднання в Україні завершився процес боротьби за юридичне право на існування опозиції – різних політичних партій та об'єднань [8, с. 18–19].

Діяльність Народної Ради поступово набувала рис структурованої опозиції. Але після грудневих подій 1991 р. опозиція як політично окреслене явище була розмита, бо Народна Рада як організаційна структура парламентської опозиції розпустилася. Такі події як те, що Україна з колонії стала незалежною державою і комуністична партія була усунута від одноосібної влади – оголили характер опозиції. Вона не змогла організаційно переоформитися і стати конструктивною.

Таким чином, занадто швидка і легка суверенізація (лише протягом одного року) України не дала змоги опозиції вибудувати власну позитивну програму суспільних перетворень, що у свою чергу дозволило укріпитися владі, тобто партноменклатурі. Як зазначив у своїй книзі активний учасник тих подій Ю. Бадзьо, «...проголошення незалежності України було здобутком не лише українських антикомуністичних сил, а й того прошарку компартійної номенклатури, який прихильно сприйняв процес суверенізації республіки, а потім і її повну державну незалежність. На жаль, ми не зуміли закріпити перемогу, розвинути її. Замість того, щоб консолідуватися з тими радянськими кадрами, які об'єктивно сприяли творенню незалежної України й українському національному відродженню, антикомуністичне українство, передусім в особі Руху-партії, оцінюючи процеси під вузькопартійним кутом зору, повело фронтальний наступ проти так зв. партократії» [10, с. 40].

На динаміку політичної боротьби 90-х років ХХ ст. великий вплив справляли провідні опозиційні партії та рухи. Так, найвпливовішою опозиційною силою на той час був правоцентристський рух. Його авторитетний представник – В. Чорновіл – став головним супротивником Л. Кравчука на президентських виборах 1991 р. Потім, у середині 90-х, центром опозиції стали лівоцентристські сили, лідер яких Л. Кучма переміг у 1994 і 1999 рр. на президентських виборах. Проте у другій половині 90-х років провідною силою опозиції виявилися комуністи та їх союзники. Революційна лихоманка у парламенті – формування на початку 2000 р. парламентської більшості – зумовило потребу правового оформлення парламентської меншості.

Протягом всіх років незалежності номенклатура влади вживала заходи, спрямовані на те, щоб утриматися при владі, не дати опонентам змоги перехопити важелі управління. Однак, прагнучи забезпечувати собі належний імідж як у світі, так і перед своїми громадянами, вона змушена була визнавати незалежні засоби масової інформації, політичні партії, незалежні профспілки, запроваджувати реформи, тим самим формуючи елементи громадянського суспільства. Одним із проявів його стала поява в Україні опозиції «нового зразка», а саме сил, що виступили у березні 2001 р. проти існуючого режиму, уособленням якого став діючий на той час президент Л. Кучма. При цьому йшлося про елементарну зміну діючих осіб при владі. Саме ця обставина об'єднала в її лавах і тих, хто випав із номенклатури влади в результаті кланових «розборок», і тих, хто не дуже піклується про моральність поведінки, і незламних борців за українську ідею [4, с. 14–15]. Відсутність взаєморозуміння і діалогу в Україні між владою та опозицією на початку 2000-х років призвели до того, що наявність останньої ввела країну до політичної нестабільності. Вирішальну роль у подальшій легалізації опозиційних сил в Україні і створенні реальних умов її приходу до влади, відіграли парламентські вибори 2002 р. У результаті виборів позасистемна (ліва) опозиція представлена в Парламенті комуністичною партією України, втратила свої лідируючі позиції, натомість системна опозиція правих сил, представлена фракціями блоку В. Ющенка «Наша Україна», блоку Ю. Тимошенко та Соціалістичної партії України отримала значно більший квотум довіри населення. Системна опозиція правих сил, центром яких став блок «Наша Україна», запропонувала альтернативні шляхи розвитку суспільства в рамках стратегії на демократичні ринкові перетворення та реалізацію європейського вибору.

Взаємодія влади та опозиції у 2002 – 2004 рр. не відповідала принципам демократії. Влада розглядала опозиційні політичні сили не як політичного опонента, а як політичного ворога, застосовувала до них засоби «силового» тиску, ігнорувала їх існування. Використання у протистоянні опозиції і влади «брудних» технологій та силових дій розхитувало державно-політичну систему, негативно вплинуло на моральність громадян та політичної еліти. Крім того, відсутність визначених правових рамок діяльності опозиції вразила самі основи демократії. Прихід до влади у 2004 р. опозиційних правих сил, які отримали значну громадську підтримку, супроводжувався не завжди законними діями як з боку влади, так і з боку опозиції. Більше того, невинуватий пресинг держави стосовно інститутів громадянського суспільства спонукав опозицію до використання радикальних методів. На нашу думку, головною причиною такої ситуації, заручником якої насамперед став український народ, виявилась відсутність законодавчої бази як для діяльності влади, так і для опозиції; невизначені правила їх взаємодії, зокрема, механізми демократичного завоювання влади опозиційними силами.

Таким чином, ретроспективний аналіз становлення та розвитку опозиції в Україні ще раз засвідчує, що найактуальнішою проблемою політичного розвитку сьогодення є проблема створення ефективної конституційно-законодавчої бази діяльності та взаємодії влади й опозиції. Нинішня українська влада, яка є вчорашньою опозицією, має на практиці підтвердити декларований нею стратегічний курс на демократизацію. Інакше, не може бути й мови про реальну інтеграцію до європейського співтовариства демократичних держав.

Література

1. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матер. наук.-практ. конфер. – К., 1996.
2. Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002. – 212 с.
3. Зеркин Д. Политический конфликт и оппозиция // Социально-политический журнал. – 1998. – № 5. – С. 89–107; Матвеев С. Оппозиция та її роль в політичному житті сучасної України // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С. 111–113.
4. Тупчієнко Л. Політичні опоненти. Чи готові слухати один одного // Віче. – 2002. – № 3. – С. 12–15.
5. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 3.
6. Павленко Р. Оппозиція: права і повноваження // Людина і політика. – 2002. – № 4(22). – С. 3–10.
7. Оппозиция // Энциклопедический словарь/ Вид. Ф. Брокгауза, І. Єфрона. – СПб., 1897. – Т. XXII. – С. 38 – 39.
8. Рисіч Й. Нормально, коли в країні представлені всі відтінки політичної думки // Віче. – 1997. – № 8. – С. 8–21.
9. Бойко О. Оппозиційні сили в місцевій владі. Перші кроки та уроки // Віче. – 2002. – № 6. – С. 41–45.
10. Бадзьо Ю. Український вибір. – К., 2004. – С. 40.

*Римаренко І. В.,**ст. викл. кафедри цивільно-правових дисциплін
Академії праці і соціальних відносин*

Виникнення і формування масонства в Україні

В статье рассмотрены причины и социально-общественный фон возникновения масонства как национальной и политической элиты Украины в XVIII и XIX вв.

The author of the article deals with the social background and reasons for the origin of Masson movement as national and political elite in Ukraine during the XVIII – XIX centuries.

Ключові слова: масони, ложа, сквородинство, еліта, опозиція, гуртки.

Виникнення і формування масонства в Україні тривалий час було закритою темою для української історичної науки, але з початком відновлення української державності відбувся ренесанс цієї тематики. Розгляд проблеми виникнення і формування українського масонства відкриває перед читачем соціально-політичні процеси XVIII ст., особливу специфіку формування політико-духовної еліти України того часу.

Проблему виникнення масонства в Україні досліджувало багато українські вчених, однак не всі вони мають однакову думку на зародження українського масонства.

Так, С. Єфремов у праці «Масонство на Україні» доводить, що «...на Україну масонство заходило або через Великоросію, або через Польщу» [1]. На його думку, на першому етапі масонство було тільки масонством в Україні, але не мало національних рис і ніяк не впливало на соціально-політичні процеси того часу. Хоча, як вважає дослідник, в Україні був добре підготовлений ґрунт для розвитку масонства – діяльність українських братств та філософа Григорія Сковороди. Воно виникло наприкінці XVIII ст. під впливом польських лож, але інтенсивного поширення не мало.

У праці Н. Полонської-Василенко «Історія України» розглянуто проблему опозиційних гуртків шляхти на Лівобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., які мріяли про повернення втраченої автономії. На базі цих спілок народжуються таємні товариства. Дослідниця зазначає, що «Одними із перших таємних організацій були масонські ложі. В Україну масонство занесене з Росії та Польщі. Згодом до цієї організації почали входити українці, і ложі набували українського характеру. У XIX ст. масонська організація набуває політичного характеру, оскільки для конспіраційних завдань вона була дуже зручною, оскільки в ній уже була вироблена дисципліна та звичка до конспірації» [2].

Р. Петрів у своїй розвідці висуває досить оригінальну теорію походження українського масонства. Він пов'язує його виникнення з впливом іудейської організації «Таємнича сила», яка веде боротьбу з християнством [3]. Однак згодом автор повертається до тези виникнення масонства в Україні у 1742 р. за сприяння польських шляхтичів на Волині. Полемізуючи з С. Єфремовим, він заявляє: «Масонерія діяла не тільки в Києві чи Полтаві, вона була поширена майже по всій Україні» [4].

М. Грушевський причину поширення масонства в Україні вбачає у духовній кризі в Україні XVIII ст. і намаганні української еліти «до побудови собі нової ідеології чи релігії, моралі незалежної від офіційного церковного канону, а відповідно умовам життя нового шляхетського класу і всіх тих суспільних елементів, що на ці нові умови орієнтувалися». Він так само вважає, що українські братства, Сковорода зі своїми учнями, поширення німецьких містичних вчень у Росії і Україні вплинули на підготовку доброго ґрунту для паростків франкмасонства [5].

Сучасна дослідниця О. Крижановська у праці «Таємні організації в громадсько-політичному житті України» відкидає тезу аналогії між українськими братствами та масонськими ложами, вважаючи її хибною. Обидві організації відрізняються структурою, метою і, головне, ідеологічними засадами. Автор вказує на кілька шляхів формування масонства в Україні: «Масонство поширюється в Україні трьома шляхами: через Польщу, через Росію й безпосередньо із західноєвропейських країн, причому Галичина й Правобережна Україна стали у цьому відношенні польською «зоною впливу», а Лівобережжя та Слобожанщина – російською. В Україну масонство проклало собі й самостійні шляхи, непольські та неросійські. Зокрема, масонські ідеї опанували душі багатьох дітей козацької старшини, відряджених для здобуття освіти в престижні західноєвропейські університети. Чимало зробив для поширення цих ідей в Україні Григорій Сковорода: так він посприяв утворенню організацій і гуртків, на які відчутно вплинули масонські світоглядні орієнтири» [6].

У публікації А. Вишняускаса «Вільні мулярі в Україні» розвинута теза про західноєвропейський шлях масонства в Україну, насамперед через Польщу. Перша ложа була заснована у м. Вишневі на Волині польськими шляхтичами у 1742 р. [7].

Західноєвропейський шлях масонства в Україну досліджує відомий польський історик Людвіг Хасс, який вважає, що існували фактори, які підготували Україну до формування масонських спілок. Він присвятив явищу українського масонства кілька праць польською і французькою мовами. Висновком його досліджень було те, «...що діяльність перших масонських лож в Україні спричинила до виникнення таємних політичних товариств – осередків вітчизняного національно-визвольного руху» [8].

На базі цих досліджень автор побудував свою розвідку: кінець XVII – початок XVIII ст. став для української державності періодом занепаду і поступового поглинання північним сусідом. Під імперською п'ятою зникають залишки автономності України: виборча влада, козацтво, економіка та культура. Навіть церква стає залежною від світської влади, не може безпосередньо спілкуватися з православними ієрархами Антіохії та Константинополя без дозволу московського патріарха, кандидатури митрополитів київських затверджує цар. Церква поступово стає лише знаряддям у руках імперії, духовним цензором та пошукачем крамоли, відкидаючи освітні та благодійні функції.

Багато представників української старшини посіли пости в російських установах, змінили прізвище, віру, отримали грамоти на російське та польське шляхетне дворянство. Але більшість козацької старшини повинна була довести своє шляхетне походження департаменту герольдії Сенату. Особливо важко цей процес відбувся на півдні України, тому і йде поділ старшини на дворянство та різночинців.

Але навіть отримавши необхідні документи, українські шляхтичі перебували у невизначеному становищі, тому що російський уряд наділяв землями України російських поміщиків та іноземців. На Правобережній Україні – засилля польської шляхти, яка хоче витіснити цих «українських холопів, які себе називають благородними шляхтичами» [9]. Пріоритетність російських поміщиків в українських губерніях підтримується місцевою владою, українським дворянам заважають займати виборні дворянські посади, а також високі державні пости. Іде процес активного зубожіння українських шляхтичів і перехід у стан різночинців, обкладання податками, обмеження в торгівлі, відібрання земель та пільг.

Все це призводить до появи таємних патріотичних гуртків опозиціонерів у наприкінці XVIII ст. у Новгород-Сіверському, Чернігові, Полтаві. Саме у цих гуртках започатковується розвиток літературних патріотичних творів-памфлетів та історичних розвідок.

Велике значення цих творів полягало у тому, що в них заявлено про єдність українського народу, його історію й державність. Серед джерел того часу значне місце займають: «Щоденники»

П. Апостола, М. Ханенка, «Розмова Великоросії з Малоросією» С. Дівовича, «Ода на рабство» В. Капніста, «Історія русів» та ін.

Суспільство України спостерігає занепад освіти в країні у першій половині XVIII ст. – це занепад і обмеження Києво-Могилянської Академії, яка стає переважно теологічним закладом і активно відходить від принципів братських шкіл. А побудові світського університету в Україні перешкоджає російський уряд, хоча проекти такі подавалися ще за часів Івана Мазепи, і тому багато молоді їде навчатися до Москви, Німеччини, Італії, Францію та інших країн. Значний наступ йде на братські школи та школи при церквах і монастирях, їх закривають або перепрофілюють як лише теологічні заклади. Але саме в цей час активно розвивається аскетичний філософський рух, який очолив Григорій Сковорода. Багато принципів «сковородинства» дуже близькі до масонських доктрин: мета життя – щастя, яке дається свідомістю, що людина виконує волю Божу. Сковорода критикує діяльність православної церкви, яка, на його думку, матеріалізувалася і далека від християнських принципів. Головне – це внутрішня свобода, розвиток духовного світу, самопізнання – це пізнання Бога, влаштування життя у згоді з Богом. Сковорода був близький до масонських спілок того часу, маючи багато знайомих і друзів, проводячи диспути та суперечки, він не може прийняти масонство, але його ідеї та принципи використовувались масонами. Учні та друзі Г. Сковороди – Михайло Антоновський, Михайло Ковалинський теж були масонами і допомогли опублікувати в масонських часописах його твори. На Слобожанщині організацією масонського типу стала «Паліцинська академія», до якої входили прибічники Григорія Сковороди, у тому числі кілька масонів [10].

Наприкінці XVIII ст. українські опозиціонери зробили спробу повернення незалежної України. До Пруссії на переговори з канцлером Гердбергом поїхав дворянський маршалок В. Капніста, який мав з'ясувати, чи захоче прусський король Фрідріх Вільгельм II допомогти Україні визволитися з московської тиранії. Але Пруссія на той час не могла протистояти Росії, хоча і була зацікавлена в її послабленні, тому відповідь була архідипломатичною: «Поки що король є в мирі з Росією, але коли б дійшло до війни, то це річ України, зробити все потрібне, щоб дістати прусську поміч» [11].

Значну роль у появі масонства в Україні відіграла духовна криза, яка охопила все суспільство. Йде період перелому суспільно-культурних відносин, заміна одних духовних цінностей на інші, незнайомі і небажані, відторгнення імперських принципів. Ще живе й існує в думках горда теза: «Київ – другий Єрусалим», сформована філософами і політиками ще тої, незалежної України – Й. Борецьким, П. Могилою, Ф. Прокоповичем. Але вже відкинуті в минуле козащина, література, мова, «блиск шаблі Б. Хмельницького» [12]. У період правління Катерини II в Україні відбувався процес бюрократизації церкви, яка, повторюючи біблійне: «Богу – Богове, кесарю – кесареве», почала підтримувати деморалізацію суспільства. Священики отримували заробітну плату від уряду і мали доносити про все, що дізналися навіть під час сповіді. Все це призвело до зростання атеїзму, переходу в протестантизм, пошуку нових духовних розвідок, які не залежать від державного офіціозу. Церква втрачає повагу в очах суспільних груп, стає мішенню для анекдотів та памфлетів.

Крім факторів внутрішнього плану виникнення масонства в Україні, існували й зовнішні фактори.

Вже у XVIII ст. в Європі виникають таємні спілки зі стрункими філософськими доктринами, що будують ідеальні держави, де панують свобода, рівність, братерство. У 1638 р. вийшла праця Ф. Беконе «Нова Атлантида», а раніше, у 1619 – 1626 рр., свої праці опублікував І. Андре «Християнополіс» та «Опис християнської республіки». Визначний чеський вчений Ян Амос Каменський розробив вчення про «всезнання» – пансофію, формування якої можливе як створення Храму Мудрості, побудованого за завітами Бога, на ім'я – Верховний Будівничий. Далі Каменський організує «Невидиме Співтовариство» вчених наділити, які посвячені в таємні

знання і бажають заволодіти усім світом, щоб повести його шляхом світла до загального благополуччя.

XVIII століття – це століття розуму, просвітництва, період духовного зламу старого життя під тиском наукового знання. Але не всі у захопленні від атеїзму, скептицизму і наукової логіки, інших кликали містичні і окультні доктрини, жага до таємних знань, влади, самовираження, глобального суперего.

На початку згаданого століття сформувалися елементи масонської мозаїки: клуби гільдій і корпорацій за принципом взаємодопомоги, любов до таємних ритуалів, небажання приймати державні закони, які обмежують права і свободи, потяг до таємних знань і влади, бажання самореалізації. Ці фактори починають зближуватись і 24 червня 1717 р. в Іванів день у Лондоні, у корчмі «Гусак і рожен», відбувається об'єднання чотирьох лондонських лож і створення Великої Ложі Лондона.

Створення таємних спілок було деякою мірою опозицією діяльності державних органів, які почали вторгнення в усі сфери суспільного життя. Швидкий розвиток масонства в європейському просторі викликаний бажанням створити спілки, які знаходяться за межами державного контролю у зоні внутрішньої автономії.

Яскраво заявили про себе буржуа, третій стан, який прагнув влади, захисту прав і впливу в політиці і економіці. Буржуа хотіли самоповаги і поваги в суспільстві, відійти від повсякденного сірого життя і доторкнутися до таємниці, що об'єднує обраних, увійти в це коло обраних, де всі рівні – ювеліри і князі, єпископи і лікарі, бо вони – «брати» по таємниці, яка об'єднає їх.

Революція 1688 р., що скинула Якова II Стюарта, спричинила міграцію якобітів, серед яких були масони, до Франції, Італії, Іспанії та інших країн. Створюється спеціальний масонський сленг тільки для членів лож, написана «Книга Конституцій» в 1723 р., що стала Біблією для масонів [13].

Мігранти-масони шукають спокійних місць у Східній Європі, Польщі, Росії, Україні, де як гриби після дощу відкриваються масонські ложі. Багато молодих українських дворян навчалися в університетах Західної Європи і знайомилися з модними філософськими доктринами того часу або навіть стали членами іноземних лож і продовжили «роботу масонів», повернувшись на батьківщину. Серед масонів українців першого етапу звучать імена Г. Орлика, А. Мокроновського, К. Розумовського, які вплинули на формування масонства в Польщі й Україні. Саме А. Мокроновський в 1741 р. починає в Польщі формувати осередки опозиційних кіл проти російської імперії. Одним з таких осередків була перша масонська ложа, відкрита в Україні, у містечку Вишневіц на Волині [14], майстером 4 ступеня Яном Мнішеком. До ложі входили А. Мокроновський та К. Яблоновський, але вже через два роки – у 1744 р. ложа «заснула».

Підсумовуючи, викладене, доходимо висновку, що на формування і розвиток масонства в Україні у XVIII ст. вплинув ряд факторів внутрішнього і зовнішнього характеру, домінуючими серед яких були: духовна криза, суспільно-політичний занепад і бажання національного визволення, боротьба українського шляхетства за домінування в Україні.

Література

1. Єфремов С. Масонство на Україні // Хроніка 2000. – К., 1998. – С. 116–119.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 290–291.
3. Петрів Р. Масони. – К., 2003. – С. 12–13.
4. Там само. – С. 71–72.
5. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – С. 127–129.
6. Крижановська О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України. – К., 1998. – С. 50–53.
7. Вишняускас А. Вільні муляри України // Просвіта. – Львів, 1992. – № 31 (90). – С. 2.

8. Xass L. / Walnomula rt wonkrainshel // Stndion z olziejow ZSSR and Europu Srod kowej. – 1981. – № 17. – С. 5–46.
9. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. – Л., 1993. – С. 59.
10. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 століття. – Харків, 1925. – Т. 1. – С. 94.
11. Донцов Д. Історія розвитку Української державної ідеї. – К., 1991. – С. 19.
12. Липа Ю. Призначення України. – Л., 1992. – С. 78–80.
13. Anderson J. The Constitutions of the Antient and Honorable Fraternity of Free and Accepted Masons. – London, 1756. – С. 34.
14. Zaleski S. O masoni and w Polsce. – Krakow, 1908. – С. 48.

Ставнюк В.В.,

*доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Академії праці і соціальних відносин*

Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно-економічний аспект)

В статье рассматриваются общественно-экономические изменения в древнегреческом обществе гомеровской эпохи.

The author of the present article considers the problem of social and economic changes in the ancient Greek society of Homer's epoch.

Ключові слова: поеми Гомера, Аттика, ойкос, община, гомерівський поліс.

Впродовж «темних століть» (протогеометричного та геометричного стилю за археологічною періодизацією) внутрішньообщинне життя в Аттиці значно ускладнюється. З успіхами господарювання виникає диференціація майнова; у загальному процесі життєдіяльності общин із необхідністю з'являється й диференціація суспільна: з маси звичайних общинників поступово виділяється аристократія – політична (з авторитетних у вирішенні внутрішньообщинних проблем старійшин, глав наймогутніших родів та найчисельніших сімей), військова (з особливої ролі у справах війни та воєнної організації) чи будь-яка інша (з релігійного авторитету, авторитету таланту, авторитету багатства тощо). Про це свідчить поява серед маси як і раніше бідних захоронень поховань більш багатих, супроводжуваних навіть золотими виробами, які перестали зустрічатися ще з кінця мікенської епохи. Про це свідчать і розписи на геометричній кераміці, особливо на так званих Діпілонських вазах з Афін¹, що явно орієнтуються на прошарок общинників, для якого головним у житті є війна та підготовка до війни – на родову знать. Це, зрештою, цілком очевидно засвідчує (хоча й на загальногрецькому, а не суто афінському матеріалі) й наше основне нарративне джерело – гомерівські поеми².

¹ Про Діпілонські вази та про інші пам'ятки цієї доби див. особливо: Coldstream J.N. Geometric Greece. London, 1977. – P. 30 ff., 109 ff., а в російськомовній літературі – праці К.М. Колобової (Колобова К.М. Древний город Афины и его памятники. – Ленинград, 1961. – 374 с.; її ж: К вопросу о возникновении афинского государства // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1968. – № 4. – С. 41–55), Я. Боузeka (Боузек Я. К истории Аттики XI–VIII вв. до н. э. // ВДИ. – 1962. – № 1. – С. 105 – 113) та Х. Туманса (Туманс Х. Рождение Афины. Античный путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII – V вв. до н. э.). – СПб., 2002. – С. 32).

² Поеми Гомера досліджуються з наукових позицій вже щонайменше три століття і тут не місце вдаватися в деталі. Повторимо лише коротке резюме Г. Полякової: «Большой археологический материал, накопленный учеными в течение десятилетий, позволил увидеть, что предметы, известные по поэмам Гомера, сопоставимы с реально существующими вещами. Это безусловно показывает, что гомеровский эпос нельзя рассматривать как плод поэтической фантазии, вымысел, фикцию, хотя, как заметил Финли, всякий согласится, что «Илиада» полна преувеличений, искажений, чистого вымысла и вопиющих противоречий; но кто может решить, при помощи каких тестов, где фикция, а где – нет? (Finley M. The Trojan War // Journal of Hellenic Studies. – 1964. – V. 84. – P. 1). В

Сьогодні вже можна вважати встановленим, що «Іліада» та «Одіссея» в основному відображають реалії X–IX і навіть VIII ст. до Р. Х., коли вони й були остаточно оформлені³. Таким чином, у хронологічному відношенні власне «гомерівський період» співпадає з геометричним субперіодом і є своєрідним підсумком історичних процесів, що мали місце впродовж усіх «темних віків». Попри всю своєрідність (реальність ніби в призмі переломлюється у свідомості поета⁴), безумовним достоїнством поем є те, що вони «говорять» з нами живою мовою. «Словесний портрет», накладений на загальну схему археологічних реконструкцій, дозволить нам чіткіше побачити картину епохи в цілому, у тому числі і в Аттиці⁵.

Свідчення Гомера, безумовно, підтверджують тезу про значне ускладнення суспільного життя наприкінці «темних віків». Водночас, вони підтверджують і висновок про перехідний характер епохи: перед нами вже не родовий лад, не егалітарне суспільство; але перед нами ще й не лад державний, не суспільство диференційоване. Зрештою, гомерівські поеми підтверджують і факт переходу до активного використання заліза, що цілком узгоджується й зі свідченнями археологічних джерел. Воно ще не витіснило з широко вжитку бронзу і значною мірою потрактовується в поемах як предмет розкошу⁶. Якщо так чи інакше залізо згадується в «Іліаді» 23 рази, то бронза – 329 разів; відповідно в «Одіссей» текстів із залізом – 25, а з бронзою – 103⁷. Про рідкісність та цінність заліза свідчить і відоме місце з XXIII пісні «Іліади», де Ахілл на тризни за Патроклом оголошує змагання та призи для переможців, серед них – і залізний круг (чи диск), награваний ним після вбивства героя Етіона (II. XXIII. 826 – 835), «який не можна прожити й за

самом деле, мир, окружающий человека, описан настолько реалистично, что появляется глубокое убеждение в возможности перенесения представлений о реальности быта на реальности другого уровня – человеческих отношений (социальных и политических), событий, взаимоотношений государств и т. д. Художественное воздействие Гомера так велико, что оно обезоруживает его исследователей, заставляя видеть истину там, где он ее видит. «Илиада» – эпическое произведение, создававшееся в течение многих поколений многими певцами, но ее художественное совершенство, композиционная стройность и характер ее сравнений ... необъяснимы только с точки зрения устного народного творчества и представлений о безымянных создателях «Илиады» ... – перед нами произведение, испытывавшее сильное воздействие одного творца, которого следует считать в этом смысле ее автором» (Полякова Г.Ф. От микенских дворцов к полису / Античная Греция. Проблемы развития полиса. – Т. 1. Становление и развитие полиса. – М., 1983. – С. 109, з примітками та посиланнями).

³ Чи навіть XI – VIII ст. Щодо так званого «гомерівського питання», і широкого кола пов'язаних з ним проблем див., серед іншого: Андреев Ю.В. Об историзме гомеровского эпоса // ВДИ. – 1984. – № 4. – С. 3–11; його ж: Раннегреческий полис (гомеровский период). – Ленинград, 1976; Гордизиани Р.В. Проблемы гомеровского эпоса. – Тбилиси, 1978; Казанский Б.В. Нынешнее состояние гомеровского вопроса /Классическая филология. Сб. докл. конфер. в мае 1956 г. – С. 3–23; Клейн Л.С. Анатомия «Илиады». – СПб., 1998. – 560 с.; Кравчук А. Троянская война: Миф и история. – М., 1991; Лосев В.Р. Гомер. – М., 1960, з бібліографією за Гомером на с.: 13 – 19, 43 – 46; 101 – 107, 128 – 145, 158 – 161; 171 – 174, 175 – 180; 190; 192 – 195; 199; 204 сл.; 215 – 233; 257 – 261; Сахарный И.А. Гомеровский эпос. – М., 1976; Туманс Х. Рождение Афины. – СПб., 2002. – С. 36 – 42; Цымбурский В.Л., Файер В.В. Рецензия на: Клейн Л.С. Анатомия «Илиады» // ВДИ. – 2002. – № 1. – С. 179 – 189; Шталь И.В. Гомеровский эпос. – М., 1975; а в неросійськомовній історіографії див. особливо спеціальний огляд: Heubeck A. Die homerische Frage. Ein Bericht über die Forschung der letzten Jahrzehnte / Zweihundert Jahre Homers-Erforschung. Rückblick und Ausblick // Classical Review. – Bd. 2. / Hrsg. J. Latacz. – Stuttgart, 1991, а також інші статті з указаної збірки.

⁴ Що дає змогу ще й сьогодні деяким дослідникам вважати описи Гомера поетичним вимислом (Див., напр.: Patzek V. Homer und Mykene: mündliche Dichtung und Geschichtsschreibung. – München, 1992. – S. 149 ff).

⁵ Ми приєднуємося до тих істориків, які вбачають у поемах Гомера джерело для реконструкції реалій, притаманних тією чи іншою мірою грецькому світові. Спеціальні аргументи на користь залучення свідчень Гомера для дослідження Аттики «темних віків» див.: Туманс Х. Рождение Афины. – С. 41 сл.; Андреев Ю.В. Раннегреческий полис... – С. 5 – 12; його ж: Об историзме гомеровского эпоса. – С. 3 – 11. Див. також лаконічну констатацію необхідності аналогій та паралелей з гомерівським суспільством при дослідженні соціально-економічної та політичної сфери в грецьких общинах «темних віків» у: Schuller W. Griechische Geschichte. 3 überarb. u. erw. Aufl. München, 1990. – S. 8, 102 – 103.

⁶ Це – звичайна констатація, що не потребує спеціальних аргументацій. Так, серед іншого, зауважує в своїй узагальнюючій праці і О.Ф. Лосев, коли коротко резюмує: «Железо у Гомера не только редкость, но, несомненно, является большой роскошью и драгоценностью» (Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранняя классика / История античной эстетики. – М., 1963. – Т. 1.). Детально про метали в гомерівських поемах див. особливо: Gray D. H. F. Metal working in Homer. Journ. Hill. Stud. – 1954 – V. 74. – С. 1 – 15, а загальний нарис щодо цього питання в указаній вище праці І.Л. Сахарного.

⁷ Ця статистика виведена ще Белохом у 70-х роках XIX ст. і з того часу фактично «кочує» з праці у працю спеціальних досліджень, хоча й не завжди супроводжується відповідними посиланнями. Див. про це: Лосев А.Ф. Ранняя классика.

п'ять років і який можна роздавати ще й іншим людям». Усе це не обов'язково результат свідомої архаїзації Гомером зображуваної епохи, як часто вважається. Ми вже бачили, що впродовж принаймні XI – IX ст. до Р. Х. залізо залишається ще досить рідкісним металом і тільки поступово утверджується в усіх життєво важливих сферах суспільства. Про таку поступовість свідчать і гомерівські поеми. У них згадуються залізні вироби широкого діапазону – кинджал, що входив у комплект озброєння Ахілла (II. XVIII. 34), бойова булава (II. VII. 141), про яку згадує Нестор, сокири та ніж для різання худоби (II. XXIII. 30, Od. XXI. 97). Знає Гомер уже й сталь, яку він називає «чорною» – очевидно, це було кричне залізо. З такої сталі була виготовлена бляха на щиті Агамемнона та десять смуг на його броні (II. XI 35, 24). Сам процес загартування заліза описаний у IX пісні «Одіссеї» (Od. IX 390 – 394), де палаючий кілок, яким Одіссеї осліпив Поліфема, заставляє так шипіти око циклопа, як шипить вода, коли в неї занурює коваль розжарену сокиру, щоб зробити її міцнішою.

Не дивно, отже, що залізо міцно входить у суспільну свідомість, у мовні звороти, набуває значення символу: залізними бувають у поемах рука, терпіння, душа, серце, тіло; залізні двері Тартару; особливо ж показовою є символічна заміна – якщо в «Іліаді», створеній раніше, небо ще мідне, то в пізнішій за часом «Одіссеї» воно вже виявляється залізним. Можна дійсно сказати, що впродовж гомерівського періоду «мідно-бронзовий вік» у Греції змінюється «віком залізним» у сфері ментальній⁸.

Господарчу основу суспільного життя становило землеробство та скотарство⁹, що підтверджує загалом висновок про повернення грецького світу після краху мінойсько-ахейської цивілізації до сільськогосподарських форм економіки. Проте рівень розвитку сільського господарства, який проступає в «Іліаді» та «Одіссеї», свідчить про те, що гомерівське суспільство досить далеко відійшло від примітивних колективістських трудових принципів. Головною економічною ланкою у поемах є вже не рід, не родова община, а мала патріархальна сім'я та її автономне домогосподарство – ойкос.

З приводу земельної власності серед дослідників і сьогодні немає спільної думки. Проте вірогідно, що в перших століттях гомерівського періоду земля могла знаходитися у власності родової чи територіально-родової общини. На це вказує сам термін, що позначав земельний наділ, – клер, тобто «жереб», оскільки в незапам'ятні часи, ще за панування общинно-родового ладу, сім'я отримувала його в результаті жеребкування під час періодичного перерозподілу общинної землі. На це вказує і те, що в Греції навіть у пізніші часи була поширеною практика заборони продавати «перший наділ», тобто першопочатковий общинний наділ, отриманий, очевидно, саме за жеребом. На це, зрештою, вказує й той факт, що принаймні ще в VI ст. до Р. Х. існував закон, згідно з яким майно померлого, в разі відсутності в нього прямих нащадків, залишалося в роді.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що за гомерівської доби могла існувати якщо й не родова власність на землю та інші види майна, то принаймні її пережитки, у тому числі й у сфері ментальній, в утриманні колективною свідомістю уже затемнених новими порядками спогадів про належність землі як основного засобу виробництва, як властиво джерела життя усієї общини. З огляду на такі уявлення заповідати майно неродичам у гомерівському суспільстві заборонялося. Що ж стосується основного багатства, землі, то вона взагалі вважалася в остаточному підсумку власністю всієї общини, хоча в її межах клери могли вільно переходити з рук у руки; клери й знаходилися в основі ойкосного господарства, господарства патріархальних сімей, що займалися,

⁸ З приводу порівнянь, перифразів, метафор, епітетів тощо див. особливо дуже повну підбірку у Н.Л. Сахарного (Сахарный. Гомеровский эпос. – С. 139–212), з посиланнями на більш спеціальні дослідження. Для нас тут важливими є зауваження (хоча й полемічного характеру) щодо звичності і традиційності вживаних у Гомера (і, ширше, в народній творчості, а отже, – і у менталітеті народу) цих тропів.

⁹ Тут немає потреби детально аналізувати ці та інші галузі господарювання. Про них див. короткий і разом з тим цілком репрезентативний огляд хоча б у: Лосев А.Ф. Ранняя классика. – II. – § 2.

як уже сказано, землеробством та скотарством. Власне, об'єднання цих сімей і знаходилося в основі гомерівського полісу.

Термін «поліс», який вперше зустрічається в Гомера, продовжував вживатися, змінюючи внутрішній зміст, впродовж майже всієї античної історії¹⁰. З огляду на це, а також для того, щоб відрізнити його від явища більш пізнього, гомерівський поліс у науковій літературі називається ще «протополісом»¹¹. Для нас, однак, важливо насамперед визначитися не стільки з термінологією, стільки з її реальним наповненням, її змістом.

За гомерівської доби, тобто наприкінці «темних віків», термін поліс означав поселення, яке виступає в ролі господарчого та управлінського центру для споріднених родів, фратрій, та навіть філ¹². У свідомості тогочасних греків саме це поселення не відділяється чітко від його мешканців, а отже, поліс може бути зрозумілим і як община, що формується в його межах і усвідомлює свою єдність на ментальному рівні – у тому числі й через віддачу себе під покровительство загальнополісного божества¹³.

Своїми коренями гомерівський поліс сягає поселень мікенського та субмікенського періодів, причому не всіх поспіль, а тих, що могли надати у разі небезпеки притулок жителям довколишньої сільськогосподарської території, співродичам та співплемінникам. Сліди таких поселень виявлені археологічно в приегейському регіоні: у Смірні на Іонійському узбережжі Малої Азії, де воно розташовувалося на виступі берегової смуги, на о. Андросі (на віддаленій від берега плоскій вершині), на о. Хіосі (на схилах високого пагорбу, неподалік від берега моря)¹⁴ та ін. Очевидно,

¹⁰ Спеціальні дослідження проблеми полісу в зарубіжній історіографії детально проаналізовані в: Gavantka W. Die sogenannte Polis: Entstehung, Geschichte und Kritik der modernen althistorischen Grundbegriffe der griechische Staat, der griechische Staatsidee, die Polis. Stuttgart, 1985. Див. також критичні огляди сучасних тенденцій у дослідженні проблеми полісу, з акцентом на необхідність повернення до ретельного вивчення античних авторів та інших письмових пам'яток, у збірці текстів, видрукованих за результатами семінару, що відбувся в Оксфорді у 1986/7 р.: The Greek City: from Homer to Alexander / Ed. by Oswyn Murray and Simon Price. – Oxford: Clarendon Press, 1990.

¹¹ Подібну термінологію особливо активно використовують у вказаних працях Ю.В. Андреев, Т.В. Блаватська, Е.Д. Фролов і В.П. Яйленко, а в англійській історіографії – К. Ренфрью, за всіх розбіжностей у трактуванні її змісту. Детально про історію терміну «прото-місто», «prото-urban» тощо див. особливо: Андреев Ю.В. Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы. – Ленинград, 1989. – С. 6 сл.; його ж: Ранние формы урбанизации // ВДИ. – 1987. – №1. – С. 3–18.

¹² Про це в російськомовній літературі див. практично всі вказані вище статті та монографії Ю.В. Андреева (частина з них була перекладена німецькою та англійською мовами). Своєрідним підсумком багаторічних роздумів цього, нині вже, на жаль, покійного вченого стала його остання праця «Цена свободы и гармонии», де він щодо полісу гомерівської доби, спираючись на досвід своїх попередніх досліджень, констатує: «... если вернуться к самым истокам греческого полиса, то на первом месте нам придется поставить другое значение этого слова – «не государство» и не «гражданская община», а именно «город» хотя – это нужно сразу же оговорить – совсем не в том смысле, который вкладывается в это понятие в наше время. ... греки, по-видимому, уже в древнейшие времена своей истории (в микенскую эпоху и следующий за ней период темных веков) называли «полисом» любое огороженное стеной или хотя бы обнесенное земляным валом с частоколом место. Чаще всего полисом становилась вершина какого-нибудь крутого укрепленного самой природой холма или скалы, господствующей над окрестной низиной. Таких возвышенностей в Греции с ее невероятно изрезанным рельефом можно было найти сколько угодно, и некогда, по-видимому, даже самая захудалая сельская община могла позволить себе роскошь иметь свой собственный полис, т. е. убежище, в котором все ее население могло укрыться при появлении врага. В некоторых местностях – там, где население было особенно плотным и между соседними общинами существовали поэтому весьма напряженные отношения, такие укрепленные пункты могли располагаться на очень небольшом удалении друг от друга, так что из одного полиса иногда можно было видеть другой или даже несколько ближайших полисов. Так изображают наши источники ситуацию, существовавшую в Аттике до так называемого Тесея синоикизма. В это время ее территорию (общая площадь – около 2200 км²) делили между собой целых двенадцать полисов, составлявших так называемое Кекропово двенадцатиградье (Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб.: Алетей, 1998. – С. 55).

¹³ «... the Homeric conception of the polis — defined by its walls, inhabitants, and divine protection...», див.: Scully S. Homer and the sacred city. Ithaca: Cornell University Press, 1990. – P. 112-13. Пор. до цього також: Demand N. The Greek City //The Ancient History Bulletin. – 1992. V.6/2. – P. 80 – 88, з посиланнями на іншу працю того ж автора (Demand, N.H. Urban relocation in archaic and classical Greece. Norman: University of Oklahoma Press, 1990), яка залишилася для нас недоступною.

¹⁴ Див. особливо щодо цього спеціальне дослідження Ю.В. Андреева, де скрізь по тексту наведена й наявна література та джерела з питання: Андреев. Островные поселения... – Passim. Див. також посилання на археологічні дослідження у: Туманс. Рождение Афины. – С. 29 – 36 і короткий аналіз стану проблеми у: Schuller. G. G. – S. 8, 102 – 103.

такими поселеннями були й гомерівські Троя та поліс казкового народу феаків-мореходів на о. Схерії¹⁵. Вони вже мають стіни для захисту племені, а у полісі феаків, крім того, існують ще й гавані зі складськими приміщеннями та розташованою там же агорою – площею, яка використовувалася для проведення народних зборів і була, мабуть, водночас осередком торгівлі та обміну. Все це дає підстави деяким дослідникам розглядати поліс як (прото)місто, хоча здебільшого гомерівські поліси були невеликими, ізольованими одне від одного поселеннями, об'єднаннями селян-общинників, які в основному займалися сільським господарством і особливо – землеробством.

Землеробство користується у Гомера особливою симпатією. Воно вважається благородним заняттям, яким не гребуть навіть басілевси. Зазвичай у цьому зв'язку згадується сцена зі знаменитого «щита Ахилла», в якій виведено й царя, що мовчки стоїть на борозні зі скіпетром у руках поміж робітників «із радістю в серці»¹⁶. Та й Одисей похваляється перед Еврімахом умінням жати та поле зорати не менш як своєю військовою звитягою (Od. XVIII 365 – 387). Однією з ознак примітивності циклопів для нього є те, що вони не орють плугами та не засівають свої благодатні землі (Od. IX 120 – 125).

Основними зерновими культурами в гомерівський період залишалися ячмінь, полба та пшениця, що здавна культивувалися у Середземномор'ї. Обробка землі в цей час уже виключно плужна. Плуг буває двох типів – простий, зроблений з одного куска дерева, та складений – з декількох частин, «той, що новину піднімає глибоко». Орють волами або мулами. Землю ретельно готують під посіви: зрошують, прокопуючи спеціальні канали, збагачують органічними добривами – в «Одіссей» перед воротами царського «палацу» красується приготована для вивозу на поля велика купа гною, на якій дримає Аргус, старий пес Одиссея (Od. XVII 296 – 299). У цілому ж техніка землеробства залишається досить простою: урожай жнуть серпами, обмолот проводять на току биками, зерно мелють ручними млинами, а у бідних сім'ях – розтирають у ступах. Ці загалом нескладні роботи виконуються силами однієї сім'ї. Лише в багатих ойкосах використовується праця батраків-фетів та рабів. Очевидно, саме таке господарство зображене на знаменитому щиті Ахилла, викуваному для ахейського героя богом-покровителем ковальського мистецтва Гефестом. На ньому представлена картина польових робіт: землю переорюють тричі за допомогою парних плугів, а на кожному повороті плуга орачі отримують келих вина. Далі на тому самрму щиті зображено ще більший наділ, що належить царю-басілевсу. За ходом робіт «з великою радістю в серці» наглядає сам володар, перед очима якого поденники жнуть серпами дозрілу ниву, в'яжуть снопи, хлопчики підбирають колосся, а неподалік, у затінку дуба, робітники з м'яса принесеного в жертву бика готують обід.

Не меншою повагою користуються у Гомера садівництво та городництво. Після довгих мандрів, повернувшись на рідну Ітаку, Одисей застає свого батька Лаерта в саду, коли той підчищає дерева (Od. XXIV 221 – 234). Палац Алкіноя оточений плодовими садами та городами, а перед печерою німфи Каліпсо, поряд з розкішними деревами зі співучими птахами, розбито виноградник, цвітуть фіалки й селера. Загалом, садівництво та городництво становило необхідну складову частину будь-якого великого ойкоса. З городніх культур вирощували горох, боби, цибулю та мак. У садах розводили груші, яблуні, гранатові та фігові дерева. В особливій честі були здавна оливи – їхні плоди використовувалися в їжу, маслинова олія була не тільки надзвичайно цінним харчовим продуктом, а й застосовувалася для виготовлення льняних тканин, для натирання тіла, у світильниках, у релігійних ритуалах тощо. З неменшим пієтетом відгукується Гомер і про виноградарство. Зернові культури, олива та виноград становили основу сільського господарства, вже згадувану «середземноморську тріаду» грецького світу ще з мінойсько-ахейських часів. Відтоді виноград став одним з основних, якщо не основним, джерелом

¹⁵ Див. детальніше: Андреев. Раннегреческий полис.

¹⁶ Basileu|j d' e|n toi=si siw|pv= skh=ptron e|/xwn e(sth/kei e)p' o|/gmou ghqo/sunoj kh=r.

задоволення потреб античної людини в глюкозі та цукристих сполуках у цілому. Його вживали в їжу у свіжому та сушеному вигляді, проте особливого значення набуло впродовж «темних віків» вино. Про вино Гомер говорить багато і з очевидною насолодою. Розрізняються різні його сорти: лемносське, прамнійське, фракійське і особливо маронейське. Вино нагороджується різноманітними епітетами – воно «медове», «солодке», «іскристе», «темне», «темно-червоне». Нестор пригощає своїх гостей одинадцятилітнім вином. Вином супроводжується жертвоприношення богам. Ним поливають погребальні багаття Патрокла та Гектора. Сила й хоробрість людини походять від хліба й вина. Надзвичайно смачним було вино, яке Одисей віз із собою зі Фракії – ним він опоїв циклопа Поліфема, котрий через свою нецивілізованість дотоді не знав цього божественного напою (божественного, бо воно порівнюється з нектаром та амброзією – їжею богів). На вже згадуваному щиті Ахілла поряд з іншими сценами мирного та воєнного життя поміщена любовно вимальована картина виноградника та збору винограду – з грою на формінзі, з піснями та танцями виноградарів, що супроводжують свято збору врожаю.

Поряд із землеробством основу гомерівського домогосподарства, як уже зазначалося, становило й скотарство. Очевидно, й самі прийшли грецькі племена, особливо дорійці, на момент їх появи на Балканському п-ові були скотарями. Про загалом високий статус скотарів свідчать різні епізоди поем. Пастухами у Гомера є Анхіс, брат Пріама (II. V. 313), Еней, син Анхіса (II. XX. 188), семеро братів Андромахи (II. VI. 423). З інших джерел Троянського циклу ми знаємо, що й сам Паріс пас на Іді отари, коли до нього спустилися з Олімпу три богині для вирішення колізії з золотим яблуком¹⁷.

Особливо характерним заняття скотарством було для багатих ойкосів. Крім уже згадуваної великої рогатої худоби, що відігравала роль тягової сили, у поемах згадуються коні, з якими гомерівські герої розмовляють, наче з найвірнішими друзями, а також отари овець та кіз, стада свиней – їх тримали у спеціальних загонах, випасали на гірських пасовиськах, на лугах, під наглядом пастухів, про яких Гомер згадує з незмінною симпатією. Робота пастухів була досить важкою. З посохом у руках та сірінгою (сопілкою), вони подовгу жили віддалік від поселення, оберігаючи свої отари від хижих звірів та грабіжників. Про тривіальність грабунку чи крадіжок худоби свідчать численні згадки про це у Гомера. Так, месенці украли на Ітаці 300 овець з самими пастухами. У Іфіта було вкрадено 120 кобил та мулів, «придатних уже для роботи», а згодом ще й Геракл пограбував того ж Іфіта, забрав у нього ще 12 коней, а його самого вбив¹⁸. Одисей, зустрівшись з тінню визваного з Аїду, царства мертвих, Агамемнона, запитує, чи не в полі він був убитий ворогом, грабуючи його худобу¹⁹. Перо, дочку Нелея, видавали заміж лише за умови пограбування Іфікла та захоплення в нього стада корів, і лише пильність пастухів зірвала цю акцію (Od. XI. 288 – 297). Зрештою, й сам «божественний старець» Нестор з гордістю оповідає про те, як у молоді літа, коли йому ще й двадцяти не виповнилося, він напав на сусідню Еліді й захопив там величезне стадо худоби, а коли через кілька днів епейці виступили походом на Пілос, то він убив їх головного героя Ітімоня та розігнав усе військо (II. XI. 670 – 761).

Ці приклади підтверджують думку про те, що худоба, поряд із землею, розглядалася як основна форма багатства. Поряд з цим, привабливість перспективи заволодіння сусідськими отарами посилювалася ще й тим, що худоба розглядалася за гомерівської доби і як мірило вартості. Так, наприклад, одна полонянка, уміла в роботах ((*polla\ d' e)pi/stato e)/rga*), коштує 4 (II. XXIII. 700 – 705)²⁰, інша ж, віддана сім'ї Лаерта Евріклея, – 20 биків (Od. II. 430 –

¹⁷ Див. про це: Лосев А. Ф. Ранняя классика.

¹⁸ Про все це див. розповідь: Od. XXI. 15 – 30.

¹⁹ Od. XI 401 – 403: «Чи зловорожі мужі у той час тебе вбили на суші, / Як викрадав ти корів і прекрасні овечок отари / Чи як міста воював і жінок захопить намагався?» (Переклад Бориса Тена).

²⁰ Вірніше, тільки чотири і при цьому як нагорода переможеному, тоді як мідні триніжки у цій самій сцені оцінюються в дванадцять волів і є нагородою для переможця у змаганнях, влаштованих Ахілесом на тризні Патрокла:

432); озброєння Діомеда оцінюється відповідно в 9, а лікійського царя Главка, що бився на боці троянців, – у 100 биків тощо (П. VI. 235 – 236).

Безумовно, таке багатство розподілялося вже серед общинників вкрай нерівномірно і зосереджувалося в руках глав патріархальних сімей, стимулювало приватну ініціативу, підриваючи все більше общинну рівність. Взагалі, ойкос у гомерівську епоху поступово перетворюється на самостійну суспільну та економічну ланку, яка в процесі своєї життєдіяльності мало контактує із зовнішнім для неї світом. Здебільшого масі ойкісне виробництво мало натуральний характер і орієнтувалося виключно на задоволення власних потреб. Кожна сім'я сама прагне забезпечувати себе одягом, найпростішим домашнім начинням, знаряддями праці, а можливо – навіть зброєю. Евмей сам виготовляє для себе шкіряні сандалі (Od. XIV. 23 – 24). Одисей похваляється тим, що він власноруч змайстрував подружнє ліжко у своєму домі (П. XXIII. 190 – 204). Прядуть вовну в оточенні своїх прислужниць вірна Одисееві Пенелопа (Od. XVIII. 315– 318) та дружина царя Алкіноя (Od. VI. 305 – 307). Спеціалісти-ремісники зустрічаються в поемах дуже рідко, їх Гомер називає деміургами, тобто «такими, що працюють на демос». Часто вони навіть не мали власної майстерні, а запрошувалися замовником додому й працювали з його матеріалом. Серед таких деміургів у поемах називаються гончарі, ковалі-зброярі, теслярі та кожум'яки²¹.

Всередині общин торгівля якщо й існувала, то залишалася головним чином міноюю. Її суб'єктами ставали переважно глави заможних ойкосів, де елемент товарності був виражений більше як у домогосподарствах простих общинників. За надлишки продукції своїх господарств вони могли вимінювати метал та вироби з металу, посуд, виконаний у протогометричному, а згодом і геометричному стилі, рідкісні тканини, прикраси, чужоземних рабів тощо. Практикувався взагалі простий натуральний обмін – річ на річ, без перерахунку на грошовий еквівалент, тим паче, що таким еквівалентом, як ми бачили, була така непрактична одиниця як бики (або ж ще: бронзові та залізні предмети, просто зливки металу, які, щоправда, також співвідносяться у їх вартісному вимірі з биками, тощо). Міжобщинний, а тим більше міжобласний обмін, у такій ситуації залишався нерозвинутим і навіть спорадичним, про що свідчать уже згадувані археологічні джерела. Подібним же чином і торгівля зовнішня, з цивілізаціями Сходу, була слабкою, хоча й дещо пожвавішала за останні століття гомерівського періоду. Для греків, до того ж, вона виявилася пасивною за характером: ініціаторами виступали фінікійці, які розгорнули масштабну колонізаційну та торговельну активність ще в IX чи навіть у X ст. до Р. Х. Як і в інших країнах, у Греції фінікійські купці займалися головним чином посередницькою торгівлею, втридорога збуваючи греками різні заморські товари: вироби з золота й бурштину, благовонні масла, скляні намиста, слонову кістку, не гребуючи при цьому й морським піратством та розбоєм, промишляючи продажем в рабство людей. Так потрапив у рабство свинопас Одисей Евмей, якого ще маленьким передала фінікійцям його годувальниця. Тому не дивно, що Гомер суто негативно, з неприхованим презирством ставиться не тільки до фінікійських купців, а й до торгівлі у цілому. В цьому він точно слідував умонастрою епохи.

Звичайно, умови загалом натурального господарства не дозволяли використовувати у скільки-небудь значних масштабах працю рабів. Крім того, необхідно зазначити, що далеко не всі дослідники погоджуються розглядати гомерівське «дуліос» як аналог класичного терміну «дулос», «раб» (подібні сумніви виникали й щодо мікенських «доело» чи «доеро»). Певним компромісом у цій ситуації є визнання гомерівського рабства рабством особливого типу, патріархальним, за якого: 1) рабство було головним чином домашнім, тобто праця рабів використовувалася в домогосподарстві і спрямовувалася на виробництво безпосередньо «засобів для існування»;

²¹ Див. досить повну підбірку посилань на Гомера: Лосев А.Ф. Ранняя классика. – II. – § 2.

2) були відсутні чіткі відмінності між рабами та вільними; 3) практикувалося м'яке поводження з рабами і була характерною відданість останніх своїм власникам²².

Саме рабство гомерівської епохи виростало з воєнної активності племен і було зовнішнім, екзогенним. Продуктивність праці у великому ойкосі дозволяла включити до нього – на різних умовах – чужинців, уцілілих супротивників, яких, замість того, щоб убити, почали розглядати як жадану здобич. Головним чином це стосувалося дітей, а ще більше – жінок, котрих використовували не лише для виконання робіт, а й як наложниць, навіть за наявності законної дружини. Саме така доля уготована Агамемноном для Хрісеїди, а після її звільнення на вимогу війська – для здобичі Ахілла, Брісеїди, така доля чекає й троянок²³. 50 прислужниць-рабинь виконували домашню роботу в палаці царя Алкіноя – мололи на ручних млинах зерно, пряли пряжу, ткали, полоскали разом з царівною Навсікаєю, що показово, у морі білизну. Стільки ж рабинь було й у домі Одиссея. Рабині разом з Пенелопею наглядають за домашнім господарством. З них лише 12 зрадили своїм господарям, допомагаючи «женихам», – стара няня та годувальниця Одиссея Евріклея, разом з рештою 32, у найважчі часи залишається вірною Пенелопі. Раби-чоловіки, у тих випадках, коли вони згадуються на сторінках поем, звичайно пасуть худобу, що свідчить про значну їх самостійність – бути пастухом, як ми бачили, було справою непростого і вкрай відповідальною. Загалом же праця рабів у поемах Гомера не орієнтувалася на отримання прибутку. Раби органічно включаються до складу патріархальної сім'ї. Нові раби вводяться в дім за таких самих обрядів, що й наречена: їх підводять до домашнього вогнища, посипають голови горіхами й фігами. Раби працюють поруч з їхніми хазяями, сідають з ними за один стіл, ділять з ними радість і горе, а після смерті – захоронюються на сімейному чи родовому цвинтарі. Показово, що Одиссей, повернувшись після 20-літньої відсутності на Итаку, знаходить притулок в уже згаданого «божественного свинопаса» Евмея; останній і допомагає своєму господарю розправитися з «женихами» та покарати зрадливих рабів. Ця кара яскраво описана Гомером: син Одиссея Телемах, Евмей та ще один раб, Філонтій, вішають у дворі на корабельному канаті 12 рабинь, а козопаса Мелантія, обрізавши йому вуха, ніс, руки та ноги, ще живим кидають зголоднілим псам. Для Гомера – це явно торжество справедливості. У науковій же літературі радянської доби цей епізод, як правило, наводиться для обґрунтування тези про зміцнення рабовласницьких відносин у часи, коли створювалася «Одіссея». Відзначається в цьому зв'язку й той факт, що коли в «Іліаді» основним джерелом поповнення рабів залишається ще війна, то в більш пізній «Одіссеї» таким джерелом уже виступає піратство та пов'язана з ним работоргівля. У свою чергу зауважимо, що подібні розправи, в принципі, були можливими в патріархальних сім'ях і над їх молодшими членами, та й взагалі над кожним, хто наслідився порушити традиційні установлення.

Таким чином, гомерівські поеми підтверджують свідчення археологічних джерел про значне ускладнення життя грецького суспільства впродовж «темних віків».

²² Див. щодо рабства в гомерівському суспільстві спеціальні дослідження: Ленцман Я. А. Рабство в микенской и гомеровской Греции. – М., 1963; Доватур А. И. Рабство в Аттике в VI – V вв. до н. э. Ленинград, 1980; Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции VIII – V вв. до н. э. – Ленинград, 1985. – С. 34, прим. 34. Див. у радянській історіографії також коротку, але таку, що ґрунтується на фундаментальних дослідженнях попередніх років ремарку Ю. В. Андреева в «Історії Європи»: «Хотя рабство как особая форма эксплуатации, так же как и неизменно сопутствующая ему работорговля, хорошо знакома Гомеру, рабы не могут быть признаны основной производительной силой гомеровского общества» (История Европы. – М., 1988. – Т. I. – С. 217).

²³ Про таку долю жінок із стану переможеного ворога недвозначно говорить Нестор, формулюючи у такий спосіб звичайну практику тогочасного суспільства: «Нет, да никто из ахейя не думает в дом возвратиться / Прежде, покуда троянской жены на одре не обымет»: τῶλ μῆ/ τῆς πρὶν ε)πειγ(ε)σῶ οἰ) = kon de\ ne/esqai //pri/n tina pa\l Trw/wn a)lo/x% katakoimhqh=nai (И. II. 354 – 355).

Сторчаус В. С.,

аспірант кафедри історії України
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

*Ідеї українського парламентаризму
в суспільно-політичній думці XVIII – початку XX ст.*

Публикация посвящена актуальной теме формирования идей парламентаризма в украинской общественно-политической мысли XVIII – начала XX вв. Главное внимание уделено анализу теоретического наследия М. Драгоманова, М. Грушевского, программ национальных политических партий начала XX века. Автор отслеживает ментальные влияния украинской общины и европейских политико-правовых традиций на формирование теоретических принципов деятельности общественных организаций и политических партий.

The present article is devoted to an important problem of forming parliamentarism ideas in Ukrainian social and political views in the XVIII-beginning of the XX centuries. A special attention is paid to the analysis of the theoretical heritage of M. Dragomanov, M. Grushevsky, and national political parties manifestos of the beginning of the XX century. In the present work, there have been examined Ukrainian community's mental influences, as well as European political and legal traditions on forming theoretical principles of activity for public organizations and political parties.

Ключові слова: парламентаризм, політико-правові погляди, політичні партії, політичні програми, громадські організації.

Ідея української державності та парламентаризму утверджувалася впродовж століть кращими представниками нашого народу. Українська державницька ідея у своєму розвитку опиралася на досягнення світової та вітчизняної інтелектуальної спадщини. Провідними тенденціями національного державотворення завжди залишалися традиції демократизму та народоправства.

В українській історіографії XX ст. цю проблему вивчали історики, правознавці, філософи, політологи. Проте лише зі здобуттям незалежності України з'явилася можливість всебічного наукового аналізу історичних традицій, правонаступництва конституційних ідей демократизму і народоправства, оскільки стали доступні нові джерела, а також зникли ідеологічні перепони перед дослідниками. Так, зокрема, серед праць новітнього часу, що виділяються глибоким аналізом політико-ідеологічних засад державотворення, є монографія О.М. Мироненко «Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр.» [1] та уніфікована робота «Історія української конституції», присвячена дослідженню конституційних пам'яток українського народу та їх впливу на формування правничої думки [2]. У монографії В.С. Журавського простежуються чинники, що вплинули на формування вітчизняного парламентаризму, зокрема, розглянуті інститути, які лише умовно можна вважати предтечею українського парламентаризму. Автор глибоко досліджує конституційну доктрину українського визвольного руху XIX – початку XX ст. і, нарешті, саму парламентську практику XX ст. [3].

Найважливіші питання становлення української державності знайшли висвітлення у зібраннях правничих актів, котрі суттєво збагатили джерельну базу проблеми, відкрили шлях до її всебічного вивчення [4].

У цій публікації зроблено спробу, на основі узагальнення конституційних актів, юридичних пам'яток, а також історіографічного надбання у вивченні проблеми, дослідити витоки демократичних традицій та основ українського парламентаризму протягом XVIII – початку XX ст.

Зауважимо, що і досі у наукових колах ведеться дискусія з приводу того, чи правомірно такі інститути Київської держави, як віче, боярська рада, феодалні з'їзди, вважати витоками українського парламентаризму чи навіть взагалі «протопарламентом».

Так, П. Кислий та Чарльз Вайз у своєму дослідженні «Становлення парламентаризму в Україні...» вважають, що віче було формою справжнього народовладдя, а оскільки князь також брав у них участь, то їх можна віднести до органів загальнонародної влади [5].

Дослідник В.С. Журавський стверджує, що даний інститут не мав системи представництва, компетенції, термінів скликання, процедури [6]. Навіть прийняття рішень у формі голосування перетворювалося, за свідченням авторитетних істориків, на «стихийне безладдя». А запрошення князя на Київський стіл, за ініціативою віча, не мало абсолютного характеру. Те ж саме стосується і Боярської думи, оскільки це не була постійно діюча установа, адже князь запрошував бояр за власним бажанням і вибором, а її склад і діяльність не регламентувались жодним законом.

Водночас саме в цей період зростають і зміцнюються засади «народоправства», які протистоять князівській владі, хоча й не досягають на її основи. І вже на цьому ґрунті пізніше з'являються паростки парламентаризму, які в українському вимірі проходять ще стадію козацького конституціоналізму.

В середині XIV ст. частина українських земель була захоплена Литовською державою. Литовсько-Руську державу очолював Великий князь, який уособлював законодавчу, виконавчу і судову владу. З середини XV ст. влада Великого князя обмежувалася Пани-Радою, до якої входили і нащадки українських удільних князів, бояри і духовні ієрархи.

У 1492 р. Пани-Рада видала спеціальну постанову, за якою влада Великого князя була обмежена, а на початку XVI ст. Пани-Рада стала органом співвлади. Без неї Великий князь не міг видавати закони, вести дипломатичні переговори, організовувати військові походи.

У 1507 р. Пани-Рада перетворилася на Сойм. Сойм був двопалатний і складався з двох кіл:

1. Перше коло – лицарське, по два шляхетних депутати з повіту (Нижня Палата). 2. Друге коло – Пани-Рада (Верхня Палата) [7].

Таким чином, влада у державі від абсолютної переходила у нову форму організації. Великий князь обирався виключно Соймом, Сойм мав право скликати ополчення, оголошувати війни і встановлювати нові податки.

Розвиток міст Великого князівства Литовського призвів до формування міщанства, якому надавалася самоуправа у формі Магдебурського права, суть якого полягала у звільненні міського населення з-під юрисдикції урядової адміністрації. На чолі управи ставали виборні бургомістри, а на чолі суду – війти.

Аналіз діяльності віча, Боярської ради, Пани-Ради, Сойму та Сейму дає підстави стверджувати, що вони, безумовно, стали певною базою для розвитку і закріплення традицій парламентаризму в Україні. Таке твердження є закономірним у порівняльному аспекті з європейськими країнами, тому що і в них у період середньовіччя ми спостерігаємо схожі протопарламентські інституції (ради при королях іспанців, франків, англійців, угорців), які пізніше трансформувалися на парламентські представницькі органи.

На нашу думку, період Козаччини потребує глибокого дослідження у контексті вивчення заявленої теми, яке поки що підміняється політизованим та ідеалізованим підходом. Козацькі ради беззастережно вважаються безпосередньою сходинкою до сучасного парламентаризму, що мали особливу форму організації та народовладдя. Вони, на жаль, зникнуть з історичної арени через вплив Російської імперії.

Однак, слід цілком правомірно говорити про демократичні цінності козацтва, які стали важливим компонентом Визвольної війни 1648–1654 рр. За гетьмана Б. Хмельницького закладаються тенденції регулярних зборів старшинської ради для вирішення найважливіших справ, її перетворення з суто військової козацької установи на державний представницький орган, що вирішує державні справи і приймає нормативні акти.

Особливе місце в розвитку «козацького конституціоналізму» посідає Конституція гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика. «Пакти й Конституції», укладені гетьманом та його соратниками, прийняті публічною ухвалою і підтверджені 5 квітня 1710 р. під час виборів підписом, печаткою і відповідною присягою нового гетьмана у Бендерах, 10 травня були санкціоновані шведським королем Карлом XII. Вони є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні. «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» складені як договір між гетьманом та Військом Запорозьким (народ України), що було характерно для західної традиції, відрізнялися від традицій східного патримоніалізму. Зокрема, принциповий характер має шостий параграф цього документа, де закладено основи управління та діяльності органів державної влади. Конституція, певною мірою, ґрунтувалася на ідеї визнання непохитності трьох складових частин правової держави: єдність та взаємодія законодавчої влади (виборна Генеральна Рада, яка повинна була скликатися тричі на рік), виконавчої влади (гетьман, обмежений у своїх діях законом, генеральна старшина та обрані представники від кожного полку) і судової влади, підзвітної та контрольованої. Рада повинна збиратися тричі на рік – на Різдво Христове, Свято Великодня та Покрови, а також за рішенням гетьмана [8].

Як бачимо, «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» написані під впливом ідей народоправства і демократичних традицій українського козацтва, сформованих у боротьбі за національну державність українського народу.

На початку XIX ст. в Україні під впливом західних ідей поширюється масонство. В Україні існувало кілька декабристських організацій.

П.І. Пестель був ідеологом та представником республіканізму. Свою державно-правову концепцію він виклав у праці «Руська правда», а детальний проект республіканського майбутнього держави – у праці «Конституція. Державний заповіт». Тогочасну монархічну форму державності Росії мислитель вважав неефективною, тобто такою, що стримує суспільний прогрес, сковує особистість, обмежує свободу народу. Отже, монархію слід знищити силовими методами, а заступити її має диктатура тимчасового верховного правління, яка забезпечить упродовж перехідного періоду суворий порядок у державі та здійснить виважені політичні, соціальні та економічні зміни, серед яких – скасування станового поділу суспільства і кріпосного права, земельна реформа тощо.

У проекті конституції П.І. Пестель зазначав, що державна влада має формуватися за принципом чіткого розмежування компетенцій між вищими її органами. Законодавчу владу, на його думку, здійснюватиме Народне віче, обране громадянами Росії, які досягли двадцятирічного віку. Народне віче, за цим проектом, наділялося правом ухвалювати закони, крім конституційних. Останні мали прийматися опитуванням усіх громадян Росії. Виконавча влада належала Державній думі. Передбачалося, що п'ятьох її членів обиратиме Народне віче за поданням губерній. Думі підпорядковувалися всі міністерства та їхні керівники.

Для здійснення контролю за виконанням законів у державі проектом П.І. Пестеля передбачався Верховний собор, до якого Народне віче за поданням губерній довічно обирало б 120 членів.

За проектом П.І. Пестеля, Верховний собор повинен безпосередньо контролювати законність дій Народного віча й Державної думи, затверджувати й оголошувати чинними закони, що схвалювалися. Загальний нагляд за законністю у діяльності міністерств, інших виконавчих центральних і губернських органів мали здійснювати генерал-прокурори, призначувані на посади Верховним собором [9].

Важливу роль у розвитку української соціально-політичної та державницької ідеї відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1846–1847 рр.). Виходячи з ідей панславізму, воно розробило модель суспільства, яка базувалася на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства.

Так, у рукописі М. Костомарова «Книги буття українського народу» наголошується на тому, що «урядники і правителі повинні підлегать закону святому і сонмищу, і бути всім слугами» [10]. Тезу про відповідність закону та влади М. Костомаров розвинув на прикладі Французької революції, коли одне насильство породило ще гірше насильство: «Там тільки свобода і вольність, де дух Христов. Дух віри уже перед тим вигнали із Франції королі та маркизи, та філософи. І вийшло у французів те, що вони забили свого короля і панів прогнали, і самі почали різатися і дорізались до того, що підпали у гіршу неволю» [11].

У цьому творі, який справедливо вважається одним з найвагоміших в українській політичній думці, протиставляється суспільна організація слов'янства, яке «ще до віри святої не мало ні царей, ані панів, і усі були рівні, і не мало воно ідолів» [12].

У праці М. Костомарова виділяються дві проблеми, які досить суттєво вплинули на подальший розвиток українського конституціоналізму, визначили два основні його напрями: завоювання політичної свободи та національної волі. «Справжній українець, – підсумовує М. Костомаров, – не любить ні царя, ні пана, і знає одного бога... Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже приходить голос і пробудить» [13].

Серед документів Кирило-Мефодіївського товариства особливу цінність становлять також кілька варіантів конституції, що вийшли з-під пера одного з членів товариства Георгія Андрузького, який під впливом М. Гулака розробив «Начерки Конституції Республіки». Перших два проекти Конституції були написані ним у 1846 – 1847 рр. Аналіз цього документа засвідчує, що погляди автора еволюціонували від обмеження до заміни монархічної форми влади. Останній варіант був вилучений у Г. Андрузького під час обшуку вже на засланні в Петрозаводську (березень 1850 р.). За структурою та за змістом «Начерки» перегукуються з народницькими концепціями. Так, особлива увага приділена в них питанням самоврядування. Георгій Андрузький визначає особливості функціонування общини як основи суспільного життя, описує механізм діяльності округу, області, штату. Держава мала об'єднувати сім автономних штатів зі своїми президентами. Так, у розділі під назвою «Государство», перших два пункти передбачали створення законодавчих зборів, а також державної ради, членами якої мали бути: президент республіки, віце-президент, міністри, державний прокурор, президент зборів (парламенту) і президенти його штатних відділів [14].

Звичайно, програмні принципи кирило-мефодіївців вирізнялися відомою утопічністю. Цей факт визнавався ще і в дореволюційній літературі.

Новий етап розвитку ідеї українського парламентаризму пов'язаний з активізацією громадського руху у другій половині XIX ст., утворенням українських громадських організацій та партій, впливом західноєвропейських республіканських традицій. Зокрема, в зазначений період українська політико-правова платформа отримала розвиток у працях Михайла Драгоманова. В останній чверті XIX ст., під впливом декабристів та представників англійського лібералізму, М. Драгоманов створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. Шлях до цього ідеалу – федералізм з максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей.

Михайло Драгоманов розробив детальний конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу – «Проект оснований» статуту українського товариства «Вольний союз» – «Вільна спілка» (1884 р.). Для впливу на законодавчу та виконавчу діяльність центральних органів влади у зазначеному документі передбачалося створення Союзної Думи, що мала репрезентувати інтереси національних областей. Дума мала право зупиняти рішення та дії центрального уряду, державних палат, які вступають у суперечність з інтересами областей. Однак Михайло Драгоманов реально оцінював можливості докорінних змін у тодішній Російській імперії і пропонував систему не місцевого самоврядування в чистому вигляді, а

поєднання самоврядування і певної централізації, виборності та призначення державних посадовців. Автор конституційного проекту так пояснює роль обласного намісника, який призначається главою держави: «Він не повинен бути ні «хозяїном області», що до адміністрації взагалі, яким хотіли зробити колишнього губернатора, ні володарем над органами самоврядування, яким, по суті, залишається нинішній губернатор Росії» [15]. Слід зауважити, що ідея поєднання функцій державної адміністрації та виборних органів самоврядування, характерна для сучасних президентських республік, чітко прослідковувалась у названому документі. На думку М. Драгоманова, передбачене у законах забезпечення громадянських прав та самоврядування створить певні передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та соціального звільнення українського народу.

Спадкоємцем політико-правових поглядів кирило-мефодіївців і М. Драгоманова став видатний український історик та громадський діяч Михайло Грушевський. Його конституційний проект заслуговує на особливу увагу. Основи проекту майбутнього конституційного ладу в Російській імперії М. Грушевський виклав у статті «Конституційне питання і українство в Росії», яка була опублікована в «Літературно-науковому віснику» за 1905 р., а згодом перекладена на російську мову для «загального вжитку» в Росії. Вона відома громадськості під більш звичною назвою – «Автономія України в Федеративній Російській республіці».

У першій частині статті аналізується тогочасне становище в Росії, місце українства в контексті загальноросійського визвольного руху. Друга частина документа спростовує погляди російських лібералів на майбутній державний устрій Росії і містить новий конституційний проект. М. Грушевський на основі ідеї національної автономії багато уваги приділяв критиці принципу П. Струве щодо прямих виборів всеросійського парламенту як єдиної структури представницької влади. Натомість він розробив механізм національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Для цього, на думку Грушевського, необхідно перенести прямі вибори в обласні (національні) сейми, депутати яких вже згодом мали сформувати парламент. Не менш важливий пункт цього документа торкається права забезпечення самоврядних областей. Кожною з них управляє обраний сейм [16]. Отже, конституційний проект Михайла Грушевського ґрунтується на двох основних принципах: репрезентативний уряд і національно-територіальна децентралізація.

Дослідники політико-правових поглядів М. Грушевського, розглядаючи його підхід до проблеми парламентаризму, практично не звертають уваги на принципово важливу роботу «Наша політика», в якій аналізувався досвід роботи Галицького крайового сейму. Значення цієї праці полягає в тому, що в ній аналізується реальна парламентська практика, а не формулюються програмні проекти. Сам М. Грушевський зазначає, що цей досвід дасть змогу «оновити парламентарну політику українську й надати їй нового розмаху і сили» [17].

Утвердження ідеї конституційності давало можливість об'єднуватися у партійні осередки, проводити агітацію, що було новим кроком до утвердження парламентаризму.

Окремим етапом у формуванні ідеї українського парламентаризму є погляди громадських діячів, політиків, що віддзеркалювали у програмах політичних партій на рубежі ХХ ст. Практично всі вони були єдині у своїх вимогах демократичних реформ, боротьбі за політичні свободи, запровадженні парламентських інститутів тощо.

Саме посилення соціальної напруженості у суспільстві наприкінці ХІХ ст., а також піднесення національної свідомості українців, зростання їхньої громадської активності вже на початку ХХ ст. призвело до появи політичних партій з чіткіше вираженими ідеологічними тенденціями.

Першою справді політичною партією в Україні стала Революційна Українська партія (РУП), створена 29 січня 1900 р. у м. Харкові групою студентів. Біля її витоків стояли Д. Антонович, В. Винниченко, М. Порш, А. Жук, М. Русов. Політичним маніфестом партії стала видана у Львові

брошура М. Міхновського «Самостійна Україна». Форма державності для України визнавалася як «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі» [18]. Однак вже перший досвід роботи у масах переконав, що такі вимоги нереальні, Україна до самостійності не готова. РУП відмовилася від «Самостійної України» як програмного документа. Основоположник ідеї національної самостійної Української держави М. Міхновський у 1905 р. розробив проект основного закону Спільки народу Українського, що впроваджував принцип розподілу влад. За цим документом, законодавча влада належала двопалатному парламенту з Ради Представників та Сенату – від кожної землі. Постанови палат ухвалювалися більшістю голосів, а члени палат не могли поєднувати роботу в уряді.

У 1903 р. київська вільна громада РУП створює «Нарис програми». Згідно з нею, члени РУП вважали, що державним устроєм, який забезпечить інтереси всього народу, має бути демократичний республіканський лад. Вимагали також широкого місцевого самоврядування для всіх народів Росії, а для України – автономії, з окремим представницьким зібранням (сеймом), до компетенції якого належало б право законодавства у внутрішніх справах, «що торкається тільки люду, який мешкає на території України» [19].

В РУП існували різні течії. Боротьба між ними тривала до грудня 1905 р., коли більшість членів на черговому, II з'їзді партії офіційно визнали програму соціал-демократії і стали називатись Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП).

У програмі УСДРП, що була прийнята на другому з'їзді партії у грудні 1905 р., зазначались основні завдання: перетворення Російської імперії на демократичну республіку, в якій «найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосується всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників...» [20]; проголошення автономії України з окремою державною інституцією-сеймом, якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України; здійснення широкого місцевого і крайового самоврядування для всього населення імперії.

Другий з'їзд УСДРП у своїх документах підсумовував програму державного будівництва як домагання «...автономії України із законодавчим сеймом в ділах того населення, що живе на території України» [21].

Ідея парламентаризму та народовладдя була об'єктом уваги інших політичних партій ХХ ст.

У 1904 р. за ініціативою ряду членів українських громад (Б. Грінченка, С. Єфремова) виникла Українська демократична партія (УДП). В її програмі проголошувалось, що державний лад у Росії повинен ґрунтуватися на принципах найширшої місцевої національної автономії. Всеросійське державне центральне управління (парламент) мав зосередитися в двох палатах: палаті народних представників і федеральній палаті представників від автономних частин держави (з однаковою кількістю від кожної частини). Україна повинна мати своє особливе і самостійне представницьке управління з законодавчою владою в межах автономної території, яку здійснює «Українська Народна Рада» (сейм) з виконавчими органами при ній. «Українська Народна Рада» утворюється з вибраних народом представників по виборчих округах [22].

Згодом частина членів УДП на чолі з Б. Грінченком, М. Левицьким, Ф. Матушевським, які дотримувалися більш радикальних поглядів, створили Українську радикальну партію (УРП). Вони зазначали, що всіма справами на території України має керувати Українська Виборна Народна Рада. Вона має складатись із послів, оплачуваних з красвих коштів і вибраних на демократичних засадах. Народна Рада сама виробляє красву конституцію, яку не може скасувати загальноросійський парламент. Ідея широкого місцевого самоврядування втілювалася у концепції «народного законодавства» – референдуму чи ініціативи за участю широкого народного представництва [23].

Наприкінці 1905 р. УДП і УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). За основу положень щодо загальноросійського парламенту і Української Народної Ради було взято програму УРП.

Українська партія самостійників-соціалістів виступала за систему державної влади, за якої головною законодавчою владою був би парламент, а інституціями виконавчої влади – президент і Рада міністрів. Таким чином, самостійники-соціалісти проголошували створення типової парламентської республіки.

Отже, ідея українського парламентаризму в суспільно-політичній думці пройшла трансформативні періоди свого становлення.

На думку автора, слід виділити певні тенденції у розвитку української суспільно-державної думки даного періоду, що безумовно впливає на розвиток українського парламентаризму:

- на формування ідеї українського парламентаризму мали вплив законодавчі основи Київської Русі, Литовсько-Руської держави, а також козацької доби і, безумовно, аналіз конкретного періоду потребує докладного вивчення та переосмислення з точки зору нашого об'єкта дослідження;
- у Конституції 1710 р. П. Орлика знайшли відображення тогочасні ідеали української нації. Цей документ – один з перших конституційних актів в історії Європи, який обґрунтовує можливість існування парламентської демократичної республіки і розкриває особливість утвердження ідей парламентаризму;
- своєрідність доктрини вітчизняного парламентаризму в XIX ст. полягає у намаганні поєднати ідеї федералізму і парламентаризму; у проектуванні побудови державної влади за принципом децентралізації та розвитку місцевого самоврядування, у схильності до двопалатного парламенту, одна з палат якого має представляти інтереси областей (М. Драгоманов); у створенні триступеневої системи представницьких органів, починаючи з місць (М. Грушевський); у прийнятті парламентом «народних» законів, тобто таких, що відповідають інтересам трудящого народу, у наданні важливого значення контролю за проведенням парламентських виборів, відповідальності депутата і виборців (І. Франко, М. Грушевський) тощо;
- утвердження багатопартійності на початку XX ст. суттєво впливало на становлення та розвиток ідеї парламентаризму, адже програми політичних партій підтверджували плюралізм думок та поглядів щодо державотворення в цілому та утвердження парламентаризму зокрема.

Література

1. Мироненко О. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. – К., 2002.
2. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції. – К., 1997.
3. Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму: (Теорет. та організац.-прав. пробл.). – К.: Парлам. вид-во, 2002. – 344 с.
4. Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст.: Хрестоматія / За ред. Семківа. – Львів, 1996.
5. Кислий П, Вайз Чарльз. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. – К., 2004. – С. 42–44.
6. Журавський В.С. Вказ. праця. – С. 307.
7. Кислий П, Вайз Чарльз. Вказ. праця. – С. 46.
8. Історія держави і права України: Хрестоматія. – К., 1996. – С. 187.
9. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 2002. – С. 166–169.
10. Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990 – Т. 1. – С. 254–256, 258.
11. Там само.

12. Там само.
13. Там само.
14. Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т. 1. – С. 569–576.
15. Драгоманов М. Драгоманівський збірник: «Вільна спілка та сучасний конституціоналізм» / За ред. Т. Андрусика. – Львів, 1996. – С. 11–15.
16. Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст.: Хрестоматія / За ред. Семківа. – Львів, 1996. – С. 228–230.
17. Грушевський М. Наша політика. – Львів, 1911. – С. 5.
18. Україна у XX столітті (1900–2000): Зб. докум. і матер. / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Ю. Король та ін. – К., 2000. – С. 23.
19. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. – Тернопіль, 1991. – С. 54.
20. Там само. – С. 58.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.

Ходанович О. Л.,

ад'юнкт науково-організаційного управління
Національної академії оборони України

Формування похідних груп ОУН напередодні німецько-радянської війни

В статье рассматривается формирование походных групп ОУН накануне советско-германской войны, их цель и регионы деятельности.

The present article considers the process of forming the OUN's marching groups before the war between the Soviet Union and Germany. It also studies their objectives and regions of their activity.

Ключові слова: похідні групи, теренові проводи, ОУН, мельниківці, рух опору.

Тема діяльності Організації Українських Націоналістів (ОУН) в роки Другої світової війни сьогодні є актуальною і відкритою для широкого кола науковців в Україні.

У радянській історіографії тривалий час побутувала думка про обмеженість діяльності ОУН виключно західноукраїнськими землями. Дослідження вітчизняних та закордонних українознавців, що з'явилися за останні роки, свідчать про боротьбу ОУН проти німецької окупаційної влади на сході і півдні України. Важливу роль у цьому відіграли похідні групи ОУН.

Історіографія похідних груп ОУН представлена публікаціями спогадів безпосередніх учасників підпілля [9; 17; 5]; у працях Г.Полікарпенко [13]; Л.Шанковського [20]. Вагомий історичний матеріал з цієї проблеми подають історики, які представляли українську діаспору, зокрема праці П. Мірчука [10], М. Лебеда [8], Л. Ребета [14], Я. Шумелди [21] та ін. Свідчення про діяльність похідних груп ОУН знаходимо у дослідженнях В. Сергійчука, І. Біласа, В. Косика [2; 6; 16], в яких представлені документи німецьких, радянських архівів, звіти керівників похідних груп та низових ланок підпілля ОУН.

Діяльність ОУН в період окупації України, участь націоналістичного підпілля в протиокупаційному русі опору досліджували сучасні історики К.Бондаренко, Ю.Киричук, В.Кучер, В.Нікольський [12], П.Хобот, Д.Куделя, А. Русначенко [15] та ін.

Слід зазначити, що і сьогодні діяльність похідних груп ОУН розглядається через призму створеного ними підпілля на окупованій території України. Тільки окремі автори побіжно торкаються проблеми створення похідних груп, їх організаційного оформлення. Завдання цієї розвідки полягає в узагальненні частини джерельної інформації про формування похідних груп, їх мету та напрями опанування ними теренів України.

Війна Німеччини проти Радянського Союзу поклала початок новому етапу в діяльності ОУН. У своїй боротьбі за національну українську державність провідники ОУН особливу увагу звертали на ту частину України, яка знаходилась у складі Радянського Союзу.

Наприкінці 1940 р. Провід ОУН(Б) у Кракові висунув ідею походу націоналістичних груп на українські землі [9; с. 3]. Ідея організації похідних груп ОУН(Б) реалізувалася відразу після проведення Другого Великого Збору у квітні 1941 р. У політичних та військових вказівках, датованих травнем 1941 р. під загальною назвою «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» ОУН(Б), була розроблена широка програма дій ОУН. Основні положення цієї програми такі: проголошення відбудови на «звільнених від московсько-більшевицької окупації частинах української землі, утримання державної влади на Західній Україні та інфільтрація своїх людей у державний апарат, розбудова організаційної мережі на сході України такою мірою, як і на заході. Основне — встигнути сформувати державну владу, випередивши війська іншої держави» [22, арк. 27]. Фактично це були

політичні й практичні інструкції для діяльності похідних груп і створення мережі осередків організації на теренах великої України.

Підготовкою членів майбутніх похідних груп займався підготовчий штаб, створений відразу після проведення Другого Великого Збору ОУН(Б). Він знаходився у Кракові і «мав різні відділи: організаційний, пропагандивний, виховний, військовий, служби безпеки Відбулися різні курси і вишколи» [9, с. 4].

Штабом було розроблено план мобілізації, підготовки та маршу членів похідних груп організації, визначені відповідні маршрути і терени їх діяльності, який виголосили в окремій доповіді на нараді штабу перед керівниками організації. На членів похідних груп покладалося завдання втілювати у життя основні положення інструкцій та настанов, розроблених організацією. Відповідальність за виконання цієї роботи покладалась на теренові проводи (екзекутиви). На нараді С. Бандера оголосив про те, що подальше ведення справи перебирає Головний Провід, а також що представлений план вимагає уточнень і доповнень відносно особового складу похідних груп, їх керівників та складу проводів окремих регіонів та областей України [14, с. 89].

Активно працював по підготовці похідних груп пропагандистський відділ, друкарня якого знаходилась у Кракові (вул. Дітла). Готувалися пропагандивно-вишкільні матеріали, інструкції, брошури, відозви, політичні карикатури, листівки тощо. Для друкування пропагандистського матеріалу конспіративно використовувалася друкарня газети «Краковські вісті» [9, с. 5 – 6].

ОУН(Б) створила три похідні групи: Північну (М.Климишин), Середню (М.Лемик) і Південну (З.Матла), діяльність яких координував Дмитро Мирон («Орлик») [4, с. 46]. Окремо була створена Львівська група (до 20 осіб)— члени якої 30 червня 1941 р. на Національних зборах прийняли «Акт про відновлення Української держави» [6, с. 113]. Цей документ став основою для подальшої діяльності ОУН(Б), надавши їй певної легітимності на території окупованої України.

Львівська група складалась з членів Проводу та провідних осіб організації (Ярослав Стецько, Микола Лебедь, Іван Равлик, Василь Кук та ін.). На неї покладалося завдання організації усіх справ, пов'язаних з відновленням української державності. З початком війни вступив у дію мобілізаційний план воєнного часу. Спеціальна керівна група таємно від німців виїхала з м.Кракова, мала свої завдання і свій маршрут походу на Львів. Вже 23 червня 1941 р. члени цієї групи у м.Ярославі переправились на східний берег р. Сян. Подальший шлях групи проходив через села: Ветлин — Висоцько — Лази — Заліська Воля – Бучина – Млин – Краковець (25 – 26. 06) — Наконечне — Яворів (27.06) — Шкло — Янів — Левандівка – Львів (28.06).

Перша група (Група «Північ») повинна була досягти м.Києва і працювати на Правобережжі [6, с. 112]. Групу очолював Микола Климишин. До її складу входили Дмитро Мирон («Орлик») та Дмитро Маївський («Косар»), Ярослав Хомів-Лімницький, Микола Кравс, Петро Львович, Дмитро Корінець, Люба Шевчик, Лев Дівик, Тарас Онишкевич, Назаркевич та інші. У м. Василькові до неї приєдналася ще група провідних діячів організації, серед них Василь Кук («Леміш»), Іван Мітринга, Василь Ревак, Борис Левицький, Михайло Турчманович, Роман Паладійчук, всього близько 15 осіб [18, с. 147]. Ця група досягла Києва за маршрутом: Львів (8.07.41) — Броди — Здолбунів — Дубно – Рівне (9.07.41) – Житомир (10.07.41) — села Калинівка, Фасова, Пашківка, Бишки, Мала Снітинка — Фастів. Тут кілька днів затримались, щоб налагодити роботу адміністративного апарату й зорганізувати міліцію. У подальшому через села Велику Снітинку, Фастовець, Митницю дійшли до м. Василькова, де група затрималась до окупації німцями Києва.

Друга група «Центр» мала на меті м. Харків і Харківську область [6, с. 112]. «Середньою» її називає у своїй праці В. Кентій [4, с. 47]. «Третя похідна група «Схід» мала дістатися Харкова й працювати в робітничих районах України», – пише Є. Стахів. Керівництво групою перебрав Микола Лемик-Сенишин. До складу групи входили О. Машак, П. Олійник, В. Лобай, М. Кравчук та ін. На шляху до місця свого призначення гітлерівці цю групу організаційно знищили, і можна говорити, що свого завдання вона не виконала [18, с. 147]. У повідомленні від цієї групи (без автора) стверджується, що 13 липня 1941р. «...друга група на Схід з призначенням на місто Харків

вирушила зі Львова». Пройшовши за маршрутом Підволочиськ (14.07) – Проскурів — Староконстантинів (15.07) – Бердичів (16.07) група дісталася 17 липня 1941 р. до Житомира, де залишилася у ролі міліції. З 24 липня того ж року члени похідної групи вирушили на Київ. Але у м. Ставище були затримані СД та, отримавши посвідки, були повернуті до Львова. Дійшовши до Житомира, основна частина групи залишилася працювати у політичному відділі місцевої міліції під наглядом гестапо. Членів групи змусили підписати зобов'язання німецькою мовою, що вони не працюватимуть на С. Бандеру і залишали у місцевій міліції або ж відправляли на Галичину [23, арк. 11]. З початком арештів членів похідних груп, вони вимушені були у середині серпня повернутися до Львова (11.08.1941 р.).

Група «Південь» (III група — так вона іменується в звітах) (Є. Стахів її називає «друга група» [17, с. 147]) мала завданням розгорнути роботу на Дніпропетровщині і на півдні України (дістатися до Одеси і Криму) [6, с. 112]. Підготовкою цієї групи займався Василь Коваль (з 1950 р. буде призначений ГК УПА), а допомагали йому Роман Малащук та Зіновій Матла [20, с. 30]. Початкові звіти цієї групи збереглися. Вони дають можливість точно назвати багатьох її членів і напрями руху, заходи по переформуванню групи у поході. За звітом провідника групи Т. Семчишина з м. Добряни (за період до 9.07.1941 р.) відомо, що в групі всього було всього 286 членів [23, арк. 20 – 21]. Найбільше людей виявилось із Кракова і Сянока — відповідно 111 і 106 осіб (з Балигорода-10, Кросно-58, Горлиці-11, Крилиці-10). Початково група була зорганізована в 29 похідних роїв. До групи пристали чотири політв'язні, які вийшли з тюрми у м. Самбор. До складу групи входив М. Лебедь [23, арк. 26]. У подальшому зі складу групи відійшло 95 членів за новими місцями призначення [23, арк. 22 – 23] і групу переформували в 23 рої (загальна кількість членів – 197 осіб). Кожний рій мав свій розпізнавальний знак, який малювали на всіх видних місцях (будинках, мостах, перехрестях) разом з терміном постою у даному місці й напрямом подальшого руху (рій провідника мав знак Г1) [20, с. 30 – 31]. У період з 17 до 19 липня 1941 р. із похідної групи виділилося 10 роїв загальною кількістю 65 осіб, члени яких відійшли за визначеними місцями діяльності не у складі своїх роїв, а по кілька членів з різних роїв в одному напрямку (до одного міста). Так, 17 липня з чотирьох роїв (І. Гивеля, І. Стриганича, Шахрая, Вітика) у напрямку Полтави було направлено 8 членів цих роїв, на Сталіно – 6, до Проскурів – 2, на Харків – 5, на Запоріжжя – 1, на Умань – 1, до Києва – 2, до Миколаїва – 1. У цих напрямках рушили й члени інших роїв 18 – 19 липня [23, арк. 42]. На Дніпропетровськ вийшли члени рою Левицького (5 осіб), Осип Ресіл та Іван Лозицький з рою Васька, рій Федора Кожана (4 особи) та ще кілька членів з роїв Шандри і Гобера [23, арк. 43 – 44].

На Схід України діставалися також члени ОУН(М). Частина з них легально, як перекладачі та радники при військових частинах, більшість у складі похідних груп. ОУН(М) для діяльності на Великій Україні сформувала три похідні групи, для кожної з яких було визначено окремі маршрути.

Північна група ОУН(М) вирушила у напрямку Дубно – Шепетівка – Житомир – Київ – Полтава – Харків. До складу цієї групи входили Омелян Сенік, Орест Чемеринський, Микола Сціборський, Олег Ольжич-Кандиба, Іван Рогач, Ярослав Гайвас, Теофіль Бак-Бойчук, Яків Шумелда, Олена Теліга, Петро Олійник, Іван Ірлявський, Микола Кузьмик та ін. З Буковини під проводом Петра Войновського маршувала сотня цивільних буковинців, утікачів від румунського терору, яка згодом взяла на себе в Києві функції поліції [17, с. 148].

Центральна група ОУН(М) йшла через Проскурів — Вінницю – Умань – Кіровоград до Дніпропетровська і далі мала йти на Донбас. Південна група на чолі з доктором Богданом Сірецьким, відомим діячем академічного товариства «Чорноморе» в Чернівцях, складалася головню з буковинців і з Вінниці мала йти на Балту — Одесу — Миколаїв. Тут вона об'єдналась з чисельно меншою (близько 40 членів) групою (під назвою ПУМА) під проводом Ореста Масікевича та Івана Пулюя, й мала посуватися далі побережжям Чорного моря аж до Кубані. Ще у квітні 1941 р. до Румунії прибув з Німеччини Іван Пулюй, колишній сотник УГА. В Ясах групу

О.Масікевича та І.Пулюя було «охрещено» назвою ПУМА (ПУлюй-МАсікевич), обмундировано в німецькі однострої і звідси відправлено на Східну Україну. Група ПУМА отримала подвійне завдання. Його офіційна сторона полягала у допомозі німецькому війську перекладачами, і, оскільки членами групи були високоосвічені люди, в кадровому забезпеченні органів місцевого самоуправління. Нелегальний бік справи полягав у поширенні організаційної мережі ОУН на південні області України, максимальне проникнення в адміністративні органи Півдня України і впровадження в життя за їх допомогою національно-державницьких засад ОУН. Місто Миколаїв стало основною ареною діяльності членів групи ПУМА в перші місяці війни [3, с. 48].

Організацією діяльності похідних груп ОУН(М) на Східній Україні займався Олег Ольжич (Кандиба), призначений головою ПУН на керівництво роботою організації на Наддніпрянщині. При Крайовій ексекутиві ОУН на ЗУЗ у Львові було створено референтуру для східноукраїнських земель, яка формувала групи по 3 – 9 осіб та висилалась їх на велику Україну. З липня до грудня на Схід відправлено 850 осіб [3, с. 74]. Всім членам груп видавалися посвідки «Української Допомогової Акції зі Львова», якими стверджувалось, що їх пред'явники є біженцями, що повертаються додому. Це слугувало їм перепустками. На Схід тоді пішло і кількадесят людей зі Східної України, які опинилися в Галичині у передвоєнні роки [11, с. 104].

У серпні 1941р. Житомир став базою для ОУН(М), де вони перебрали на себе місцеву адміністрацію, допомагали їм також місцеві українці. У Житомирі було вбито двох членів ПУН — О. Сеника і М. Сціборського. Це вбивство — хто його вчинив невідомо і сьогодні — призвело до загострення стосунків між фракціями ОУН, до послаблення національного руху [1, с. 95]. Безпосереднім наслідком того вбивства став арешт німцями бандерівців у Житомирі, частину з них було страчено.

Як і ОУН(Б), мельниківці прагнули дістатися Києва. Перша північна група прибула до міста з Василькова в кількості 8 осіб. Значну підтримку ОУН(М) у поході на Схід надав Буковинський курінь (близько 1,5 тис. бійців), з яких кількостот були членами ОУН. Ідучи до Києва, члени куреня залишалися у селах і містечках для організації життя. Так, на шляху з Городенки до Жмеринки було залишено близько сотні чоловік. На південний схід України було спрямовано Дністрянську і Бессарабську сотні куреня [3, с. 77 – 79]. З метою уникнення переслідувань з боку німецької влади у Кам'янці-Подільському Буковинський курінь розділився на дві групи, які мали з'єднатися у Вінниці, де частина буковинців лишилася для підпільної роботи в навколишній окрузі. До Києва, зрештою, прибуло 700 – 800 осіб [3, с. 84].

Щодо загальної кількості учасників похідних груп ОУН, то в працях і мемуарах існують розбіжності, які не дають можливості точно визначити загальну кількість членів похідних груп ОУН, тим більше встановити окремо кількісний склад похідних груп обох фракцій. У складі груп було, за різними оцінками, від 5 до 7 тис., а за деякими близько 10 тис. осіб [5, с. 47]. Більше інформації існує щодо кількостного складу похідних груп ОУН(Б), на відміну від ОУН(М). Я. Стецько, наприклад, подає цифру 5000, М. Климишин — 7000, М. Лебедь — 700 осіб [7, с. 54; 8, с. 150]. Обласний провідник ОУН(Б) на Буковині на допитах у НКВС сказала, що обидва проводи ОУН послали на схід до 10 тис. членів [4, с. 46]. Л. Шанковський подає такі цифри: Північна група (найчисельніша) – 2500 членів, Центральна – 1 500, Південна – 850 членів. Пізніше до Південної групи передано близько 100 осіб з інших груп [20, с. 63].

На нашу думку, загальна кількість членів похідних груп перебільшена. Збережені в архівах списки роїв не дають можливості підтвердити дані, які наведені у мемуарних джерелах. Наприклад, Південна група ОУН(Б) мала 286 осіб [23, арк. 20, 25 – 27]. Якщо припустити, що у двох інших групах було більше людей, то й тоді загальне число їх, не перевищувало б 3 тис. осіб. Виходячи з наявної інформації про обсяги діяльності ОУН(М) на Сході, можна припустити, що в похідних групах вони мали не більше людей як бандерівці.

Перед похідними групами ставилися такі завдання: розпочати активну націоналістичну пропаганду серед населення [4, с. 155 – 156; 11, с. 127]; очолити керівні посади у місцевих органах

самоврядування на окупованій німцями території та залучити до їх діяльності осіб, які були національно орієнтовані, а також тих, хто вороже ставився до радянської влади і завдяки цьому створити міцні оунівські осередки [20, с. 59 – 60]. На думку оунівського керівництва, такі дії неминуче доведуть німецькій владі, що населення окупованих областей України підтримує ОУН [20, с. 17 – 18; 4, с. 69]. ОУН сформувала похідні групи з метою впровадження політика «доконаних фактів» у тому випадку, коли німецький уряд негативно поставиться до українського державного будівництва і тоді залишиться єдиний вихід: творити доконані факти і вимусити гітлерівську владу визнати Українську державу.

Похідним групам за короткий час вдалося заснувати у багатьох областях України свої осередки [19, с. 99; 12, с. 23]. Кожна похідна група ОУН(Б) мала свій розпізнавальний знак – стрічку – Північна група червоного кольору, Центральна – синього, Південна – чорного [9, с. 7]. Кожний рій похідних груп мав свої підводи, велосипеди і необхідний запас літератури, яку він поширював у містах і селах. Групи рухалися по-різному: пішки, на автомобілях, поїздами, але найчастіше кінськими підводами. Обходячи великі міста, вони поступово просувалися вперед. Члени похідних груп, легалізуючись, осідали в поліції, окупаційних органах. Як повідомлялось у тогочасних звітах керівництва проводу ОУН, за короткий час похідні групи «осягнули всі українські етнографічні границі і почали роботу» [24, арк. 19]. Після прибуття на завчасно передбачені місця, з проводів похідних груп було створено крайові, а з роїв — обласні, окружні та районні ексекютиви ОУН (виконавчі органи) [9, с. 15].

Таким чином, обидві фракції ОУН серйозну увагу приділили підготовчій роботі по розгортанню національно-визвольної боротьби з початком німецько-радянської війни у всіх регіонах України. Для досягнення цієї мети навесні 1941 р. були створені похідні групи, з діяльністю яких пов'язувалось широке розгортання українського протинімецького і протибільшовицького руху опору в роки Другої світової війни. Похідні групи мали чітко окреслені терени діяльності та маршрути їх опанування. Завдання, визначенні керівництвом обох фракцій, свідчать про те, що головна мета похідних груп полягала в розгортанні державотворчих процесів та формуванні міцної мережі осередків організації по всій Україні.

Література

1. Armstrong J. Ukrainian nationalism 1939-1945. – New York, 1963. – 128p.
2. Білас І. Репресивно — каральна система в Україні 1917- 1953: У 2 кн. – К.: Либідь, 1994. — Кн.1. – 427 с.
3. Дуда Андрій, Старик Володимир. Буковинський курінь у боях за українську державність.- Чернівці, 1995. – С. 271 с.
4. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941-1942). – К., 1999. – 202 с
5. Книш Зиновій. Становлення ОУН. – К.: Вид-во імені О. Теліги, 1994. – 128 с.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні /Пер. з франц. – Париж, 1986. – Репринт. вид. – Львів, 1993. – 659 с.
7. Климишин М. В поході до волі: Спомини: У 2т.–Торонто: Вид. Ліги визволення України, 1975. – Т. 1. –429 с.
8. Лебедь М. Організація протинімецького опору ОУН (1941 – 1943) //Сучасність. – 1993. – № 1 – 2.
9. Матла Зиновій. Південна похідна група. – Мюнхен, 1952. – 32 с.
10. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952. Док. і мат. – Львів: Просвіта 1991. – 447 с.
11. На зов Києва. Український націоналізм в роки Другої світової війни. Зб. ст., спог. і док. – К., 1991. – 542Л с.

12. Нікольський Володимир Михайлович. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. Інститут історії України України. – К., 2001. – 178 с.
13. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни //На чужині. – К., 1951. – 148 с.
14. Ребет Л. Світла і тіні ОУН: розкол і спроба державного будівництва //Дніпро. – 1994. –№ 1. – С. 87 – 95.
15. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002. – 519с.
16. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 496 с.
17. Стахів Євген. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя /Літ. ред. В. Пашенко. – К.: Рада, 1995. – 317 с.
18. Стахів Євген. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941 – 1943роках //Національно-визвольна-боротьба 20 – 50-х років ХХ ст. в Україні. – К., 1993 – С. 144 – 159
19. Черномаз Богдан Данилович. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941 – 1945 роках. – Умань, 2002. – 402 с.
20. Шаньковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – 319 с.
21. Шумелда Яків. Похід ОУН на Схід. – Львів, 1991. – 34 с.
22. Центральний Державний Архів Вищих Органів влади України (далі — ЦДАВО). – Ф.3833. – Оп. 2. – Спр. 1.
23. Там само. – Оп. 1. – Спр. 14.
24. Там само. – Ф. КМФ. 8. – Оп. 2. – Спр. 376.

Шаповал Л. І.,

аспірантка кафедри історії України

Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Сучасна українська та російська історіографія теорії «кооперативного соціалізму»

В статье представляется историографический обзор литературы, в которой изучается спорное толкование понятия «кооперативный социализм» и оценка роли кооперации в обществе периода нэпа. Изучая проблему по хронологическому принципу, анализируется эволюция взглядов украинских и российских историков относительно кооперации и социализма, уделяя внимание характерным признакам современной украинской и российской историографии.

The given article presents the historiography review of some sources dealing with the controversial notion of 'cooperative socialism', together with a general assessment of the cooperation role in the society of the NEP period. Tackling the problem chronologically, the author of the article analyses the evolution of both Ukrainian and Russian historians' views upon the cooperation and socialism. A special attention is given to characteristic features of the contemporary Ukrainian and Russian historiography.

Ключові слова: історіографія, теорія, «кооперативний соціалізм», ленінський кооперативний план, кооперація.

Теорія та історія кооперативного руху в Україні другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., особливо 20-х років, давно приваблювала дослідників. Історіографія проблеми налічує десятки монографій і дисертаційних праць в яких висвітлюються основні організаційні форми кооперації, її роль і місце у соціально-економічному розвитку суспільства [1], але вони віддзеркалюють переважно становлення і функціонування самої кооперативної системи. Історико-фактологічний аспект формування кооперації, судячи з аналізу наукової літератури, домінує над теоретико-методологічним, оскільки історіографія історії кооперації є відносно молодого дисципліною. Вона почала формуватися наприкінці 80-х – протягом 90-х років ХХ ст.,

зосереджуючись на особливостях розвитку конкретних видів кооперації – сільськогосподарської, споживчої, кредитної, кустарно-промислової.

Наріжним каменем концептуальних основ радянської історіографії непу був так званий ленінський кооперативний план. Його вважали методологічною базою вивчення аграрних перетворень в СРСР, ключовою ланкою розбудови соціалізму в сільському господарстві. Теоретичні принципи ленінського розуміння ролі і місця кооперації в економічному розвитку радянського суспільства залишалися методологічним дороговказом для багатьох дослідників соціально-економічних відносин періоду 20–30-х років ХХ ст. Критичне переосмислення складових «ленінського кооперативного плану» припадає на другу половину 90-х років ХХ – початок ХХІ ст.

Об'єктом нашої наукової зацікавленості є сучасна російська та українська історіографія проблем нової економічної політики, але в контексті з'ясування істориками складових теорій «кооперативного соціалізму», а *предметом* – співставлення різних точок зору, системи доказів, аргументацій і спростувань. *Метою* запропонованого історіографічного огляду літератури є висвітлення найсуперечливіших тлумачень поняття «кооперативний соціалізм», а *завданням* – виявлення оцінок ролі кооперації у суспільстві періоду непу. Розглядаючи проблему за хронологічним принципом, спробуємо відстежити еволюцію поглядів українських та російських істориків стосовно кооперації і соціалізму.

На початку 90-х років ХХ ст., коли історики широко переймалися висвітленням «білих плям» історії, критикуючи Сталіна та його оточення, ленінські політологічні концепції розвитку соціалізму залишалися непорушними. Так, упорядники збірника документів і матеріалів про кооперативно-колгоспне будівництво в СРСР, а це відомі російські вчені-аграрники – І.М. Волков, В.П. Данілов, І.Є. Зеленін, М.О. Івницький, Ю.О. Мошков, В.В. Кабанов, відхиляли будь-яку тотожність «сталінської колективізації» з «ленінськими поглядами на роль кооперації у будівництві соціалізму, з реальними досягненнями кооперування населення і справжнім рухом країни до соціалізму в умовах непу» [2]. Ленін мав досвід запровадження примусової колективізації до непу, не говорячи вже про саму концепцію політики воєнного комунізму, відтак для пізнання істини слід співставити політичні принципи більшовицької моделі соціалізму з теорією кооперації, тоді стане більш прозорішою перспектива кооперативних форм господарювання. Спроба упорядників згаданого збірника ототожнити колективізацію і кооперацію, показати колгоспи та кооперативи як дві складові єдиного «загальнокооперативного будівництва», не витримує критики. За природою і значенням вони суттєво відрізнялися, оскільки кооператив, навіть виробничо-збутовий, не усуспільнював майна, реманенту, худоби, землі. Безперспективним є порівняння комуні з різновидом кооперації, а виокремлення ними її соціалізаторських функцій (оволодіння ринком, підпорядкування товаровиробників, просування до усуспільненого виробництва) фактично віддзеркалювало концепцію одержавлення кооперативної системи. Відомий український історик С.В. Кульчицький, аналізуючи обставини переходу від воєнного комунізму до непу, зазначає, що «...Ленін усе ж таки пов'язував соціалістичну перспективу для села з колективними господарствами, які утворювалися шляхом колективізації» [3]. Вчений вирізняє колгосп та кооператив за організаційними та функціональними ознаками, які представляли різні системи господарювання. Стосовно ленінського бачення соціальної природи кооперації він називає два етапи еволюції поглядів вождя більшовиків: період воєнного комунізму, коли Ленін «...виключав її як соціалістичну перспективу для селян», а два роки непу дали поштовх Леніну до нового розуміння як природи кооперації при соціалізмі, так і природи самого соціалізму» [4]. Коментуючи положення статті Леніна «Про кооперацію», дослідник фактично ототожнює кооперацію і соціалізм. У висловлюваннях самого Леніна спостерігалася відносна гіпотетичність та умовність, позаяк «лад цивілізованих кооператорів» був можливим все-таки «при суспільній власності на засоби виробництва, при

класовій перемозі пролетаріату над буржуазією», тобто за наявності двох ключових політико-економічних передумов.

Концептуальні засади непу, у тому числі обґрунтування концепції «кооперативного соціалізму», набули ознак наукової теорії і системного аналізу в монографії С.В. Кульчицького, яка вийшла у 1995 р. [5]. Висновки вченого про відмінність колгоспів від кооперативних підприємств стали значно категоричнішими порівняно з попередніми його працями, тому що у них не було нічого спільного [6]. З другого боку, на його переконання, партія і держава сприяли розвиткові кооперативів, вважаючи їх передумовою майбутньої широкої колективізації, хоча Ленін говорив про так званий лад цивілізованих кооператорів, тобто про утвердження соціалізму в сільському господарстві. «Якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, як наголошує С.В. Кульчицький, то висунута у статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини» [7]. Більшовики стратегічно не відмовилися від комунізму, а лише вдалися до часткової модернізації економічної політики задля збереження комуністичної перспективи. Слід зауважити, що термін «кооперативний соціалізм» вперше застосував в українській історіографії саме С.В. Кульчицький, а концепція, тобто його пізнавальна і функціональна сторона, віддзеркалювала ленінську оцінку ролі і місця кооперації за умов непу для зміцнення соціалістичного ладу. Цей термін Ленін не використовував у статті «Про кооперацію», а теоретичною аргументацією концепції «кооперативного соціалізму», яку обґрунтовує С.В. Кульчицький, є ленінське тлумачення тотожності кооперації та соціалізму. Вчений визнав факт наявності ленінської концепції «кооперативного соціалізму», яка мала виразні політико-економічні ознаки та організаційні складові: кооперування, а не колективізація селянських господарств, суспільна (державна) власність на засоби виробництва, класова перемога пролетаріату над буржуазією (очевидно – непманами). Він використовує також визначення «ленінський кооперативний план», котрий мав величезне значення для соціалістичного будівництва. Складається враження, що «план» був своєрідною політичною стратегією Леніна, а концепція «кооперативного соціалізму» тактикою її реалізації. У інших працях С.В. Кульчицького теоретичні підвалини концепції кооперативного соціалізму не зазнали суттєвих змін, але вони надали їй історіографічного факту [8]. Наприкінці 90-х років цей учений акцентує увагу на «кооперативному соціалізмі», але зазначає появу соціалістичної перспективи суспільства завдяки новому економічному курсу [9]. У 2000 р. він застосовує визначення «непівська концепція» кооперативного соціалізму, вдаючись до перегляду «концептуальних основ історії радянської доби» [10]. Після смерті Леніна, на переконання С.В. Кульчицького, відбувся провал концепції «кооперативного соціалізму», тому що партія реанімувала теорію колективізації, запровадивши її наприкінці 20-х – на початку 30-х років. Залишається незмінною теза вченого про те, що за умов переходу до непу спостерігалася трансформація ідей та форм одержавлення сільського господарства, тобто здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати [11]. Формулювання «колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва», яке почало з'являтися у 1922 р., дослідник назвав «гібридом», вкотре засвідчуючи дві протилежні форми господарювання, а з іншого боку політико-економічний механізм зміцнення соціалізму. Кооперація, як він наголошує, була «вписана» Леніним «...у створюваний ним суспільно-економічний лад» [12]. Підсумовуючи теоретико-методологічні основи концепції «кооперативного соціалізму», обґрунтованої у 1995 р. С.В. Кульчицьким, слід визнати той незаперечний факт, що її поява систематизувала знання і наукові погляди стосовно кооперації. Термін є науково-історичним фактом і надбанням історіографії, хоча у ленінських промовах і статтях визначення «кооперативний соціалізм» відсутнє.

Намагання дати наукове тлумачення поняття «кооперативний соціалізм» знаходимо у монографії Є.О. Паршакова, яка видрукувана у 1997 р. в Запоріжжі [13]. Її автор не збирався «спростовувати марксизм», а навпаки – «творчо розвивати». Спостерігається формаційний підхід, а з 20 розділів його праці лише в одному виокремлено параграф про кооперативний соціалізм. Він вважає колгоспи «формально кооперативними», а соціалізм, основним економічним сектором

якого стає кооперативний сектор, є кооперативний соціалізм [14]. Історичного та фактологічного обґрунтування його концепції «кооперативного соціалізму» немає, а монографія є все-таки соціолого-філософським дослідженням.

Сумнів стосовно існування «кооперативного плану» у Леніна, тобто конкретних політично-господарських заходів та організаційних форм, висловив у 1995 р. В.І. Марочко. Вчений звернув увагу на критичне переосмислення ленінського формулювання «ладу цивілізованих кооператорів», на співставлення справжньої теорії кооперації та «кооперативного ідеалу» О.В. Чайнова з повсякденним функціонуванням різних форм селянської кооперації [15]. На переконання В.І. Марочка, так званий ленінський кооперативний план був «...політичною платформою більшовиків в кооперативному русі», відтак немає підстав говорити і про наявність ленінської концепції кооперації [16]. Підкреслюється намагання Леніна «пристосувати» кооперацію до соціалізму, використати її як засіб його економічного утвердження в сільському господарстві. Посилаючись на праці М.І. Туган-Барановського, О.В. Чайнова, історик кооперативного руху в Україні В.І. Марочко не поділяє думки стосовно можливості формування соціалізму на основі кооперативних форм господарювання дрібних товаровиробників. «Кооперація не руйнувала організаційних основ дрібнотоварного виробництва, яка, враховуючи її соціально-економічну природу, – наголошував він на міжнародній конференції у Києві 26 червня 2001 р., – могла сприяти становленню кооперативного соціалізму, тобто стати своєрідною асоціацією виробничих артілей» [17]. Співставляючи його точку зору з іншими дослідниками кооперативного руху, слід виокремити наявність суперечливих тлумачень і констатації фактів. Так, у монографії В.М. Половця, яка вийшла друком у 2002 р., визначення «ленінський кооперативний план» і «ленінська кооперативна концепція» зустрічаються доволі рясно майже на кожній сторінці історіографічного огляду літератури [18]. Відомий дослідник селянських господарств України В.В. Калініченко, з'ясовуючи суть та принципи організаційно-виробничої школи, яку представляли О.В. Чайнов, М.П. Макаров, О.М. Челінцев, дійшов висновку про те, що «...вся система економічних, соціальних, політичних умов життя штовхала селян до кооперації», відтак згадані вчені «вважали кооперацію основою соціально-економічного розвитку селянського господарства» [19].

В українській історіографії початку ХХІ ст., судячи з кількості праць, інтенсивність розробок проблем селянської кооперації не зменшується. Зокрема, у ґрунтовних монографічних працях О.О. Сушка з історії приватного підприємництва [20], Ю.В. Котляра про соціально-економічне становище селянства Півдня України [21], у дисертації Г.Т. Капустян про суспільно-політичні відносини [22], а також в окремих розділах колективної монографії про причини голоду 1932 – 1933 рр. [23] висвітлюються загальні питання непу та конкретні форми розвитку кооперації. Наприклад, з'ясовуючи тактико-стратегічну суть непу, О.О. Сушко підкреслює тимчасовість непу, відтак і допоміжну роль кооперації в утвердженні соціалізму [24]. Посередницьку функцію кооперації, посилаючись на праці колег, виокремлює також Ю.В. Котляр [25], який цитує дослівно ті чи інші положення різних авторів, не підкреслюючи прямою мовою або лапками, хоча «глухо» посилається на них [26].

На сторінках часопису «Український селянин», котрий видає Наукове товариство істориків-аграрників та науково-дослідний інститут селянства при Черкаському державному університеті ім. Б. Хмельницького, протягом 2002–2004 рр. проблеми історії і теорії кооперації висвітлюються постійно. Упродовж трьох років було опубліковано 15 наукових статей, які торкалися різних форм кооперації у Російській імперії та в УСРР: Г.А. Волошкевич, висвітлюючи функції споживчої кооперації «на останньому етапі непу», виокремив її роль в обмеженні приватної торгівлі [27], А.Г. Морозов, аналізуючи суспільно-політичні передумови розвитку селянських кооперативних об'єднань, вказав на тимчасовий характер непу, відтак і безперспективність розвитку самодіяльної селянської кооперації [28]. Самобутній розвиток кредитної кооперації А.Г. Морозов висвітлює у контексті селянської загальноукраїнської кооперації, уникаючи зайвого теоретизування [29]. В

історіографічній статті А.М.Тростогон обґрунтовується теоретична спадщина М.І.Туган-Барановського, О.В.Чаянова, М.П.Макарова та інших фундаторів кооперації, а також особливості сучасного історіографічного процесу. Вона коментує погляди С.В.Кульчицького, В.І.Марочко стосовно непу та кооперації, але без належного критичного аналізу [30].

Сучасна російська історіографія непу поповнилась передруками праць основних теоретиків кооперації, індивідуальними монографіями відомих дослідників соціально-економічної історії 20-х років, публікаціями документів і матеріалів. На початку 90-х років спостерігалось намагання російських вчених систематизувати знання про основні етапи та суперечності непу. Дискутуючи про теоретичні погляди Є.О.Преображенського стосовно соціалізму, історики виокремлювали «ідею несумісності соціалізму та будь-якої форми приватної власності», що, мовляв, було характерним для цього авторитетного політика і вченого [31]. Можна погодитись з тим, що «ідею несумісності» генерувала консервативна частина партії більшовиків і прихильників воєнно-комуністичних методів управління економікою, поширюючи її «у буденній свідомості» [32]. Підкреслюючи історичне значення непу, історики вперше за багато років піддали сумніву «новизну» рішень X з'їзду РКП(б). Так, М.М.Мемельський не ідеалізує неп, а політику воєнного комунізму вважає «різновидом державного соціалізму» [33]. На його думку, таку саму позицію поділяють В.Капустін, В.Селюнін, О.Ціпко, вбачаючи не лише різновид державного соціалізму, а й «метод соціалістичного будівництва» [34]. Історик І.А.Козлов, досліджуючи перспективи розвитку дрібного товарного виробництва, звернув увагу на роль і місце кооперації в економічному обмеженні приватного сектора [35]. С.М.Петрова, яка у 1992 р. захистила кандидатську дисертацію про роль приватного капіталу для розвитку продуктивних сил [36], простежила погляди Леніна за 1918 – 1921 рр. стосовно приватного бізнесу, виокремлюючи його особистий внесок у теорію і практику нового курсу. Дослідниця пояснила відмінність непу як політики від методів, форм і способу її запровадження та функціонування [37]. Дослідник командно-адміністративної системи регулювання промисловості періоду непу В.І.Семущкин визнав за недолік історіографічний факт протиставлення організаційних форм приватної промисловості державним та кооперативним підприємствам, відтак не розвиває ідеї про революціонізуючу роль ленінської статті «Про кооперацію» [38].

Початковий етап формування сучасної російської історіографії непу, котрий припав на першу половину 90-х років, вирізнявся співіснуванням науково-історичної спадщини попередників, тобто радянської науки, а з іншого боку, – активним дослідженням функціональних та базових ознак нового економічного курсу. Майже у всіх працях істориків, які торкалися непу, згадувалось про його ленінську концепцію, про кооперативний план, не піддаючи жодному сумніву. Політологічна парадигма, яку сформулював Ленін на початку 20-х років стосовно форм, методів та перспектив соціалістичного розвитку, домінувала у працях російських істориків на початку 90-х років, залишаючись ключовою і у наступні роки для багатьох з них. Сталінську модель економічної модернізації вважали недолугою, а «непівську» ленінського зразка – перспективною, тому історики та економісти значну увагу приділяли командно-адміністративній системі. Так, Ю.Голанд, з'ясовуючи причини занепаду непу, називає Леніна прогресивним реформатором, тому що він «...восени 1921 року зробив важливий у теоретичному і практичному відношеннях висновок про необхідність активного використання ринкового механізму для відновлення економіки» [39]. Ринок – продукт історичного розвитку, а не теоретичної творчості. Ринкові відносини існували до 1917 р., а невдала спроба більшовиків запровадити основи комуністичного ладу, що мав назву воєнного комунізму, змусила Леніна повернутися до елементів ринкової економіки. Російський дослідник модернізації А.Г.Вишневський надає перевагу Є.Преображенському та М.Бухаріну, а не Леніну, говорячи про поєднання ними «двох економічних законів – закону соціалістичного нагромадження та ринкового закону вартості» [40]. Вчений зазначає, що позиція Преображенського була прозорішою, позаяк він відверто говорив про необхідність «...посилення економічного тиску на селян за рахунок штучного підвищення цін», як

у Бухаріна, котрий закликав зміцнювати союз робітників і селян, відтак дбав про еквівалентно-ринковий механізм регулювання цін [41]. Віддаючи належне непу, котрий сприяв розвитку селянських господарств по шляху фермерства, А. Вишневський висловив оригінальну, але до певної міри суперечливу оцінку ролі Леніна стосовно вибору перспектив розвитку країни. «З допомогою непу, – наголошує вчений, – Ленін намагався вистрибнути з уготованої історією пастки і зберегти західняцькі риси більшовицького проекту, але пастки вже зачинилася» [42]. У 20-х роках, на переконання А. Вишневського, вже запроваджувався «не більшовицький проект (одержавлення економіки, тоталітарна ідеологія, однопартійна політична система, антизахідництво)» [43]. Слід зауважити, що політика воєнного комунізму, яка виявилася тотальною формою державного соціалізму, була ініційована саме Леніним. Інший російський дослідник, А.С. Ахизер, займаючись критикою історичного досвіду Росії, виділив здатність Леніна «постійно переформулювати свої ідеї у відповідності з масовими інверсійними коливаннями», відтак вождь «бачив, що його ідея панування державного і суспільного соціалізму розсипалася» [44]. На подібних теоретичних засадах написана колективна монографія історії Росії ХХ ст., автори якої ідеалізують месіанську роль непу, називають XV з'їзд – «з'їздом колективізації», позитивно оцінюють «ленінську концепцію непу» і кооперативний план, протиставляючи йому наростання централізації і адміністративного натиску [45].

Наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст., очевидно «на зламові» епох, спостерігається радикальне переосмислення історичної минувшини, спростування ідеологем і зміна концепцій. Характерно, що вони стосувалися не лише молодого покоління, а також відомих й авторитетних вчених. Так, у 1999 р. історик-аграрник В.П. Данилов вважав ленінський кооперативний план – принципом соціалістичного перетворення селянської економіки, а «чаянівські ідеї» увійшли до ленінського кооперативного плану [46]. Неп, кооперація, на переконання Данилова, забезпечували економічно-господарську базу «руху до соціалізму». 19 жовтня 2002 р., тобто три роки поспіль, беручи участь у роботі шостої наукової конференції «Економічні, політичні і соціокультурні аспекти непу», учений визнав доцільним і перспективним вивчення «теорії кооперації (однак, не ленінської)» [47]. У передмові до видання архівних документів з історії радянського села, він не переймається ідеями кооперативного плану, а тим більше «кооперативного соціалізму», виокремлюючи загадковий 1923 р. [48], однак вважав його своєрідним барометром: «стане неп довготривалою економічною системою чи лише засобом відновлення економіки» [49]. Кардинальна зміна В.П. Даниловим власних теоретичних координат стосовно оцінки так званого ленінського кооперативного плану викликала деякі зауваження його колег. Зокрема, Є.Г. Гимпельсон підкреслив, що деякі дослідники, які вже давно вивчають неп, «...встигли неодноразово змінити свої позиції відповідного до «поточного моменту» [50]. Сам він висловив тезу про те, що «бухарінська альтернатива» 1928 р. була ілюзорною, позаяк його ідеї призвели не до соціалізму, а до капіталізму. У 1995 р. Є.Г. Гимпельсон, досліджуючи становлення радянської політичної системи, підкреслював її «неадекватність» непу, пристосування кооперації, вважав Леніна «ініціатором та архітектором непу», але суб'єктивним фактором його запровадження визнав «загальне невдоволення» населення, а не «перегляд політико-ідеологічних основ» більшовицькою партією [51]. Він не ідеалізує Леніна, а показує політика-практика, цитуючи листи вождя до Г.Я. Сокольникова про необхідність застосування показових процесів, тому що «не розуміють, що нова економічна політика вимагає нових способів нової жорстокості і покарань» [52]. Концепція історика Гимпельсона, яку він запропонував у 2000 р. стосовно перспектив непу, базувалася на особливостях формування політичної системи влади. Дослідник унеможливив будь-яку «альтернативу Бухаріна» про шлях до соціалізму через ринок, захищаючи концепцію своєрідного «антинепу», тобто «нормальної ринкової економіки і функціонуючої в умовах демократичної політичної системи» [53]. Тенденція до перекидання всієї провини на Сталіна стосовно згорання непу, яка простежувалася у працях Гимпельсона 90-х років ХХ ст., залишилася також у 2004 р. [54].

Історіографічний огляд промов учасників конференції з питань непу, яка відбулася 19 жовтня 2002 р. в Інституті російської історії РАН, свідчить про існування абсолютно протилежних оцінок перспектив непу, а з іншого боку, про виявлення декількох «альтернатив», крім теорії «кооперативного соціалізму», яка вважається ленінською. Упродовж 20-х років, на переконання російських істориків, співіснували у теорії і практиці повсякденного життя країни кілька моделей розвитку суспільства періоду непу: «будівництво державного соціалізму» (Н.Л. Роголіна), «чайнівська альтернатива» сталінської колективізації (Ю.П. Бокарев), «бухарінська альтернатива» (Є.Г. Гимпельсон), «лівокомуністична, троцькістська» (О.В. Гусев) [55]. Існує і радянська історіографічна традиція висвітлення перспектив непу, згідно з якою «...радянський народ неухильно рухався на шляху до соціалізму» [56]. Економіст, історик і публіцист Г.І. Шмельов дотримується протилежної думки стосовно «ленінської концепції кооперації», він вважає, що перегляд Леніним власної оцінки кооперації «...не означав перегляду всієї теоретичної моделі соціалізму» [57]. Досліджуючи наукову спадщину О.В. Чайнова, Шмельов називає його «представником практичного напрямку в теорії кооперації», якому також не вдалося уникнути «ідеологізованих під соціалізм підходів до її розвитку», тому що він не допускав прибуткової діяльності селянської кооперації [58]. Вилучення прибутку з мети кооперації, на переконання Шмельова, характерна ознака «поглядів ідеологів кооперативного соціалізму» [59]. Таким чином, він зарахував до них і О.В. Чайнова, котрий мав дещо відмінну концепцію кооперації. Аналізуючи статтю Леніна «Про кооперацію», Шмельов вказує на досить суперечливу парадигму: «...яким бачив собі Ленін подальший розвиток соціалістичних основ на селі і зникнення приватної власності, яка за умов соціалізму не могла існувати при розвитку кооперації, покликаний зміцнювати приватну власність?» [60]. У зв'язку з цим, на думку вченого, шлях до соціалізму через існуючі тоді форми кооперації, був безперспективним й оманливим. Висновок Шмельова стосовно змісту ленінської статті «Про кооперацію» виявився категоричним: вона «з точки зору марксистської теорії, може бути зарахована до різновиду кооперативного соціалізму, розглядатися як «відгалуження» утопічної теорії про можливість перетворення суспільства на основі розвитку кооперації, спроба реалізації якої була заздалегідь приречена» [61]. Кооперація мала перспективу розвитку, відтак її не треба ототожнювати з ленінським політологічним тлумаченням.

На початку XXI ст. російська історіографія непу і кооперації не лише «омолоджується» новими іменами, а поступово зосереджується в «глибинці», переймаючись конкретними питаннями реалізації непу, впливу на соціально-економічні відносини та повсякденне життя суспільства. Зокрема, у ґрунтовному виданні «Росія непівська», опублікованому у 2002 р., немає жодної статті про надто теоретичні проблеми, у тому числі про ідеї «кооперативного соціалізму» [62]. У періодичних наукових часописах все частіше йдеться про вплив непу на суспільство, мистецтво, повсякденність [63].

Таким чином, підсумовуючи історіографічний аналіз сучасної російської та української літератури з питань непу і конкретної проблематики про теорію «кооперативного соціалізму», слід визнати наявність її прихильників і категоричних опонентів. В українській історіографії її обстоює професор С.В. Кульчицький, інші дослідники активно розробляють організаційні форми кооперації. Для російської історіографії характерною ознакою є обґрунтування кількох альтернатив сталінської моделі соціалістичної модернізації, а з іншого боку, і розвитку непу. Теорія «кооперативного соціалізму» є концептуальною парадигмою, яка розвиває можливості кооперації, виокремлює її потенціал для розвитку соціалізму. Концепція є науково-історичним та історіографічним фактом, позаяк у творах самого Леніна відсутнє поняття «кооперативний соціалізм», але існує безліч доказів про ототожнення кооперації з соціалізмом. Загальний висновок стосовно сучасного історіографічного процесу з питань непу, судячи з різних висловлювань істориків, можна сформулювати таким чином: історична наука переживає чергову фазу

переосмислення непу, базуючись на нових джерелах та поглибленому вивченні конкретних непівських реалій.

Література

1. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.; Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.
2. Кооперативно-колхозное строительство в СССР. 1917–1922. Док. и мат. – М.: Наука, 1990. – С. 3.
3. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 26.
4. Там само. – С. 27.
5. Кульчицький С.В. УСССР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 201 с.
6. Там само. – С. 136.
7. Там само. – С. 147.
8. Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
9. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 335 с.
10. Кульчицький С.В. Непівська концепція «кооперативного соціалізму» //Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К., 2000. – С. 85.
11. Там само. – С. 87.
12. Кульчицький С.В. Теоретичні аспекти нової економічної політики // Там само. – С. 14.
13. Паршаков А.Е. Экономическое развитие общества / Концепция кооперативного социализма: Историческое исследование. – Запорожье: Дикое поле, 1997. – 264 с.
14. Там само. – С. 228.
15. Марочко В.І. Вказ. праця. – С. 229.
16. Там само. – С. 145.
17. Марочко В.І. Кооперативна форма виробничої діяльності в Україні (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.): історико-теоретичний аспект //Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України ХХІ століття. Зб. наук. праць учасників конференції: Міжнар. наук.-практ. конфер. – Київ, 26 – 27 червня 2001 р. – К., 2001. – С. 69.
18. Половець В.М. Вказ. праця. – С. 24.
19. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997. – С. 11.
20. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1929): історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
21. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – Одеса: «Тов. ВІД», 2004. – 354 с.
22. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років. Автореф. дис... докт. істор. наук – Дніпропетровськ, 2004. – 35 с.
23. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 256–265.
24. Сушко О.О. Вказ. праця. – С. 28–29.
25. Котляр Ю.В. Вказ. праця. – С. 52.
26. Там само. – С. 53.
27. Волошкевич Г.А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі непу (1927–1929 рр.) //Український селянин. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Черкаси, 2002. – С. 96–98.

28. Морозов А.Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу непу //Там само. – Вип. 8. – Черкаси, 2004. – С. 231.
29. Морозов А.Г. Публікації 1920-х років як джерело вивчення кооперативної системи кредитування сільського господарства //Там само. – Вип. 7. – Черкаси, 2003. – С. 111.
30. Тростогон А.М. Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. ХХ ст.: історіографічний аспект //Там само. – Вип. 7. – Черкаси, 2003. – С. 119–121.
31. Пути развития: дискуссия 20-х годов: Е.А. Преображенский, Н.И. Бухарин. – Л.: Лениздат, 1990. – 253 с.
32. Там само. – С. 41.
33. Историческое значение нэпа: Сборник научных трудов. – М.: Ин-т истории СССР, 1990. – 202 с.
34. Там само. – С. 43.
35. Там само. – С. 61.
36. Петрова С.М. Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы нэпа (1921–1927 гг.): Автореферат дис... к. и. н. – М., 1992. – 23 с.
37. Там само. – С. 18.
38. Семушкин В.И. Отторжение нэпа и командно-административная система. – Л.: Лениздат, 1990. – 96 с.
39. Голанд Ю. Кризисы, разрушившие НЕП. Валютное регулирование в период Нэпа – Изд. 2-е, доп. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1998. – С. 8.
40. Вишневецкий А.Г. Серп и Рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГИ, 1998. – С. 49.
41. Там само. – С. 42.
42. Там само. – С. 35.
43. Там само. – С. 34.
44. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. Социокультурная динамика России. Том 1. От прошлого к будущему. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – С. 429.
45. История России. ХХ век / А.Н. Боханов, М.М. Горинов, В.П. Дмитриенко. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. – 608 с.
46. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. /Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. – С. 13.
47. Сенявский А.С. Конференция по истории новой экономической политики //Отечественная история. – 2003. – № 3. – С. 178.
48. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Док. и мат. В 4-х т. /Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – Том 2. 1923–1929. – М., 2000. – С. 10.
49. Сенявский А.С. Вказч. праця. – С. 178.
50. Там само. – С. 179.
51. Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы 1917–1923 гг. – М.: Наука, 1995. – 232 с.
52. Там само. – С. 167.
53. Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 400 с.
54. Гимпельсон Е.Г. Руководящие советские кадры: 1917–1920-е годы //Отечественная история. – 2004. – № 4. – С. 61–67.
55. Сенявский А.С. Вказ. праця. – С. 178–184.
56. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История советского государства. Учеб для вузов. – М.: Изд-во «НОРМА», 2002. – 704 с.

57. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. – М.: Наука, 2000. – С. 120.
58. Там само. – С. 130.
59. Там само.
60. Там само. – С. 131.
61. Там само. – С. 132.
62. Россия нэповская / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 446 с.
63. Лившин А.Я. Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и нэпа //Отечественная история. – 2001. – № 4. – С. 94–111; Елизаров М.А. Еще раз о причинах Кронштадтского восстания в марте 1921 года //Там само. – 2004. – № 2. – С. 165–180; Орлов И.Б. «Гримасы нэпа» в историко-революционном фильме 1920-х годов //Там само. – 2003. – № 6. – С. 21–30.

Автори номера

**Баранова
Ніна Павлівна,**

кандидат економічних наук, заступник директора Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики України та НАН України

**Бузницька
Світлана Василівна,**

старший викладач кафедри цивільних і кримінально-правових дисциплін Бердянського інституту підприємництва

**Гавриленко Іван
Миколайович,**

доктор філософських наук, професор, заувач кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин

**Гербеда
Сергій Володимирович,**

Головний консультант Головної служби внутрішньої політики Секретаріату Президента України

**Гринчук
Алла Василівна,**

асистент кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Гусарєв
Станіслав Дмитрович,**

кандидат юридичних наук, доцент, докторант Національної академії внутрішніх справ України

**Демартино
Андрій Павлович**

здобувач кафедри історії України Черкаського державного університету імені Б.Хмельницького

**Довгань
Костянтин Геннадійович,**

аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Докашенко
Віктор Миколайович**

доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов

**Жуков
Віктор Іванович,**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціології соціального управління Академії праці і соціальних відносин

**Калакура
Олег Ярославович,**

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

**Кожедуб
Олена Василівна,**

викладач кафедри військової педагогіки та психології Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Коник
Дмитро Леонідович,**

здобувач Інституту соціології НАН України

**Куценко
Віра Іванівна,**

доктор економічних наук, професор кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин

**Ластовський
Валерій Васильович**

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Логунова
Наталія Анатоліївна,**

аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Мержа
Сергій Іванович**

аспірант кафедри фінансів Київського економічного інституту менеджменту

Мержа Наталія Вікторівна,	<i>аспірантка кафедри фінансів Київського економічного інституту менеджменту</i>
Мех Олег Андрійович,	<i>кандидат економічних наук, докторант Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАНУ</i>
Михайлюк Марина Володимирівна,	<i>аспірантка кафедри історії України історичного факультету Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова</i>
Ніколаєць Юрій Олексійович,	<i>кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Осецький Валерій Леонідович	<i>доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Печериця Тетяна Вікторівна,	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та іноземних мов Кіровоградського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ</i>
Полішук Анатолій Матвійович,	<i>кандидат філософських наук, доцент Броварського поліцейського фінансово-правового коледжу</i>
Прохоренко Михайло Михайлович,	<i>ад'юнкт кафедри військового права Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Римаренко Ігор Васильович,	<i>старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Академії праці і соціальних відносин</i>
Самойленко Володимир Валерійович,	<i>аспірант кафедри маркетингу та ресурсозабезпечення Інституту економіки та підприємництва Національного авіаційного університету</i>
Сова Олена Юріївна,	<i>аспірантка кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Солнишкіна Катерина Володимирівна	<i>аспірантка кафедри управління земельними ресурсами Національного аграрного університету</i>
Ставнюк Віктор Володимирович,	<i>доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Академії праці і соціальних відносин</i>
Стахівський Сергій Миколайович,	<i>кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії кримінального процесу та судоустрою Національної академії внутрішніх справ України</i>
Сторчаус Віталій Сергійович	<i>аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова</i>
Ткаченко Тетяна Володимирівна,	<i>молодший науковий співробітник відділу «Віртуальні системи» Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем</i>
Ходанович Олексій Леонідович	<i>ад'юнкт науково-організаційного управління Національної академії оборони України</i>
Чудовська-Кандиба Ірина Анатоліївна,	<i>кандидат соціологічних наук, асистент кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Шаповал Лариса Іванівна,	<i>аспірантка кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка</i>